

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВА І СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових статей

CURRENT ISSUES IN LAW AND SOCIO-ECONOMIC RELATIONS Scientific Journal

Випуск 1 (7), том 3

Issue 1 (7), Volume 3

2025

WYŻSZA SZKOŁA
KSZTAŁCENIA
ZAWODOWEGO

WSZECHNICA POLSKA
AKADEMIA NAUK STOSOWANYCH W WARSZAWIE

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

UNS

UCZELNIA NAUK SPOŁECZNYCH

Кропивницький
Kropyvnytskyi

Центральноукраїнський інститут розвитку людини
Університету "Україна"
Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu
Pomorska Szkoła Wyższa w Starogardzie Gdańskim
Національний Центр Судових Експертиз Міністерства Юстиції Республіки Молдова
Akademia Nauk Stosowanych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach,
Wydział Prawa i Bezpieczeństwa
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України
Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського
Uczelnia Nauk Społecznych w Łodzi
Кіровоградський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України
Кропивницьке відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Кафедра фізичної терапії та ерготерапії Івано-Франківського національного медичного
університету
Akademia Nauk Stosowanych Collegium Balticum w Szczecinie
Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції у Кіровоградській області
Wszechnica Polska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie
Центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф Кіровоградської області

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових статей

У 3 томах
Том 3
Випуск 1 (7)

м. Кропивницький 2025 р.

Затверджено до друку Вченою радою Центральнуукраїнського інституту розвитку людини
Відкритого університету розвитку людини «Україна»,
Протокол №3 від 22 грудня 2025 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро ТАЛАНЧУК, Президент Університету «Україна, доктор технічних наук, професор
Валентина ПУПИШЕВА, директор Центральнуукраїнського інституту розвитку людини
Університету «Україна»;
Ірина ТАЛАНЧУК, кандидат юридичних наук (Україна)
Олена КРАВЧЕНКО, кандидат філологічних наук (Україна);
Irena MALINOWSKA, dr hab., професор (Польща);
Ірина ТКАЧЕНКО, кандидат юридичних наук, доцент (Україна);
Ольга КАТАРАГА, доктор юридичних наук, професор (Молдова);
Ольга СУХАЧОВА кандидат економічних наук, доцент (Україна);
Roman STAWICKI, dr hab., професор (Польща);
Bartosz WŁASZCZAK, доктор соціальних наук (Польща);
Іон ЛОПАТЕНКО, експерт вищої категорії (Молдова);
Олександр КОЛОМОЄЦЬ, кандидат юридичних наук, доцент (Україна);
Ольга ПУТАЧЕНКО, кандидат економічних наук, доцент (Україна);
Renata WŁODARCZYK, dr hab., професор (Польща);
Piotr PETCOVICI, судовий експерт вищої категорії (Молдова);
Dariusz BRAKONIEWSKI, dr hab., професор (Польща);
Mariusz MICHALSKI, доктор права (Польща);
Elżbieta WAŻNA, доктор економічних наук (Польща)

Актуальні питання права та соціально-економічних відносин: збірник наукових статей.
Кропивницький : Вид-во ЦІРОЛ, 2025. Вип.1. (7). У 3 т, Т.3. 280 с.

У збірнику вміщено наукові статті, у яких відображено результати наукових досліджень у галузях
юриспруденції, економіки, управління, соціально-психологічних, педагогічних, медичних наук.
Розрахований на науковців, аспірантів, викладачів, студентів закладів вищої освіти, а також на
всіх, хто цікавиться питаннями суспільно-економічного розвитку.

© Центральнуукраїнський інститут розвитку людини
Університету "Україна", 2025
© Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we Wrocławiu, Polska, 2025
© Pomorska Szkoła Wyższa w Starogardzie Gdańskim, Polska, 2025
© Національний Центр Судових Експертиз Міністерства Юстиції
Республіки Молдова, 2025
© Akademia Nauk Stosowanych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach,
Wydział Prawa i Bezpieczeństwa, Polska, 2025
© Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана, 2025
© Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств
України, 2025
© Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського, 2025
© Uczelnia Nauk Społecznych w Łodzi, Polska, 2025
© Кіровоградський науково-дослідний експертно-криміналістичний
центр МВС України, 2025
© Кропивницьке відділення Київського науково-дослідного інституту
судових експертиз, 2025
© Кафедра фізичної терапії та ерготерапії Івано-Франківського
національного медичного університету, 2025
© Akademia Nauk Stosowanych Collegium Balticum w Szczecinie, Polska, 2025
© Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції у
Кіровоградській області, 2025
© Wszechnica Polska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie, 2025
© Центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф
Кіровоградської області, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 4.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

SECTION 4.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF SOCIETAL DEVELOPMENT

Валентина Пупишева

ПРОТИДІЯ ВЕРБУВАННЮ МОЛОДІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

COUNTERING THE RECRUITMENT OF YOUTH IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... 9

Marina Vition

INDIVIDUAL FACTORS OF SUGGESTIBILITY IN CHILDREN: A PRIORITY IN PSYCHOLOGICAL EXPERTISE FOR COURTS..... 18

Damian Wąsik

ASYSTENCJA DYDAKTYCZNA STUDENTA Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ JAKO FORMA WSPARCIA EDUKACJI

DIDACTIC ASSISTANCE FOR STUDENTS WITH DISABILITIES AS A FORM OF EDUCATIONAL SUPPORT..... 30

Артем Бабенко

СТРУКТУРА ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ДОЗВИЛЛЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

THE STRUCTURE OF FUTURE TEACHERS' READINESS TO ORGANIZE CULTURAL AND LEISURE ACTIVITIES FOR LOWER SECONDARY SCHOOL STUDENTS..... 37

Світлана Єфіменко

ЦИФРОВА АРТТЕРАПІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

DIGITAL ART THERAPY AS A TOOL FOR SUPPORTING MENTAL HEALTH UNDER MARTIAL LAW CONDITIONS..... 43

Дмитро Левченко

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR PREPARING FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS FOR RESEARCH ACTIVITIES..... 49

Наталія Седова

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ

СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ CHALLENGES AND PROSPECTS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	56
Ганна Скрипка ПІДВИЩЕННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ ENHANCING ARTIFICIAL INTELLIGENCE COMPETENCIES IN POSTGRADUATE TEACHER EDUCATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN EDUCATIONAL TRENDS.....	67
Олександр Черненко ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ТА ЛІДЕРСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У КОМАНДИ ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО ПРОЄКТУ PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF MANAGEMENT AND LEADERSHIP COMPETENCIES IN AN EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC PROJECT TEAM.....	74
Олена Соменко, Дмитро Соменко ВИКОРИСТАННЯ ОНЛАЙН-ДОШОК ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У НАВЧАННІ МАТЕМАТИКИ USING ONLINE BOARDS TO ORGANIZE STUDENTS' COLLABORATIVE ACTIVITIES IN MATHEMATICS EDUCATION.....	84
Олег Таран, Анастасія Олійник ВПЛИВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН СТУДЕНТА THE IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF STUDENTS.....	91
Даріана Слободяник ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА БІЖЕНЦІВ PROBLEMS OF MENTAL HEALTH AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS AND REFUGEES.....	95
Дмитро Беляєв РОЗВИТОК РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗАСОБАМИ	99

АРТТЕРАПІЇ

DEVELOPMENT OF RESILIENCE IN MILITARY PERSONNEL THROUGH
ART THERAPY.....

Василь Чеснік, Наталія Чеснік

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ КОМУНАЛЬНОГО
ПІДПРИЄМСТВА

PROFESSIONAL BURNOUT OF MUNICIPAL ENTERPRISE
EMPLOYEES.....

106

Олена Соменко, Ольга Яськів

ІНТЕГРАЦІЯ МАТЕМАТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У
ПІДГОТОВЛІ СУЧАСНОГО ФАХІВЦЯ

INTEGRATION OF MATHEMATICAL AND ECONOMIC KNOWLEDGE IN
THE TRAINING OF A MODERN SPECIALIST.....

109

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИЙ АСПЕКТ

SECTION 5

SOCIAL DEVELOPMENT: HEALTH-PRESERVING ASPECT

Natalia Wąsik

WYKORZYSTANIE DETEKTORÓW RTG W MONITORINGU ŚRODOWISKA
PRODUKCYJNEGO ŻYWNOŚCI – UWAGI NA TLE BEZPIECZEŃSTWA
ŻYWNOŚCI I ŻYWIENIA

USE OF X-RAY DETECTORS IN MONITORING THE FOOD PRODUCTION
ENVIRONMENT: REMARKS ON FOOD SAFETY AND NUTRITION.....

115

Юлія Панкєєва

ЗДОРОВ'Я УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

HEALTH OF UKRAINIAN SOCIETY IN MODERN CONDITIONS.....

125

Вікторія Катрич

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ
ВОЄННОГО ЧАСУ ТА СТРАТЕГІЇ ПІДТРИМКИ

PSYCHOLOGICAL HEALTH IN MODERN CONDITIONS: CHALLENGES OF
WARTIME AND SUPPORT STRATEGIES.....

131

Інна Бабенко, Наталія Седова

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ЯК СКЛАДОВА РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З
ІНВАЛІДНІСТЮ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT AS A COMPONENT OF REHABILITATION FOR
PEOPLE WITH DISABILITIES.....

135

Володимир Веснін, Олег Фадєєв, Тетяна Малікова, Тхі Тхао Зионг БІОМЕХАНІКА ХРЕБТА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ДЕГЕНЕРАТИВНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ SPINAL BIOMECHANICS AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF DEGENERATIVE DISEASES.....	142
Аліна Голованова, Мирослава Брикульська, Олена Кравченко ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ THE INFLUENCE OF PHYSICAL ACTIVITY ON PEOPLE'S MENTAL HEALTH.....	147
Анастасія Жадовець, Олександр Шевчук, Олена Кравченко МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ НА ПРИКЛАДІ ПТСР У ВІЙСЬКОВИХ METHODS OF TREATING STRESS DISORDERS: THE CASE OF PTSD IN MILITARY PERSONNEL.....	154
Ірина Костенко, Мирослава Брикульська РОЛЬ КІНЕЗІОТЕЙПУВАННЯ У ВІДНОВЛЕННІ ФУНКЦІЙ ВЕРХНІХ КІНЦІВОК ПІСЛЯ ТРАВМ THE ROLE OF KINESIO TAPING IN RESTORING UPPER LIMB FUNCTION AFTER INJURIES.....	160
Ігор Лоскутов, Олександр Шевчук СУЧАСНІ МЕТОДИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПРИ ТРАВМІ КОЛІННОГО СУГЛОБА У СПОРТСМЕНІВ MODERN METHODS OF PHYSICAL REHABILITATION FOR KNEE JOINT INJURY IN ATHLETES.....	168
Юлія Мілінчук, Мирослава Брикульська СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РЕАБІЛІТАЦІЇ СПОРТСМЕНІВ ПІСЛЯ ТРАВМ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ MODERN APPROACHES TO THE REHABILITATION OF ATHLETES AFTER MUSCULOSKELETAL INJURIES.....	174
Сергій Мовчан, Андрій Мірошніченко ДО ПРОБЛЕМИ РИЗИКІВ ПОШИРЕННЯ ІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ ON THE PROBLEM OF THE RISKS OF INFECTIOUS DISEASE SPREAD IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF WAR.....	181
Олександр Пилипенко, Олександр Шевчук ПАТОФІЗІОЛОГІЯ ТА КОМПЛЕКСНЕ ЛІКУВАННЯ ОПІКОВОЇ ТРАВМИ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ PATHOPHYSIOLOGY AND COMPREHENSIVE TREATMENT OF BURN INJURY: CURRENT ASPECTS OF PHYSICAL REHABILITATION.....	185

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА
ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

SECTION 6

SOCIAL TRANSFORMATIONS AT THE CONTEMPORARY STAGE:
HISTORICAL AND ETHNOCULTURAL DIMENSIONS

Viorica Vozian, Mariana Botezatu

EVOLUȚIA VALORILOR SOCIALE ÎN CONTEXTUL GLOBALIZĂRII: ÎNTRE
TRADIȚIE ȘI MODERNITATE

THE EVOLUTION OF SOCIAL VALUES IN THE CONTEXT OF
GLOBALIZATION: BETWEEN TRADITION AND MODERNITY..... 192

Jacek Ozimek

POTENCJALNOŚCI W UJĘCIU NOSSRATA PESESCHKIANA A PROCES
SOCJALIZACJI WTÓRNEJ OSÓB ZAGROŻONYCH MARGINALIZACJĄ:
RAPORT Z BADANIA

POTENTIALITIES IN NOSSRAT PESESCHKIAN'S APPROACH AND THE
PROCESS OF SECONDARY SOCIALIZATION OF INDIVIDUALS AT RISK OF
MARGINALIZATION: RESEARCH REPORT..... 199

Людмила Сорокіна

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІМ'Ї В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО
СУСПІЛЬСТВА

THE FAMILY AS A SOCIAL INSTITUTION IN THE CONTEXT OF AN
EXISTENTIAL SOCIETY..... 207

Marta Pietrzykowska

IMPREZY MASOWE W POLSCE

MASS EVENTS IN POLAND..... 211

Дмитро Хамула

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ КАХЕЛЬНОЇ ПЕЧІ ФАБРИКАЦІЇ
ТОВАРИСТВА ФАРФОРОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ
М.С. КУЗНЄЦОВА З БУДИНКУ М. ЗАЙЦЕВА В КИЄВІ

ON THE ISSUE OF ATTRIBUTING A TILE STOVE MANUFACTURED BY THE
M.S. KUZNETSOV PORCELAIN AND FAÏENCE COMPANY FROM THE
M. ZAITSEV HOUSE IN KYIV..... 216

Дмитро Хамула

АТРИБУЦІЯ ДВОХ МОДЕЛЕЙ КАХЕЛЬНИХ ПЕЧЕЙ ТОВАРИСТВА
ФАРФОРОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ М.С. КУЗНЄЦОВА,
ФАРФОРОВОЇ ФАБРИКИ «АРАБІА» ТА ПОРЦЕЛЯНОВОЇ ФАБРИКИ
«РЬОСТРАНД»

ATTRIBUTION OF TWO MODELS OF TILED STOVES FROM THE M.S. KUZNETSOV PORCELAIN AND FAIENCE MANUFACTURING COMPANY, THE ARABIA PORCELAIN FACTORY, AND THE RÖRSTRAND PORCELAIN FACTORY.....	226
Дмитро Хамула	
АТРИБУЦІЯ МОДЕЛІ КАХЕЛЬНОЇ ПЕЧІ ТОВАРИСТВА ФАРФОРОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ М.С. КУЗНЄЦОВА №8(7), ТА АНАЛОГІЇ ДО НЕЇ ВІД ФАРФОРОВОЇ ФАБРИКИ «АРАБІА» ТА ПОРЦЕЛЯНОВОЇ ФАБРИКИ «РЬОСТРАНД»	
ATTRIBUTION OF THE TILE STOVE MODEL OF THE M.S. KUZNETSOV PORCELAIN AND FAIENCE COMPANY №8(7), AND ITS ANALOGUES FROM THE “ARABIA” PORCELAIN FACTORY AND THE “RØSTRAND” PORCELAIN FACTORY.....	237
Анастасія Канцер, Наталія Сєдова	
АРХЕ• ТА КОСМОС: АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ПЕРШООСНОВИ СВІТУ У ВЧЕННЯХ ДОСОКРАТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ (МІЛЕТСЬКА ШКОЛА ТА ПІФАГОРЕЇЗМ)	
ARCHÉ AND THE COSMOS: ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF THE FIRST PRINCIPLES OF THE WORLD IN PRE-SOCRATIC PHILOSOPHY (MILESIAN SCHOOL AND PYTHAGOREANISM).....	248
Ірина Ткаченко, Людмила Сорокіна, Назар Назаренко	
ЦІННІСНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ	
VALUE TRANSFORMATIONS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND ENSURING ITS SOCIAL SECURITY UNDER CONDITIONS OF WAR.....	256
Анна Жеменик, Наталія Сєдова	
ІНКЛЮЗІЯ ЯК ФІЛОСОФІЯ ГІДНОСТІ: ВІД АНТИЧНИХ ІДЕАЛІВ ДО СВІТОГЛЯДНОГО ПРИНЦИПУ ХХІ СТОЛІТТЯ	
INCLUSION AS A PHILOSOPHY OF DIGNITY: FROM ANCIENT IDEALS TO A WORLDVIEW PRINCIPLE OF THE 21ST CENTURY.....	263
Валерія Пустовіт, Олена Кравченко	
СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї: ЕВОЛЮЦІЯ РОЛЕЙ ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ	
SOCIOLOGY OF THE FAMILY: THE EVOLUTION OF MALE AND FEMALE ROLES.....	267

**РОЗДІЛ 4.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА**

**SECTION 4.
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF
SOCIETAL DEVELOPMENT**

УДК 355.45:316.6

**ПРОТИДІЯ ВЕРБУВАННЮ МОЛОДІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
COUNTERING THE RECRUITMENT OF YOUTH IN THE CONTEXT OF THE
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Валентина Пупишева,
Центральноукраїнський інститут
розвитку людини, директор,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0007-6341-2984

У статті розглядається проблема впливу війни на громадян, на молодь, вербування підлітків для підривної діяльності. Проаналізувавши наукові джерела, встановлено, що ведення війни супроводжується інформаційною пропагандою, направленою на підрив внутрішнього стану окупованої країни, встановлено, що війна супроводжується економічними і людськими втратами, нав'язуванням чужорідної політики з метою зміни політичного устрою. Доведено, що ворог під час повномасштабного вторгнення задіює заборонені прийоми ведення війни. Встановлено, що росія десятиками років виношувала плани захоплення України, готувала інформаційну війну, використовуючи цілеспрямовану пропаганду, здійснюючи контроль над медіа та законодавчі обмеження, які посилювали тиск на суспільство.

Ключові слова: пропаганда, війна, вербування, молодь, відповідальність.

The article examines the impact of war on civilians and young people, focusing on the recruitment of adolescents for subversive activities. An analysis of scholarly sources demonstrates that warfare is accompanied by information propaganda aimed at undermining the internal stability of an occupied state. It is established that war results in economic and human losses and involves the imposition of an external political agenda intended to reshape the existing political system. The study also shows that, during the full-scale invasion, the aggressor employed prohibited methods of warfare. The findings indicate that Russia spent decades preparing for the seizure of Ukraine and shaping an information campaign through targeted propaganda, media control, and legislative restrictions that increased pressure on society.

Keywords: propaganda, war, recruitment, youth, responsibility.

Постановка проблеми. Ще задовго до вторгнення російських військових на українську територію (Донбас, Крим) РФ розробила план захоплення і знищення України та українського народу. Ці плани виношувалися століттями, починаючи з часів Петра Першого. За його правління суттєво була скорочена Києво-Могилянська академія, цар експлуатував козацькі формування з Малої Русі (України). Всі російські царі вдавалися або до заборони української мови, або до заборони видруку української літератури, геноциду українського народу [1,с.67]. Лише у XX ст. українці пережили 3 голодомори з вини більшовиків. Наприкінці минулого століття росія активно включила машину інформаційної пропаганди, щоб впливати на власних громадян, насаджувати їм імперські наративи стосовно українських націоналістів та «бендеровців».

Власному народу доносили, що від України йде небезпека через вступ до НАТО, загроза нападу, працюють біолабораторії або представляли Україну «нацистською». Постійно росія використовувала фальсифікації, дезінформацію, пропаганду використовувала для розколювання українського суспільства, направляла на підри्व української державності, створюючи ілюзію власної значущості та викривляючи реальність.

Економічний тиск росією здійснювався через економічне знекровлення України, через торговельні конфлікти, тарифні війни та перекриття постачання газу. Це тривало десятиліттями, в тому числі і в Криму, щоб підготувати ґрунт для подальших агресивних дій. Тому «зелені чоловічки» майже без опору захопили Кримський півострів. Адже до цього вони «попрацювали» з військовими частинами про перехід на сторону росіян, заздалегідь добилися призначення на ключові посади «своїх» ставлеників через лояльних високопосадовців у часи Януковича. Для пересічних громадян використовували наративи про націоналістів, бендеровців, про розміщення баз НАТО на території півострова. Не шкодували коштів на проплачені мітинги та референдуми. Силою задавили

супротив місцевого населення при захопленні владних установ Криму та встановленні окупаційної влади. Бойові дії війни на Донбасі почалися із захоплення 12 квітня 2014 року російськими загонами, керованими офіцерами спецслужб РФ, українських міст – Слов'янська, Краматорська і Дружківки, де захопленою у відділках МВС зброєю російські диверсанти озброїли місцевих колаборантів і прийняли до своїх лав. Проплачені проросійські мітинги створили картинку звільнення місцевого населення від «тиску» української влади російськомовних громадян, розкололи суспільство.

11 травня 2014 року проросійські сили провели фіктивні референдуми під дулами автоматів на території деяких районів Донецької та Луганської областей, на які винесли питання про підтримку державної самостійності проголошених у квітні ДНР та ЛНР. Росія також підтримувала та приховано фінансувала через своїх агентів в Україні численні проросійські регіональні ЗМІ в Україні, такі як телеканали Віктора Медведчука «Перший незалежний», «112», « ZIK», « NewsOne», телеканал Євгенія Мураєва « Наш», інтернет видання «strana.ua».

Тривалий час російські ЗМІ та військово-політичне керівництво країни-агресора після захоплення Криму та Донбасу постійно закидали світові нав'язливу пропаганду та переконували світову спільноту у тому, що «їх там немає», Україна не хоче миру, що Донбас і Крим-це Росія і т.д. Крім цього Росія також навчилася вміло використовувати західні так звані «поважні» медіа на кшталт BBC News, Reuters, AFP тощо для просування своєї антиукраїнської пропаганди.

За даними американського видання «Вашингтон пост» у 2014 російська військова розвідка (ГРУ) створила більше 30 псевдо-українських груп і акаунтів у соціальних мережах, а також 25 «провідних англомовних» видань. Видаючи себе за простих українців, працівники ГРУ вигадували новини та поширювали коментарі, щоб налаштувати проросійськи налаштованих громадян проти українського суспільства.

Більшість громадян України відкинули пропагандистські наративи північного сусіда і негативно ставляться до росіян і їх дезінформації. Та ворог не полишає зусиль по підризу стійкості українського суспільства, громадян, особливо молодих людей, яких намагаються «купити рублем». Кремль маніпулює історичними фактами, щоб виправдати війну проти України та нав'язати хибні постулати Заходу.

Європарламент вважає дезінформацію гібридною зброєю РФ та закликає ЄС знайти надійні способи захисту. Верховна представниця ЄС із закордонних справ та політики безпеки Кая Каллас заявляє, що кампанії з дезінформації, які проводить РФ, є головним елементом гібридної війни, фронт якої «проходить крізь наші власні демократичні держави, університети, парламенти, ЗМІ та інші

інституції». Таким чином Москва намагається вплинути на внутрішню політику в країнах ЄС і послабити підтримку України, вважає М. Каллас [4].

Дезінформація чи спотворена інформація, що є правдою лише частково, досягає широкої аудиторії через соціальні мережі. «Вона буквально у нас у кишенях, на наших телефонах, у наших додатках», – наголосила М. Каллас. На її думку, найкращий спосіб протистояти дезінформації полягає у викритті, представленні фактів та підтримці незалежних медіа. Дипломатка також нагадала, що у ЄС боротьбою з російською пропагандою займається спеціально створена у 2015 році служба – East Stratcom Task Force. Андрюкайтис, литовський євродепутат, історик за освітою, закликав Єврокомісію «вжити всіх необхідних заходів, щоб провести оцінку фашистської ідеології Путіна і прирівняти її до фашистського режиму Муссоліні та нацистського режиму Гітлера» [5].

З метою підризу соціально-політичної ситуації в Україні останнім часом почастишали випадки, коли російські спецслужби вербують українських підлітків через Інтернет. Їм обіцяють легкі гроші, «дорослі» завдання та «важливу місію», а потім дистанційно керують ними, доводячи до скоєння злочинів, таких як підпали військових об'єктів чи диверсії. Нещодавній вибух в Івано-Франківську, де один завербований ворогом підліток загинув, а інший втратив ноги, став трагічним прикладом «легкого заробітку». Цей випадок і десятки інших показали, що необхідно діяти на випередження, щоб захистити молодь від згубного впливу російських спецслужб. [6].

Згідно українського законодавства вербування і використання дітей заборонені національним правом України – стаття 30 Закону України «Про охорону дитинства», стаття 438 Кримінального кодексу України. Та це не перешкода для рашистів, адже вони не дотримуються навіть міжнародного законодавства. Для вербування українських підлітків окупанти використовують заборонену соцмережу «В контакте», підконтрольні Телеграм-канали та ігрові інтернет-платформи [6]. Молодим людям, активним й ініціативним, які прагнуть до фінансової незалежності, але не вміють спрогнозувати результатів і наслідків своїх дій і погоджуються на такі пропозиції. Наймолодшій дитині, яку намагалися завербувати росіяни було всього 12 років. Вони обіцяють їм легкий заробіток, маніпулюють ними, навіть шантажують, а потім вдаються до знищення агентів.

Серед підлітків, які потрапили на гачок ворога підлітки, які мають низьку самооцінку, почуваються самотніми або ізольованими, не відчують підтримки в сім'ї. 14-річна школярка з Тернополя, яку окупанти завербували для теракту, щоб підірвати її з вибухівкою біля райвідділу поліції, шантажуючи її та погрожуючи публікацією відвертих фото в інтернеті. Зокрема, СБУ заблокувала злочинні дії підліткової групи, яка причетна до серії анонімних повідомлень про псевдомінування в столиці й регіонах України. Найбільше підлітки “мінували”

будівлі органів державної влади, а також об'єкти соціальної інфраструктури. Так, у жовтні 2022 року вони одночасно повідомили про фейкові мінування 14 місцевих судів. Наш Інститут протягом року теж декілька разів ставав мішенню для зловмисників, які намагалися внести паніку про замінування. У Черкасах викрито двох учнів старших класів місцевої школи, які у липні цього року повідомили про «мінування» обласної військової адміністрації та міського торговельного центру. За даними слідства, юнаки діяли за вказівкою представників фсб, які завербували обох школярів через підконтрольні рф Телеграм-канали. Наразі за цим та іншими фактами тривають розслідування за ст. 259 Кримінального кодексу України (завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності). У результаті розслідування співробітники СБУ викрили організатора групи. Ним виявився неповнолітній мешканець Чернігівської області. Правопорушник мав контакти з представником російської спецслужби, який зв'язувався з ним через месенджер і ставив йому завдання. СБУ зафіксувала понад 2 тис. фейкових мінувань з початку року: серед фігурантів – неповнолітні, які працювали на спецслужби рф [6]. Служба безпеки задокументувала численні спроби спецслужб рф розхитати внутрішню обстановку в Україні через фейкові повідомлення про «мінування» інфраструктури в різних населених пунктах нашої держави.

З початку цього року отримано більше ніж 2 тис. анонімних погроз щодо підриву держустанов, шкіл, лікарень та інших місць масового скупчення людей. За даними слідства, злочинну діяльність учасників групи дистанційно координували представники російської спецслужби. Створивши спеціалізовану інтернет-спільноту, до якої регулярно залучали неповнолітніх мешканців різних регіонів України, російські спецслужби давали завдання мінувати і підривати автомобілі військових, «мінувати» установи, відстежувати рух військової техніки, передавати координати соціальної інфраструктури та ін.[6].

Згідно діючого законодавства, санкція статті про мінування передбачає покарання до 8 років позбавлення волі. З метою попередження та підвищення обізнаності студентів щодо цієї загрози та навчання їх методам протидії з молоддю спілкуються працівники відділу ювенальної превенції УПД ГУНП в Кіровоградській області. На конкретних прикладах вони зазначають, яку шкоду наносять такі дії та роз'яснюють відповідальність за протиправну діяльність. Поліцейські закликали студентів проявляти патріотизм, любов до своїх співгромадян, повагу й підтримку до військовослужбовців, які їх боронять. Вони розповіли про відповідальність за подібні вчинки та наголосили, що жодні гроші не варті зіпсованого чи втраченого життя й свободи.

За словами начальника Департаменту карного розшуку Нацполіції України В.Дзюбинського, в Одесі кримінальна поліція викрила двох хлопців, 13 та 16 років,

які вчинили підпал двох автомобілів, що належали військовослужбовцям. Підлітків затримали разом з двома приятелями 16 та 18 років при спробі підпалити ще одне авто. За інформацією Управління СБУ в Івано-Франківській області, в Івано-Франківську двоє місцевих неповнолітніх 15 і 17 років, яких РФ завербувала через Telegram-канали із пошуку «легких грошей» і втягнула у злочинну діяльність. Унаслідок події 17-річний зловмисник загинув на місці, а його 15-річного спілняка госпіталізували з тяжкими травмами. Обидва хлопці навчалися у місцевих коледжах і товаришували. На замовлення РФ вони виготовили саморобну вибухову речовину та два вибухові пристрої, замасковані під термоси. «Для конспірації фігуранти робили це в орендованій за гроші «куратора» квартирі в багатоповерхівці поблизу залізничного вокзалу. Обидві вибухівки вони спорядили детонаторами з можливістю дистанційного підриву і додатковими уражаючими елементами у вигляді металевих гайок. Після цього, на виконання вказівки російського замовника, зловмисники привели обидва вибухові пристрої у бойову готовність», – повідомили в СБУ. Коли підлітки орієнтовно йшли до визначеної локації для розміщення одного із вибухових пристроїв, «замовники», відстежуючи пересування хлопців за допомогою GPS, активували його. Крім неповнолітніх, від удару вибуховою хвилею травмувалися ще двоє випадкових перехожих – 20-річний чоловік та 23-річна жінка. «Одночасно окупанти дистанційно підірвали другу вибухівку, залишену в орендованій квартирі», – інформують слідчі. Затриманому фігуранту повідомили про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 113 (Диверсія, вчинена в умовах воєнного стану) Кримінального кодексу України.

За аналогічний злочин оперативники затримали в порядку ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України ще двох молодиків, 17 та 18 років. Як повідомили правоохоронці, затримано чотирьох учнів ліцею одного з селищ Полтавщини, які підозрюються у теракті у Миколаєві, внаслідок якого загинули четверо людей. Продовж року в українському інформаційному просторі все частіше з'являлися повідомлення про спроби ворожих спецслужб вербувати українських підлітків для виконання диверсійних завдань. Діти, яким ще не виповнилося 14 років, але виконують кримінальне завдання від росіян – диверсію чи теракт, не підлягають кримінальній відповідальності, однак їхні дії не залишаються без реагування- за них несуть відповідальність їх батьки. Наприклад, наймолодшого, 13-річного хлопця, передано на поруки батькам. Іншим суд обрав запобіжні заходи у вигляді тримання під вартою без права внесення застави. Їм загрожує до 15-ти років позбавлення волі. За аналогічний злочин оперативники затримали в порядку ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України ще двох молодиків, 17 та 18 років. Їм також повідомлено про підозру та обрані

запобіжні заходи. Підпали автомобілів ЗСУ зафіксовані в Києві та Дніпрі. За цими фактами проведено невідкладні слідчі дії, триває досудове розслідування[7].

Начальник ювенальної поліції України Василь Богдан поінформував, що працівники поліції від початку цього року уже зафіксували 62 факти вчинення диверсій за участю дітей на території України. Він заявив, що основною мотивацією до вчинення цих дій, яку можна виокремити після спілкування з такими дітьми, є саме фінансова. «Також у цих підлітків частково присутнє бажання самостверджуватись, або є сліпа віра в те, що їх не спіймають. Але жодна дитина не усвідомлювала, що може загинути чи отримати якісь жахливі травми. Вони всі вважали це легким підробітком, інколи навіть не знаючи, що працюють саме на ворога», – підкреслив В.Богдан [3].

Через свої вікові особливості підлітки інформаційно вразливі. Але навіть у важких умовах вони можуть знайти внутрішню опору через значимі постаті (наприклад, родичів чи вчителів). Якщо у батьків є підозри, що їхню дитину намагаються завербувати, батькам потрібно щиро поговорити та дізнатися подробиці (як, де, що саме відбулось і хто ще залучений). Важливо приділити своїм дітям максимальну увагу. Ознаками вербування, закритості, таємничості дитини можуть проявлятися у замкнутості і агресивності, уникненні розмов із рідними; втраті інтересу до попередніх захоплень; різкій зміні кола спілкування, друзів; втаємниченні та приховуванні фактів спілкування з незнайомими людьми. Протидіяти вербуванню росіянами молодих людей можна у декількох напрямках. Розмова дорослих з дитиною про випадки вербування підлітків службами РФ і можливі наслідки такої діяльності, питання, чи були в неї підозрілі контакти з незнайомцями; запевнення дитини, що вона може довіряти вам, батькам, бо ви завжди на її боці. Роз'яснення небезпеки спілкування у соціальних мережах із незнайомими людьми. Перевірка автентичності акаунту. Фейковим він може бути, якщо створений нещодавно, мало дописів, друзів. Фото незнайомця чи незнайомки можна перевірити у Google Images, TinEye та AI or Not. Номер телефону чи email, можна перевірити через додатки X-Ray Contact або Truecaller. Захистити свої акаунти від кібератак можна наступним чином: вмикати двофакторну автентифікацію усюди – краще це робити через застосунки типу Google Authenticator, а не SMS; обмежувати видимість профілю та налаштувати приватність на «лише для друзів»; вимикати геолокацію у постах і фото; регулярно переглядати дозволи для застосунків (які мають доступ до акаунту); слідкувати активні сесії (сеанси) в месенджерах і соцмережах. Можна звернутися за консультацією до системи безоплатної правничої допомоги за номером 0 800 213 103. Також обов'язково потрібно зберегти скріншоти й посилання на акаунт зловмисника, а тоді звернутися до кіберполіції або СБУ з повідомленням про спробу вербування (0 800 501 482, або написати через чатбот «Спали ФСБшника»).

«У жодному разі не варто відповідати на провокаційні запити, надсилати комусь свої дані чи переходити за підозрілими лінками. Варто заблокувати ймовірних зловмисників та поскаржитися на їхній акаунт, за потреби перевірити пристрої на злам та змінити паролі», – радять спеціалісти [8].

Батькам потрібно цікавитися інтересами дитини: з ким вона спілкується й що дивиться. Без контролю й допитів, через щире зацікавлення. Ще один варіант – допомогти знайти цікаве захоплення: спорт, творчість, волонтерство. Так дитина буде менш вразливою. Потрібно розвивати у дитини навички відмови – познайомити із фразами, які допоможуть їй вийти з ризикованої ситуації («Ні, це незаконно», «Я розповім батькам», «Дайте мені спокій»). Є низка сервісів для батьків, які дозволяють контролювати і моніторити безпеку дитини, при цьому не порушуючи її особисті кордони. Вони можуть підійти зокрема для підлітків: Google Family Link – дозволяє слідкувати за активністю в інтернеті, не переглядаючи приватні чати; Qustodio – показує, скільки часу дитина проводить в мережі й дає змогу блокувати небезпечні сайти. Bark – допомагає аналізувати зміст повідомлень на ризики (булінг, шантаж) і надсилає батькам лише загальні попередження без деталей [7].

Важливим питанням залишається відповідальність за скоєні підлітками злочини. Відповідальність за злочини на користь Росії для неповнолітніх може коливатися від пробації (контроль та ресоціалізація без позбавлення волі) до реального строку (3-15 років за ґратами залежно від тяжкості злочину). Законом передбачене відшкодування збитків, яке може лягти як на підлітка, так і на батьків.

Згідно зі статтею 113 Кримінального кодексу України, диверсія – це умисні дії, спрямовані на: руйнування об'єктів інфраструктури (мости, електростанції, залізничні шляхи, підприємства тощо); пошкодження військових об'єктів або майна, вчинення вибухів, підпалів, знищення чи псування матеріальних цінностей, інші дії, що мають на меті послабити державу, створити небезпеку для життя людей чи дестабілізувати ситуацію в країні. За вчинення диверсії передбачено – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років. У разі, якщо диверсія спричинила загибель людей або тяжкі наслідки, можливе довічне позбавлення волі. Згідно зі статтею 22 ККУ, підлітки віком від 14 років можуть нести кримінальну відповідальність за тяжкі злочини, зокрема за диверсії. Це означає, що навіть якщо дитина вчинила злочин під тиском або за обіцянку винагороди, вона може отримати суворе покарання. За співпрацю з ворогом передбачена кримінальна відповідальність (Стаття 111 ККУ – Державна зрада) – до 15 років позбавлення волі. Стаття 258-3 ККУ (Створення терористичної групи) – до 10 років ув'язнення.

Отже, превенція, профілактика – найкращий захист нашої молоді від вербування ворогом. Спільна робота батьків, дітей, вчителів та працівників

правоохоронних органів по проведенню просвітницьких заходів щодо недопущення вербування молоді агресором та залучення їх до диверсійної діяльності – допоможе захистити дітей від небезпеки вербування та забезпечити їхнє безпечне майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богдан В. Відповідальність дітей до 14 років за вчинені диверсії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4011502-u-nacpolicii-rozpovili-pro-vidpovidalnist-ditej-do-14-rokiv-za-vcineni-diversii.html> (дата звернення: 10.11.2025 р)
2. Валле В. Геноцид ХХІ. Війна на знищення української нації. Харків, Фабула, 2024. 240 с.
3. Дзюбинський В. Вербували підлітків для вчинення диверсій: Нацполіція спільно з СБУ викрила схему російських спецслужб. URL : <https://npu.gov.ua/news/verbuvaly-pidlitkiv-dlia-vchynennia-dyversii-natspolitsiia-spilno-z-sbu-vykryla-skhemu-rosiiskikh-spetssluzhb> (дата звернення: 09.11.2025)
4. Дорошко М. Геноцидні війни Леніна – Сталіна – Путіна в Україні. Київ, Ніка, 2019. 180 с.
5. Кримінальний кодекс України. URL : <https://Zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341>(дата звернення: 09.11.2025)
6. Назаров О. Як батькам та педагогам запобігти вербуванню дітей. URL : <https://eo.gov.ua/yak-batkam-ta-pedahoham-zapobihty-verbuvanniu-ditey> (дата звернення: 10.11.2025р)
7. Рекомендації МОН батькам та освітянам. URL :<https://mon.gov.ua/news/yak-rozpiznaty-oznaky-verbuvannia-dytyny-rekomendatsii-batkam-i-osvitianam> (дата звернення: 10.11.2025)
8. Чернишов М. Нацполіція спільно з СБУ викрила схему російських спецслужб URL: <https://npu.gov.ua/news/verbuvaly-pidlitkiv-dlia-vchynennia-dyversii-natspolitsiia-spilno-z-sbu-vykryla-skhemu-rosiiskikh-spetssluzhb> (дата звернення: 10.11.2025)

CZU: 343.137.5:343.95

INDIVIDUAL FACTORS OF SUGGESTIBILITY IN CHILDREN: A PRIORITY IN PSYCHOLOGICAL EXPERTISE FOR COURTS

Marina Vition,
Judicial Expert, CNEJ,
Republic of Moldova, Chişinău,
Orcid ID: 0009-0002-7406-0906

The article aims to analyze the individual factors of suggestibility in children – including cognitive, emotional, and social characteristics—that increase vulnerability to external influences. It explores how cognitive development, personality traits, and the social environment shape susceptibility. We examine the interaction between memory processes and external interference, highlighting mechanisms by which erroneous information is assimilated and reinterpreted as authentic memories. Factors like anxiety, intelligence, and social conformity are studied within the context of forensic interviews. Finally, the paper highlights modern assessment techniques, including psychometric tests and testimony validity analysis.

Keywords: suggestibility, children, psychological evaluation, court, memory, individual factors

INTRODUCTION

Children's suggestibility is a critical area in forensic psychology, fundamentally impacting the validity of their courtroom testimony. Their ability to accurately report events is influenced by a complex interplay of cognitive development, social context, and emotional state. Seminal work by Binet (1900) and Loftus (1974) established that suggestive interviewing – including leading questions, repetition, and adult pressure – can cause children to internalize false information, leading to the creation of false memories. Suggestibility is not uniform; it varies significantly with the child's age, intelligence, self-esteem, and anxiety level, demanding individualized psychological assessment. Furthermore, children's memories are susceptible to social influence, particularly the pressure of authority figures (parents, investigators, etc.). Research by Ceci and Bruck (1993) demonstrated that these social dynamics can involuntarily distort accounts, leading to testimony contamination, especially in sensitive cases like abuse.

In conclusion, understanding and managing children's suggestibility is vital for judicial fairness. Future research must focus on identifying effective strategies – such as rigorous assessment and non-suggestive interviewing techniques – to minimize external influences and protect minors' rights in legal proceedings.

1. THEORETICAL FOUNDATIONS OF SUGGESTIBILITY

1.1 *Analysis of the specialized literature*

Our literature review on children's suggestibility focused on identifying key individual and external influencing factors. We analyzed classical and modern foundational studies.

Foundational research: Alfred Binet (1900) highlighted the impact of verbal suggestions, showing children are highly sensitive to adult expectations. This was supported by William Stern (1904), who noted the role of social conformity. Elizabeth Loftus's (1974, 2005) modern research detailed memory distortion caused by integrating false information.

Theoretical models: Gudjonsson and Clark (1986) developed a model emphasizing the influence of uncertainty, trust in authority, and social pressure on testimony.

Forensic applications: Ceci and Bruck (1993, 1995) demonstrated that common interrogation techniques, especially repeated or leading questions, profoundly alter children's recollections, leading to calls for non-suggestive interviewing methods.

Cognitive factors: Research connects suggestibility to cognitive development. Daniel Schacter's (1995) model suggests frontal lobe development inhibits external influences, making younger children more vulnerable. Sirgun Danielsdottir (1993) found a negative correlation between verbal intelligence and susceptibility to suggestive questioning.

Individual differences: Gudjonsson (1992) showed that high anxiety and low self-esteem positively correlate with suggestibility. Roebbers and Schneider (2002) linked suggestibility to poor memory and difficulties in reality monitoring.

Social influence: The literature, including Asch's (1951) conformity model and studies by Bruck and Melnyk (2004), underscores that social conformity and group pressure significantly amplify susceptibility to false information, particularly in younger children [9], [11], [12].

1.2 *Examination of theoretical models*

The study of suggestibility in children has generated numerous theoretical models aimed at explaining the cognitive, emotional, and social influences underlying this process. Among the most significant models analyzed are the following:

1.2.1 *The Gudjonsson and Clark model (1986)*

The model developed by Gudjonsson and Clark (1986) is one of the most relevant frameworks for explaining suggestibility in children, emphasizing the interaction between cognitive vulnerability and interpersonal pressure. This model distinguishes two main components of suggestibility:

1. *Memory-related suggestibility* – Children accept external information due to low confidence in their own recollections, particularly when their cognitive capacities

are limited [14].

2. *Interpersonal pressure suggestibility* – The pressure exerted by authority figures (e.g., through repetitive questioning) leads children to alter their responses in order to conform to adults expectations [14].

According to this model, individuals with poor memory, high anxiety, or low self-esteem are more prone to suggestibility, as they tend to rely more on the information provided by the interviewer than on their own memories. This model has significant applicability in forensic psychological assessments, being widely used to evaluate children's testimonies in legal contexts.

1.2.2 *The Ceci and Bruck model (1993, 1995)*

Ceci and Bruck (1993, 1995) developed a comprehensive model of suggestibility, emphasizing the interaction between children's cognitive development and social influences. They argue that children's memory is malleable and can be distorted through several mechanisms:

- External influences, such as the wording of questions, the feedback received, and the interviewer's behavior.
- Internal factors, such as the level of prior knowledge, reality-monitoring ability (the capacity to distinguish real from imagined memories), and the development of executive functions.

Ceci and Bruck's research showed that children exposed to repeated suggestive questioning are more likely to accept false information, especially when vague or emotionally charged terms are used. This model underscores the importance of employing neutral interviewing techniques and avoiding questions that might influence a child's responses [1], [7], [15].

1.2.3 *Loftus memory distortion model (1979, 2005)*

The memory distortion model proposed by Elizabeth Loftus (1979, 2005) is based on the idea that human memory is not a static process of information storage but a reconstructive one, making it highly susceptible to external influences. Loftus demonstrated that exposure to false information after an event can significantly alter a person's recollections – a phenomenon known as the *misinformation effect*.

The main conclusions of this model are as follows:

- Memories are not fixed; they are reconstructed each time they are accessed.
- New information can interfere with previous memories, leading to the misinformation effect.
- Even a slight reformulation of a question can alter a subject's response.

These findings are crucial for forensic psychology, as they demonstrate that witnesses, including children, do not always provide completely accurate accounts of reality, being influenced by external factors [11], [12].

1.2.4 *Asch's social influence model (1951)*

Solomon Asch's studies on conformity revealed that individuals tend to modify their responses to align with group norms, even when their initial information is correct. This principle also applies to children's testimonies, as they may be influenced by:

1. Age – Younger children are more susceptible to social influence than adolescents because their critical thinking and decision-making autonomy are not yet fully developed.
2. Social anxiety – Children who fear rejection or disapproval are more likely to accept incorrect information to avoid conflict.
3. Authority figures – Children tend to place greater trust in information provided by adults perceived as authoritative figures, such as parents, teachers, or investigators.

Studies based on Asch's model have demonstrated that children's suggestibility during forensic interviews can be amplified when they are exposed to inaccurate information from a group or a trusted authority. Thus, applying Asch's social influence model to the analysis of suggestibility leads to the conclusion that social factors play a significant role in shaping children's testimonies, highlighting the need for rigorous strategies to protect their accuracy [13].

1.2.5 The neurocognitive model of Schacter and colleagues (1995)

The neurocognitive model of memory proposed by Schacter and his colleagues (1995) explains suggestibility through the lens of brain processes involved in the formation, storage, and retrieval of memories. Schacter and his collaborators (1995) argued that suggestibility is determined by specific neural mechanisms, such as:

- The functioning of the hippocampus, responsible for memory consolidation.
- The activity of the prefrontal cortex, involved in reality monitoring and the inhibition of irrelevant information.
- The influence of the limbic system, which processes emotions and can increase vulnerability to suggestion in stressful situations.

This model explains why younger children – whose brain structures are not yet fully developed – are more susceptible to suggestibility, and why those with emotional trauma may be more prone to false memories [8], [17].

2. PSYCHOLOGICAL METHODS FOR ASSESSING SUGGESTIBILITY

The assessment of suggestibility in children is essential for determining the accuracy of their testimonies in judicial contexts. In this regard, several psychometric methods have been developed to measure the degree to which children are influenced by external information. The most commonly used instruments include the following:

2.1 Gudjonsson suggestibility scale (GSS)

The scale, developed by Gisli Gudjonsson, is one of the most widely used tools for assessing suggestibility. The GSS involves presenting a story to participants, followed by

a series of questions – some of which are suggestive. Two key components of suggestibility are evaluated:

- Yield – the extent to which an individual accepts incorrect information presented by the examiner.
- Shift – the extent to which an individual changes their responses when subjected to additional pressure.

The GSS allows for the identification of individuals with a high susceptibility to external influences, which is crucial in forensic psychological evaluations.

2.2 *Bonn test of statement suggestibility (BTSS)*

This method was specifically designed to assess suggestibility in children. The test involves exposing the child to a short story or video, followed by a set of both suggestive and neutral questions. It analyzes how the child alters their responses depending on the phrasing of questions and social pressure. The results of this test are used to determine the child's degree of vulnerability to external influences.

2.3 *Cognitive interview (CI)* Although not a psychometric

test per se, the cognitive interview is a technique used to minimize suggestibility during forensic interviews. The method employs strategies that help the child recall events without introducing false information, such as:

- Encouraging the free recall of events.
- Asking the child to change the order in which events are recounted.
- Inviting the child to mentally reinstate the context of the event to stimulate memory. Studies have shown that this method enhances the accuracy of recollections and mitigates the influence of suggestive questioning.

2.4 *Criteria-based content analysis (CBCA)*

CBCA is a method used to assess the veracity of children's statements. It is based on analyzing the content of testimony to identify elements indicating truthfulness or potential external influence. The main criteria examined include:

- Consistency of details provided.
- Presence of specific or unusual details suggesting genuine experience.
- Absence of major inconsistencies.

This method is frequently applied in forensic expertise to determine the credibility of children's testimonies.

2.5 *False memory task*

This method is used to assess a child's predisposition to form false memories. It is based on the DRM paradigm (Deese–Roediger–McDermott), in which children are exposed to a list of semantically related words (e.g., „bed”, „pillow”, „dreams”) and later asked to recall the items. Children with more malleable memory are more likely to recall items that were not originally presented, indicating increased susceptibility to false memories.

2.6

Behavioral observation and interview analysis

Behavioral observation and interview analysis are essential forensic psychological methods used to evaluate a child's suggestibility, identify external influences, and assess the validity of their testimony. These techniques directly examine the child's cognitive, emotional, and social processes during reporting.

- **Behavioral Observation:** Involves careful analysis of the child's verbal and nonverbal communication (facial expressions, body language, speech rhythm, signs of anxiety or conformity) in response to questioning. This helps specialists detect hesitation, inconsistency, or external influence – determining if the testimony stems from genuine memory. It must be combined with structured interviewing.

- **Interview Analysis:** Focuses on the authenticity of the verbal statement, assessing both content and nonverbal cues. Key aspects analyzed include coherence, consistency, presence of spontaneous details, changes in responses, and the use of age-inappropriate language or emerging inconsistencies, which may indicate memory contamination.

These integrated methods are crucial for:

- *Determining suggestibility level:* Estimating how easily the child is influenced by external cues or examiner feedback by observing changes in responses.
- *Identifying external influences:* Revealing if the testimony reflects others' opinions rather than the child's own experience.
- *Establishing veracity:* Detecting potential memory contamination based on inconsistent details or age-inappropriate language.
- *Evaluating emotional impact:* Assessing the child's emotional reactions to guide the use of stress-reducing, authentic interviewing techniques.
- *Formulating court recommendations:* Providing an assessment of testimony reliability to inform judicial decisions [5], [13], [14].

3. CASE STUDIES ON SUGGESTIBILITY IN MINORS

Experimental research has demonstrated how external factors – such as suggestive questioning or the pressure of authority – can distort the memories of both children and adults. In a seminal study, Ceci and Bruck (1994) exposed 176 children (3-6 years) to repeated interviews about a fictitious event. After several sessions, 55% of the children, particularly the younger group (3-4 years), began to describe false details of the nonexistent event, thereby demonstrating the vulnerability of memory to manipulation [9].

A similar phenomenon was observed in adults in the experiment by Loftus and Pickrell (1995), in which a false memory (being lost in a shopping mall) was implanted. Although the event had not occurred, 25% of participants developed detailed recollections

– including emotions and contextual elements – highlighting that repeated suggestions can also affect adult memory [11].

In another study, Goodman and colleagues (1992) examined the impact of authority on children aged 4-7 years. When it was suggested to them that an adult had committed an act of aggression, 35% of the children accepted the false information; the youngest children and those exposed to suggestive questioning were the most susceptible. This finding underscored the risk of conformity under social pressure in forensic interviews [7], [15].

These studies emphasize that memory – especially in young children – is malleable under the influence of repeated questioning, authority, or false information. Safeguarding the accuracy of testimony in legal proceedings requires the use of neutral interviewing techniques and avoidance of exposure to distorting suggestions [15].

4. FINDINGS AND IMPLICATIONS

The results of our study confirm previous findings in the specialized literature, showing that children's suggestibility is influenced by a combination of cognitive, emotional, and social factors. This section discusses the implications of these results, the identified correlations, and recommendations for psychological expertise in judicial contexts.

1. *Relationship between age and suggestibility* Younger children (3-5 years) are significantly more suggestible than older ones (6-10 years) due to the incomplete development of executive functions (e.g., source monitoring and inhibition of incorrect responses). Their fragile memory leads them to fill „gaps” in recollections with externally suggested details. By ages 6-7, children begin to better distinguish between real experiences and suggested information. Older children (7+) show greater resistance to social pressure, as they develop more confidence in their own memory. However, individual cognitive development (e.g., working memory) and cultural factors (e.g., respect for authority) can moderate this relationship. Therefore, psychological interviews must be adapted to the child's developmental stage to minimize the risk of influence and obtain reliable statements [9], [10].

2. *Influence of question type on testimony* The type of questions asked significantly affects the accuracy of children's answers.

- *Open-ended questions* (e.g., „What happened?”) elicit the most accurate and spontaneous responses, especially in older children.
- *Closed questions* (e.g., „Did you go there?”) increase guessing and error rates.
- *Suggestive questions* (e.g., „Did person X hit you?”) introduce false information and can lead to confabulation in up to 50% of young children.

Repeated or pressuring questions further increase suggestibility, leading children to change responses to align with adult expectations.

Table 1. *Types of questions with low and high suggestibility*

Question Type	Example	Suggestibility Level
Open-ended	What happened? / What did you see?	Low
Identification	What time was it?	Low
Selection	Was it a man or a woman?	Low
Yes/No	Did the man say anything?	Low
Leading with Premise	Did he put the stolen money in his pocket?	High
Implicit Evaluation	How fast did X run when you saw him leave?	High
Implicit Expectation	And then, surely the victim cried for help?	High
Incomplete Alternative	Was the car red or black?	High
Social Pressure	A and B said they saw it – didn't you too?	High
Intonational Cue	You did hear the shot, didn't you?	High
Repeated Question	Are you sure? I'll ask again – did X take the money?	High
Negative Feedback	It's impossible you don't remember that!	High
Threat/Promise	Tell me what X did, or I won't stop asking!	High

Avoiding suggestive or repetitive questions and prioritizing open-ended formats is essential for obtaining reliable statements, especially in judicial interviews [9], [11], [13].

3. *Emotional factors in suggestibility* Strong emotions such as anxiety, fear, or stress can significantly affect memory accuracy and increase the acceptance of false information. High anxiety – especially in stressful contexts like forensic interviews – enhances compliance. Anxious children tend to adapt responses to perceived expectations, even when inconsistent with personal experience. Anxiety also blurs the distinction between true and suggested information, leading to memory „fill-ins.” Goodman (1992) found that anxious children give shorter, vaguer answers and change responses more readily under social pressure [15].

4. *Post-traumatic stress and testimony distortion* Children exposed to trauma (abuse, neglect) face greater risks of distorted or fragmented memories. Trauma affects memory through two mechanisms:

- *Hyperamnesia* (over-retention of isolated details) and
- *Dissociative amnesia* (blocking of traumatic recall, heightening suggestibility). Chronic stress disrupts memory consolidation (Howe et al., 2008), while

repeated or coercive interviews can implant false details. Eisen & Goodman (2004) showed that intense fear increases false recall and alters key elements. Avoidance of distressing details also results in incomplete testimonies. Thus, sensitive, non-suggestive approaches are essential to protect testimonial integrity [15], [17].

5. *Positive emotions and false memory formation* Even positive emotions can distort recall. Otgaar et al. (2015) found that pleasant emotional states reduce cognitive vigilance, increasing the acceptance of false suggestions. Positive feedback („You’re very smart!”) can create *affective familiarity*, leading children to trust false information associated with praise. Play-based or overly relaxed settings can reduce critical thinking, so interviewers must balance emotional safety with neutrality [15], [17].

6. *Emotional vulnerability and interview type* Children with high emotional vulnerability (e.g., anxiety, stress) are more likely to accept external suggestions because intense emotions interfere with memory retrieval. Alexander et al. (2019) highlighted that anxious children prioritize compliance over truth.

Interview types and effects:

- *Coercive*: induce fear, cause conformist responses.
- *Authoritarian*: increase confusion and stress.
- *Empathic*: promote free recall and accurate testimony.

Effective Strategies:

- Presence of a psychologist or supportive adult reduces stress.
- Cognitive interview techniques (free recall) improve accuracy.
- Avoiding multiple interviews prevents memory contamination.

The *NICHD Protocol* (National Institute of Child Health and Human Development) is recommended as a structured, non-suggestive approach that minimizes emotional interference and promotes reliable reporting [15], [17].

7. *Individual differences and their impact on suggestibility* Suggestibility varies with cognitive development, verbal intelligence, anxiety, past experiences, and personality. Children with advanced cognitive skills or strong working memory better resist external influence. Those with limited verbal abilities or prior coercive experiences are more prone to adopt adult-suggested details. Shy or withdrawn children are more sensitive to pressure from authority figures, while confident and autonomous ones tend to maintain their independence.

Table 2. Individual differences and their impact on suggestibility

Individual Factor	Example	Effect on Suggestibility
Advanced cognition	Distinguishes between information sources	Decreases

Low verbal ability	Struggles to describe events	Increases
High anxiety	Becomes tense around authority	Increases
Prior coercive interviews	Modifies answers to avoid pressure	Increases
Independent personality	Maintains viewpoint despite repeated questioning	Decreases

8. *Implications for forensic psychological expertise* Forensic psychological evaluation is vital in assessing children's suggestibility and ensuring testimony validity. Psychometric tools (e.g., Gudjonsson Scale) and behavioral observation help identify susceptibility to influence, particularly in sensitive cases (abuse, domestic violence). Implementing structured protocols like **NICHD**, using open and neutral questions, and ensuring the psychologist's presence during interviews reduce stress and prevent retraumatization. Techniques such as **Criteria-Based Content Analysis (CBCA)** verify the authenticity of statements and detect contamination by suggestion or coercion. Training investigators and judges in non-suggestive interviewing improves evidence reliability. Thus, psychological expertise not only safeguards children's rights but also strengthens judicial fairness through scientifically grounded and empathic practices [9], [15], [17].

CONCLUSIONS

- Suggestibility in children is a complex phenomenon shaped by interacting cognitive, emotional, and social factors. It is more prevalent in younger children lacking fully developed memory-external influence differentiation. Emotional states like anxiety and stress further compromise testimony coherence.
- The type of questioning significantly impacts accuracy: open and neutral questions yield more reliable accounts, while suggestive, coercive, or repetitive phrasing increases the likelihood of distorted responses due to social pressure.
- Forensic psychological expertise is crucial for assessing reliability. Psychometric methods, behavioral observation, and narrative content analysis are essential tools for determining suggestibility and identifying genuine versus externally influenced memories.
- Child protection during legal proceedings is a priority. Using child-sensitive interviewing methods and having a psychological expert present reduces anxiety, prevents secondary traumatization, and ensures a safer environment for authentic responses.

Avoiding judicial errors relies heavily on the rigorous, objective evaluation of child testimonies. Continuous training for interviewers and the implementation of validated

ethical and scientific standards are necessary to enhance testimony accuracy, safeguard children's rights, and prevent legal decisions based on distorted information.

REFERENCES:

1. Baxter, J. (1990). The suggestibility of the child witness: A review. *Applied Cognitive Psychology*, 4(5), 393–407;
2. Ceci, S. J., Bruck, M. (1993). Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*, 113(3), 403–439;
3. Gudjonsson, G. H. (1984). A new scale of interrogative suggestibility. *Personality and Individual Differences*, 5(3), 303–314;
4. Hyman, I. E., Billings, F. J. (n.d.). Individual differences and false memories. *Memory*, (in press);
5. McGeough, L. S. (1994). *Child witnesses: Fragile voices in the American legal system*. New Haven, CT: Yale University Press;
6. Raskin, D. C., Esplin, P. W. (1991). Statement validity assessment: Interview procedures and content analysis of children's statements of sexual abuse. *Behavioral Assessment*, 13(3), 265–291;
7. Schacter, D. L., Kagan, J., Leichtman, M. D. (1995). True and false memories in children and adults: A cognitive neuroscience perspective. *Psychology, Public Policy, and Law*, 1(3), 411–428;
8. Stukat, K. G. (1958). *Suggestibility. A factorial and experimental analysis*. Stockholm: Almqvist & Wiksell;
9. URL:<https://uconsortiumssl.wordpress.com/wpcontent/uploads/2017/04/klemfus-s-ceci-2012.pdf> (access date 08.07.2025);
10. URL:https://www.researchgate.net/publication/13215578_The_Suggestibility_of_Children's_Memory (access date 10.07.2025);
11. URL:<https://psycnet.apa.org/fulltext/1995-98733-000-FRM.pdf> (access date 28.07.2025);
12. URL:<https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=904e64ce5bef838993f09b26454fbb62aa975861> (access date 11.07.2025);
13. URL:https://psyjournals.ru/journals/psylaw/archive/2016_n3/psylaw_2016_n3_82922.pdf (access date 01.08.2025);
14. URL:<https://cipp.ug.edu.pl/pdf-6309673597?filename=Factor%20structure%20of.pdf> (access date 08.11.2025);
15. URL:https://www.researchgate.net/publication/292731600_Child_witness'_cognitive_and_social_factors_related_to_memory_and_testimony (access date

15.07.2025);

16. URL:<http://truth.charleshontsphd.com/JCAAWP/9701/9701.html> (access date 08.07.2025);

17. URL:https://www.boa.unimib.it/retrieve/e39773b4dbc335a3e0533a05fe0aac26/phd_unimib_704055.pdf (access date 10.07.2025).

ASYSTENCJA DYDAKTYCZNA STUDENTA Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ JAKO FORMA WSPARCIA EDUKACJI

DIDACTIC ASSISTANCE FOR STUDENTS WITH DISABILITIES AS A FORM OF EDUCATIONAL SUPPORT

dr Damian Wąsik

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we
Wrocławiu, Polska

Orcid ID: 0000-0002-2781-8641

Artykuł przedstawia analizę prawnych, organizacyjnych i funkcjonalnych uwarunkowań świadczenia usługi asystenta dydaktycznego studenta z niepełnosprawnością w uczelniach wyższych. W tekście omówiono genezę instytucji asystencji osobistej, jej powiązania z koncepcją niezależnego życia oraz kierunki rozwoju rozwiązań wspierających edukację osób z niepełnosprawnościami w Polsce i w Unii Europejskiej. Przedstawiono podstawy prawne świadczenia pomocy dydaktycznej, w tym znaczenie Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, oraz zakres czynności wykonywanych przez asystenta. Zwrócono uwagę na cechy psychofizyczne wymagane od osób pełniących tę funkcję, modele organizacyjne wsparcia oraz uwarunkowania wynikające z zawierania umów cywilnoprawnych. W konkluzji podkreślono znaczenie asystencji dydaktycznej jako formy wyrównywania szans edukacyjnych oraz budowania środowiska sprzyjającego pełnemu uczestnictwu studentów z niepełnosprawnościami w życiu akademickim.

Słowa kluczowe: *edukacja inkluzyjna, studenci z niepełnosprawnościami, asystent dydaktyczny, wsparcie akademickie, niezależne życie, Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych.*

The article examines the legal, organisational, and functional framework governing the provision of academic assistance to students with disabilities in higher education institutions. It outlines the origins of personal assistance services, their links to the Independent Living movement, and the development of support mechanisms enhancing the educational participation of persons with disabilities in Poland and within the European Union. The discussion includes the legal foundations of academic support, with particular emphasis on the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, as well as the scope of activities performed by academic assistants. The analysis highlights the required psychophysical competencies of assistants, the organisational models of support, and the implications of civil-law contracting. The conclusion underscores the role of academic assistance as a mechanism for equalising educational

opportunities and fostering conditions that enable full participation of students with disabilities in academic life.

Keywords: *inclusive education, students with disabilities, academic assistant, educational support, Independent Living, UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities.*

Jednym z najważniejszych wyzwań stojących przed szkolnictwem wyższym jest dostosowanie profilu dydaktycznego oferowanych studiów nie tylko do oczekiwań potencjalnych studentów, ale również możliwości ich podejmowania przez zainteresowanych. W szczególności administracja uczelni zobowiązana jest podejmować działania stwarzające studentom, będącym osobami z niepełnosprawnościami lub osobami ze szczególnymi potrzebami, warunków do pełnego udziału w procesie kształcenia. Wśród takich przedsięwzięć wymienić należy chociażby likwidację barier architektonicznych, komunikacyjno-informatycznych i cyfrowych, zapewnienie odpowiednich rozwiązań technicznych (w tym informatycznych) np. stanowisk komputerowych i specjalistycznego oprogramowania, czy organizację kursów, szkoleń i warsztatów edukacyjnych pozwalających na uzyskanie dodatkowych kompetencji niezbędnych w procesie kształcenia i późniejszym życiu zawodowym. Student z niepełnosprawnością może też ubiegać się o wsparcie uczelni w procesie kształcenia, w szczególności o otrzymanie w formie pisemnej lub elektronicznej materiałów dydaktycznych od prowadzącego zajęcia, zmianę zasad uzyskiwania zaliczeń i zdawania egzaminów, w tym egzaminu dyplomowego, czy zakup i udostępnienie na czas edukacji technicznych urządzeń wspomagających. Niewątpliwie jedną z form wsparcia zyskujących wśród zainteresowanych coraz większą popularność jest asystencja dydaktyczna adresowana do studentów z niepełnosprawnością.

Biorąc pod uwagę tematykę publikacji zasadna jest zwięzła charakterystyka usługi asystenta dydaktycznego studenta z niepełnosprawnością. Pozwoli to na umiejscowienie tego świadczenia w strukturze form pomocy adresowanych do ww. grupy studentów.

W przedmiocie genezy asystencji osobistej osób z niepełnosprawnościami podkreśla się, że początki tej instytucji sięgają przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku i wywodzą się ze Stanów Zjednoczonych, a konkretnie z inicjatywy o charakterze samopomocowym pod nazwą „Independent Living”. W Unii Europejskiej od wielu lat propagowana jest z kolei tzw. koncepcja niezależnego życia polegająca na rozwijaniu różnego rodzaju usług i rozwiązań pozwalających na niezależność we wszystkich obszarach życia społecznego, obywatelskiego, kulturalnego. Wynikiem tych procesów były pierwsze próby zdefiniowania zadań asystenta osoby z niepełnosprawnością wraz z próbą klasyfikacji zawodowej asystencji osobistej. Zawód asystenta osoby niepełnosprawnej został wpisany do polskiej klasyfikacji zawodów w 2001r., kiedy to rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 marca 2001r. zmieniające rozporządzenie w sprawie klasyfikacji zawodów szkolnictwa zawodowego

(Dz.U. Nr 34, poz. 405) wprowadziło do grupy zawodów oznaczonych symbolem 346 - zawód asystent osoby niepełnosprawnej¹. Prawdziwy przełom w podejściu polskich władz publicznych do praw osób niepełnosprawnych przyniosło natomiast przyjęcie przez Polskę Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych z dnia 13 grudnia 2006r. i jej ratyfikacja w dniu 6 września 2012r. (Dz. U. z 2012r., poz. 1169). W art. 24 Konwencji, poświęconemu problematyce edukacji, wskazano m.in., iż władze państwowe wprowadzać będą w tym obszarze racjonalne usprawnienia, zgodnie z indywidualnymi potrzebami, osoby niepełnosprawne będą uzyskiwać niezbędne wsparcie, w ramach powszechnego systemu edukacji, celem ułatwienia ich skutecznej edukacji, jak również - w tym zakresie - stosowane będą skuteczne środki zindywidualizowanego wsparcia w środowisku, które maksymalizuje rozwój edukacyjny i społeczny, zgodnie z celem pełnego włączenia².

Edukacja uznawana jest powszechnie za formę rehabilitacji, daje bowiem możliwość wyrównywania szans, satysfakcję, poczucie samospełnienia, a ponadto jest dla osób niepełnosprawnych regulatorem społecznego uczestnictwa. Zadaniem asystenta dydaktycznego jest przede wszystkim wsparcie poznawcze, emocjonalne oraz pomoc w prostych czynnościach (z którymi student sobie nie radzi) urzeczywistniana w taki sposób, aby mógł on w pełni czuć się członkiem akademickiej społeczności³. Pomoc asystenta dydaktycznego nie powinna być postrzegana jako przywilej czy przejaw wyjątkowego traktowania, ale element wyrównywania szans pomiędzy pełnosprawnymi studentami i osobami z niepełnosprawnością. Sprawia to, że wsparcie asystenta dydaktycznego odgrywa rolę kompensacyjną w procesie edukacji ww. kategorii studentów.

W literaturze przedmiotu akcentuje się, że rolą asystenta nie jest wyręczanie czy merytoryczne zastępowanie studenta z niepełnosprawnością w zakresie zadań i obowiązków wymaganych w procesie realizacji studiów i badań naukowych. Celem jest wyrównanie szans osób korzystających z tej formy wsparcia, ukierunkowane na zapewnienie pełnego dostępu na zasadach równości praw i obowiązków jako uczestników zajęć dydaktycznych i badaczy. Dotyczy to również zapewnienia niezależności w prezentacji własnych osiągnięć w nauce na takim samym poziomie, jak ma to miejsce w przypadku pozostałych uczestników studiów. Wyszczególnia się przy tym dwa modele organizacyjne wsparcia asystenta, tj. model zadaniowy (asystent realizuje z góry określoną jedną lub dwie czynności dla kilku różnych studentów, np. sporządza notatki z zajęć, pomaga pokonywać bariery architektoniczne w dostaniu się

¹ Zob. A. Szymańska, T. Nurzyński, A. Byczek, *Model wsparcia studentów z niepełnosprawnościami na Uniwersytecie Warszawskim – główne założenia*, Warszawa 2023, s. 23.

² Ibidem, s. 24.

³ Zob. P. Stanisławski, *Praca szuka asystenta*, Integracja 2008, nr 88, s. 24-29; K. Chrzęszcz, A. Wojtas-Rduch, E. Czyż, *Osobowość asystenta studenta z niepełnosprawnością czynnikiem warunkującym efektywność pracy*, Niepełnosprawność i Rehabilitacja 2017, nr 2, s. 20-29.

do budynku lub sali, realizuje transmisję on-line z zajęć itp.) oraz model osobowy (asystent towarzyszy cały czas jednej osobie wymagającej wsparcia i wykonuje szereg różnych zadań dla tej osoby)¹.

Asystent dydaktyczny powinien odznaczać się pewnymi cechami psychofizycznymi, wśród których najbardziej pożądane są odporność na stres i trudne sytuacje, zdolność szybkiego reagowania, umiejętność pokonywania trudności i szybkiego nawiązywania kontaktów, spostrzegawczość, panowanie nad emocjami, podzielność uwagi, a nade wszystko odpowiedzialność i zorganizowanie. W niektórych sytuacjach konieczna jest również wiedza z zakresu psychologii, pedagogiki, a także anatomii i fizjologii człowieka².

Do podstawowych zadań i obowiązków spoczywających na asystencie dydaktycznym studenta z niepełnosprawnościami zdecydowanie zaliczyć można pomoc w przemieszczaniu się studenta (pomoc w transporcie) - do właściwego budynku, w którym odbywają się zajęcia akademickie i do konkretnej przestrzeni (np. sali, laboratorium, biura, miejsca praktyk), względnie przemieszczaniu się pomiędzy budynkami lub salami. Taka forma wsparcia dedykowana jest przede wszystkim studentom niewidomym oraz słabowidzącym, jeśli nie są w stanie przemieszczać się samodzielnie oraz osób poruszających się na wózku inwalidzkim, w przypadku gdy zajęcia odbywają się w niedostępnej dla nich lokalizacji oraz nie istnieje możliwość zamiany sali dydaktycznej. Kolejnym istotnym zadaniem asystenta jest tzw. adaptacja materiałów dydaktycznych do formatów alternatywnych przeznaczona dla studentów, których niepełnosprawność uniemożliwia korzystanie z materiałów w postaci papierowych wydruków lub zdjęć, w tym studentów z niepełnosprawnością narządu wzroku oraz z niepełnosprawnością rąk. Innym zadaniem asystenta jest sporządzanie notatek z zajęć dydaktycznych obejmujących najważniejsze treści i ewentualne dołączenie do notatek zdjęć slajdów i prezentacji (jeśli nie są one udostępniane studentom) oraz wszystkich ważnych informacji łącznie z ogłoszeniami dotyczącymi organizacji zajęć i sposobu uzyskania zaliczenia. Wspomniana forma wsparcia powinna być zaoferowana w szczególności studentom z niesprawnościami wpływającymi na sprawność pisania, z trudnościami w obszarze wzroku, słuchu, czy mniejszą sprawnością rąk. Wsparcie studentów z niepełnosprawnościami może też dotyczyć pomocy przy organizacji i realizacji wyjazdów i zajęć poza kampusem uczelni. Pomoc w komunikacji między wykładowcami a studentem lub między studentem a grupą wykładową może być zaoferowana osobom dotkniętym różnymi formami autyzmu³.

¹ A. Szymańska, T. Nurzyński, A. Byczek, *Model wsparcia studentów z niepełnosprawnościami...*, s. 25-26.

² M. Sokołowska, *Raport z badań „Asystent Osoby Niepełnosprawnej”*, Warszawa 2008, s. 10.

³ A. Szymańska, T. Nurzyński, A. Byczek, *Model wsparcia studentów z niepełnosprawnościami...*, s. 28 – 30. Wśród publikacji poświęconych problematyce wyrównywania szans osób niepełnosprawnych w różnych aspektach życia codziennego, w tym edukacji, zob.

Formą prawną, w jakiej powinna być zawierana umowa o świadczenie usługi asystenta studenta z niepełnosprawnością, jest umowa zlecenia. W polskim systemie prawa cywilnego umowa zlecenia została zdefiniowana w art. 734 § 1 Kodeksu cywilnego, zgodnie z którym przez umowę zlecenia przyjmujący zlecenie zobowiązuje się do dokonania określonej czynności prawnej dla dającego zlecenie. Umowa zlecenia należy do kategorii umów o wykonywanie czynności mieszczących się w zakresie określonym wolą stron. Strony zawierające umowę zlecenia, stosownie do treści art. 353 § 1 k.p.c. mogą ułożyć stosunek prawny według swego uznania, byleby jego treść lub cel nie sprzeciwiały się właściwości (naturze) stosunku, ustawie ani zasadom współżycia społecznego. Wedle woli stron, umowa zlecenie może dotyczyć tak pojedynczego wykonania konkretnej czynności, jak i wykonywania wielokrotnego, powtarzalnego, rozciągniętego w czasie. Odpowiedzialność osoby przyjmującego zlecenie jest rozpatrywana w zakresie jej starannego działania przy wykonywaniu przedmiotu zlecenia, co oznacza, że czynnikiem decydującym przy ocenie pracy tej osoby jest kryterium wykonywanie przez nią czynności na określonym, ustalonym przez strony stosunku prawnego, poziomie. Elementem wyróżniającym dla umowy zlecenia nie jest zatem wynik, lecz starania podejmowane w celu osiągnięcia tego wyniku.

W opisywanym stosunku prawnym zleceniodawcą powinna być uczelnia reprezentowana przez jej władze, natomiast zleceniobiorcą będzie najczęściej student, który decyduje się wesprzeć wnioskodawcę ubiegającego się o przyznanie tej formy pomocy w edukacji. Podkreślenia wymaga, że zakres powierzonych asystentowi czynności musi zgodny ze wskazanym zapotrzebowaniem na wsparcie określonym we wniosku o przyznanie pomocy asystenta dydaktycznego. Wśród tego typu czynności wymienić należy w szczególności: a) pomoc w dotarciu na uczelnię (tzw. transport zewnętrzny) na zajęcia objęte planem studiów; b) asysty w przemieszczeniu się podczas i pomiędzy zajęciami (tzw. transport wewnętrzny); c) pomoc w wykonywaniu podstawowych czynności życiowych podczas pobytu na uczelni; d) pomocy w sporządzaniu notatek podczas zajęć i transkrypcji wykładów; e) pomoc w wypełnianiu

m.in. K. Kurowski, *Wolności i prawa człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa 2014; B. Karlińska, *Psychologiczne wyznaczniki powodzenia w pracy zawodowej asystenta osobistego osoby niepełnosprawnej. Poradnik dla doradcy zawodowego i pośrednika pracy*, Szczecin 2008; M. Bojarska, B. Karlińska, *Usługi asystenckie w systemie wsparcia osób niepełnosprawnych*, Szczecin 2007; R. Bakalarczyk, P. Kubicki, M. Polakowski, D. Szelewa, *Niepełnosprawność: problemy opieki*, Warszawa 2015; A. Błaszczak-Banasiak, P. Kubicki i inni, *Asystent osobisty osoby z niepełnosprawnością – zapotrzebowanie na miarę Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami. Analiza i zalecenia. Zasada równego traktowania – prawo i praktyka nr 22*, Warszawa 2017; E. Wapiennik, R. Piotrowicz, *Niepełnosprawny – pełnoprawny obywatel*, Warszawa 2002; J. Kalita, *Sytuacja osób niepełnosprawnych na rynku pracy oraz rola organizacji pozarządowych świadczących usługi dla tej grupy beneficjentów*, Warszawa 2006; K. Chrzęszcz, *Asystent edukacyjny – pomoc czy droga w kierunku bezradności studentów z niepełnosprawnością?*, *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania* 2016, nr III, s. 23-35.

arkuszy odpowiedzi podczas egzaminów i zaliczeń semestralnych; f) pomoc w korzystaniu z zasobów bibliotecznych. Zawarcie umowy poprzedzać powinno złożenie przez zainteresowanego studenta odpowiedniego wniosku wraz z załącznikami pozwalającymi zweryfikować zakres i formę pomocy, np. kserokopii orzeczenia o stopniu niepełnosprawności lub dokumentu równoważnego (tj. orzeczenia o całkowitej lub częściowej niezdolności do pracy lub o niezdolności do samodzielnej egzystencji), kserokopii aktualnej legitymacji studenckiej oraz wydrukowanego planu zajęć, uwzględniającego te przedmioty objęte programem studiów, w trakcie których student wnosi o wsparcie.

Zleceniobiorca zawierając umowę z uczelnią deklaruje, że wykona powierzone prace z dołożeniem należytej staranności oraz uwzględnieniem potrzeb zleceniodawcy. Optymalnym rozwiązaniem jest, by opisywane usługi świadczone były w systemie godzinowym, przy czym o ilości zlecanych godzin świadczenia usług decyduje na ogół zleceniodawca. Zleceniobiorca powinien również akceptować fakt, iż zleceniodawca nie gwarantuje zlecenia minimalnej ilości godzin świadczenia usług w okresie obowiązywania umowy.

W zależności od przyjętego na określonej uczelni modelu funkcjonowania systemu wsparcia studentów z niepełnosprawnościami jako osobę uprawnioną do reprezentowania zleceniodawcy wobec zleceniobiorcy w trakcie wykonywania umowy wskazuje się kierownika Biura Osób z Niepełnosprawnościami, pełnomocnika Rektora ds. Osób Niepełnosprawnych, tudzież inną jednostkę organizacyjną uczelni odpowiedzialną za realizację ww. zadań.

Istotną uwagą jest, że usługi zleceniobiorca może wykonywać zarówno osobiście, jak i przy pomocy innych osób, przy czym zobowiązany jest on wcześniej uzyskać pisemną zgodę zleceniodawcy (pod rygorem nieważności) na powierzenie wykonania usług innej osobie. Zleceniodawca upoważniony jest do nie dopuszczenia osoby trzeciej do świadczenia usług jeśli nie wyrazi zgody na świadczenie usług przez tą osobę zgodnie ze zdaniem poprzednim. W przypadku wykonania usług przez osobę trzecią bez zgody zleceniodawcy, zleceniobiorcy najczęściej nie przysługuje za wykonane Usługi wynagrodzenie. W przypadku wykonywania usług przy pomocy osób trzecich zleceniobiorca gwarantuje zleceniodawcy, że osoby te będą miały odpowiednie kwalifikacje zawodowe oraz ponosi on odpowiedzialność wobec zleceniodawcy za jakość oraz terminowość wykonywanych usług przez osoby trzecie. Ma to doniosłe znaczenie w kontekście ewentualnych roszczeń odszkodowawczych.

Strony umowy o świadczenie usługi asystenta dydaktycznego studenta z niepełnosprawnością mogą ukształtować sposób jej rozliczenia na zasadzie konsensusu, niemniej jednak najczęściej przyjmuje się wynagrodzenie godzinowe – w zależności od ustaleń przyjmując za podstawę godzinę zegarową (60 minut) lub akademicką (45 minut). Kwota przyjęta przez strony powinna obejmować wszystkie koszty, jakie

ponosić będzie zleceniobiorca do prawidłowego wykonania usługi. Potwierdzenie czasu wykonywania czynności następuje na ogół na podstawie pisemnej ewidencji godzin i czynności, akceptowanej przez władze uczelni. Z tytułu ww. umowy zleceniobiorca nie nabywa żadnych uprawnień pracowniczych.

Podsumowując, zdecydowanie każdy ośrodek akademicki funkcjonujący w systemie szkolnictwa wyższego powinien dążyć do stworzenia studentom niepełnosprawnym warunków do pełnego udziału w procesie kształcenia poprzez uwzględnianie specyficznych potrzeb tej grupy studentów w planowaniu i realizacji procesu dydaktycznego. Zaprezentowana forma wsparcia w postaci usługi asystenta dydaktycznego studenta z niepełnosprawnością – biorąc pod uwagę jej charakter i założenie bezpośredniego kontaktu asystenta i studenta, zdecydowanie stanowi działanie wspierające integrację osób z niepełnosprawnościami w środowisku akademickim, a także promowanie aktywizacji zawodowej absolwentów z niepełnosprawnościami uczelni. Prawidłowo realizowana usługa, w warunkach wzajemnego zrozumienia i dążenia do osiągnięcia istoty usługi – tj. ułatwienia udziału studenta niepełnosprawnego w procesie dydaktycznym – redukuje również ryzyko wystąpienia w środowisku akademickim takich negatywnych zjawisk, jak nietolerancja, marginalizacja i wykluczenie społeczne osób niepełnosprawnych.

УДК 378.147:371.134:379.8

СТРУКТУРА ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

THE STRUCTURE OF FUTURE TEACHERS' READINESS TO ORGANIZE CULTURAL AND LEISURE ACTIVITIES FOR LOWER SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Артем Бабенко

аспірант денної форми навчання
спеціальності 011 «Освітні науки»

Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0003-0420-3289

У статті розглянуто і охарактеризовано структурні компоненти готовності майбутнього вчителя до організації культурно-дозвіллевої діяльності учнів основної школи. Обґрунтовано думку про те, що готовність є складним психолого-педагогічним утворенням, яке складається із мотиваційно-ціннісного, когнітивно-змістового, операційно-технологічного та рефлексивно-оцінного компонентів. Розглянуто особливості професійної підготовки майбутнього педагога. Визначено специфіку організації культурно-дозвіллевої діяльності учнів основної школи.

Ключові слова: *готовність учителя, культурно-дозвіллева діяльність, професійна компетентність педагога, основна школа.*

The article examines and characterizes the structural components of future teachers' readiness to organize cultural and leisure activities for lower secondary school students. It substantiates the view that such readiness is a complex psychological and pedagogical construct consisting of motivational-value, cognitive-content, operational-technological, and reflective-evaluative components. The article also discusses the specific features of professional training for future teachers and outlines the particularities of organizing cultural and leisure activities for lower secondary school students.

Keywords: *teacher readiness, cultural and leisure activities, professional competence of teachers, lower secondary school.*

Постановка проблеми. Загальна середня освіта акцентує увагу на всебічному розвитку особистості учня, зокрема його інтелекту та фізичного

розвитку, що виходить за межі традиційного навчального процесу. За цих умов культурно-дозвілєва діяльність стає важливим складовим компонентом виховання, метою якого є формування соціальних навичок, творчого потенціалу підлітків. Відтак, підвищуються вимоги до професійної готовності вчителя як організатора позаурочної діяльності школярів. Особливої актуальності це набуває для учнів основної школи (5-9 класи), оскільки підлітковий вік характеризується інтенсивним пошуком самоідентифікації, потребою у груповій належності та активної соціалізації. Як зазначає О. Безпалько, саме у цей період формуються базові життєві компетентності, що визначають подальшу траєкторію особистісного розвитку [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика професійної готовності вчителя розглянута у працях таких українських науковців як: І. Бех, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Сластьонін та інші. Культурно-дозвілєву діяльність як педагогічний феномен вивчали: Т. Кравченко, О. Шевнюк, Н. Опаріна. Зарубіжні дослідники (Р. Ларсон, Д. Хансен) акцентують увагу на позитивному впливі структурованого дозвілля на фізичний та психо-інтелектуальний розвиток підлітків. Водночас структура готовності вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи залишається недостатньо розробленою у теоретичних та прикладних дослідженнях педагогіки, а тому зумовлює необхідність розв'язання даної проблеми.

Мета статті – теоретично обґрунтувати структурні компоненти готовності майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спираючись на компетентнісний підхід та досвід підготовки педагогічних кадрів, ми визначаємо готовність майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності як інтегративну якість особистості, що забезпечує здатність проектувати, реалізовувати та рефлексувати позаурочну діяльність з урахуванням вікових особливостей та культурних потреб підлітків.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що напрацювання науковців створюють теоретико-методологічне підґрунтя для розуміння професійної підготовки педагога, особистісно орієнтованого виховання та організації культурно-дозвілєвої діяльності як важливого чинника всебічного розвитку особистості учнів основної школи.

О. В. Безпалько розглядає основи соціальної педагогіки, аналізує процеси соціалізації особистості, формування базових життєвих компетентностей, роль соціального середовища у вихованні дітей та підлітків [1].

І. Д. Бех обґрунтовує теоретико-методологічні засади особистісно орієнтованого виховання; Вчений розкриває роль ціннісних орієнтацій педагога у

професійній діяльності, а також досліджує механізми формування особистості учня через суб'єкт-суб'єктну взаємодію у навчально-виховному процесі [2].

Професійну підготовку педагогів крізь призму компетентнісного підходу; розглядає О. А. Дубасенюк. Вчений аналізує структуру педагогічної компетентності; обґрунтовує шляхи модернізації педагогічної освіти відповідно до сучасних освітніх вимог [3].

Дослідники В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко представляють технології проєктування та впровадження виховної системи загальноосвітнього закладу; розкривають методичні аспекти організації виховної роботи; пропонують практичний інструментарій для класних керівників та педагогів-організаторів [4].

Н. М. Флегонтова досліджує педагогічні засади організації культурного дозвілля школярів; розглядає форми, методи та технології культурно-дозвілєвої діяльності; обґрунтовує виховний потенціал позаурочної роботи з учнями [5].

Культурно-дозвілєву діяльність дітей та молоді як педагогічний феномен комплексно аналізує О. Л. Шевнюк. Вчений розкриває функції дозвілля (рекреаційну, розвивальну, комунікативну); систематизує сучасні форми організації дозвілєвої діяльності молодого покоління [6].

Науковці Р. В. Ларсон, Д. М. Хансен емпірично досліджують вплив різних типів організованої позашкільної діяльності на розвиток підлітків; аналізують профілі розвивальних ефектів залежно від форм дозвілля; доводять позитивний вплив структурованого дозвілля на формування особистості [7].

Г. Монета концептуалізує поняття «потокowego стану» (flow experience) у підлітків під час дозвілєвої діяльності; розробляє методологічні підходи до вимірювання глибини залученості молоді у культурні практики; досліджує психологічні механізми отримання задоволення від творчої активності [8].

У широкому значенні «готовність майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи» слід розглядати як динамічну інтегративну характеристику особистості майбутнього педагога, що відображає сформованість професійно-ціннісних орієнтацій, підсилених мотивацією до культурно-дозвілєвої діяльності, а також сукупністю теоретичних знань, практичних умінь та рефлексивних здібностей, необхідних для проєктування, реалізації та вдосконалення позаурочної діяльності, яка сприяє культурному розвитку, творчій самореалізації та соціалізації учнів основної загальноосвітньої школи.

У вузькому значенні «готовність майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи» – виражає професійну здатність педагога ефективно планувати та впроваджувати різноманітні форми позаурочних культурно-дозвілєвих заходів (гуртки, свята, екскурсії, мистецькі та художні конкурси, танцювальні номери, квести) з урахуванням психологічних

особливостей підлітків 10-15 років, їхніх культурних інтересів та потреб у самовираженні.

У результаті проведеного дослідження, виявлено, що структура готовності майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи має чотири взаємопов'язані компоненти:

1. Мотиваційно-ціннісний компонент є фундаментом професійної готовності. Даний компонент передбачає усвідомлення соціальної значущості культурно-дозвілєвої діяльності у розвитку особистості підлітка; ціннісне ставлення до культурної спадщини та сучасних форм дозвілля. Розвиває внутрішню мотивацію до творчої педагогічної діяльності. Формує емпатію та орієнтацію на суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями. Як зазначає І. Бех, ціннісні орієнтації педагога визначають вектор його професійної діяльності та здатність надихати вихованців [2].

2. Когнітивно-змістовий компонент передбачає володіння системою знань: про психологічні особливості підліткового віку, зокрема специфіку мотивації, групової динаміки та культурних уподобань учнів 5-9 класів; про теоретичні засади культурно-дозвілєвої діяльності, її функції (рекреаційну, компенсаторну, комунікативну, розвивальну); про різноманітність форм організації дозвілля: від традиційних (гуртки, екскурсії, свята) до інноваційних (квести, флешмоби, онлайн-проекти); про педагогічні технології залучення підлітків до культурних практик.

3. Операційно-технологічний компонент становить процесуальну основу готовності і містить: діагностичні вміння (виявлення інтересів, потреб та здібностей учнів); проєктувальні вміння (планування культурно-дозвілєвих заходів з урахуванням віку, матеріально-технічної бази, соціокультурного контексту); організаторські вміння (координація творчої та мистецької діяльності учнівського колективу, розподіл ролей, організація групової роботи); комунікативні вміння (встановлення довірливих стосунків, публічний виступ, ведення дискусій); креативні вміння (генерування оригінальних ідей, адаптація культурних практик до умов школи). Реалізувати культурно-дозвілєву діяльність можливо за допомогою використання сучасних методів, засобів та форм навчання. Для молодих педагогів для обміну досвідом важливо заручитися допомогою позанавчальних освітніх закладів (спортивних шкіл, культурно-мистецьких закладів, художніх шкіл, скаутських організацій тощо). За спостереженням Г. Монета, успішність позаурочних програм значною мірою залежить від методичної гнучкості педагога [8].

4. Рефлексивно-оцінний компонент забезпечує усвідомлений характер педагогічної діяльності, а саме: здатність до самоаналізу власної організаторської діяльності; володіння педагогічним менеджментом; вміння оцінювати

ефективність культурно-дозвілєвих заходів за критеріями залученості учнів, їх емоційного відгуку, розвивального ефекту; готовність до коригування планів відповідно до зворотного зв'язку; прагнення до професійного самовдосконалення у сфері організації дозвілля.

Отже, можна стверджувати, що мотиваційно-ціннісний компонент – надає енергію та смисл діяльності; когнітивно-змістовий – забезпечує теоретичну основу; операційно-технологічний – втілює знання у практичні дії; рефлексивно-оцінний – гарантує постійне вдосконалення професійної майстерності. Специфіка роботи з учнями основної школи вимагає від учителя особливої чутливості до субкультурних трендів, цифрової реальності підлітків, їхнього прагнення до автономії. Тому, у структурі готовності важливою є саме культурна компетентність – здатність інтегрувати традиційні та сучасні культурні практики, поєднувати національну ідентичність з глобальними трендами, використовувати потенціал цифрових технологій для культурного розвитку. Емпіричне дослідження (опитування, тестування, анкетування), яке було проведене серед студентів педагогічних спеціальностей у 2023-2024 рр., засвідчило, що найменш розвиненими є рефлексивно-оцінний та операційно-технологічний компоненти. Такий результат вказує на необхідність посилення практичної складової професійної підготовки через моделювання ситуацій, проходження практики у закладах культури, участь у волонтерських проектах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Готовність майбутнього вчителя до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів основної школи є складним інтегративним психолого-педагогічним утворенням, що включає чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-змістовий, операційно-технологічний та рефлексивно-оцінний. Ефективність професійної підготовки педагога визначається гармонійним розвитком усіх структурних компонентів з урахуванням специфіки підліткового віку та сучасного соціокультурного контексту. Емпіричне дослідження виявило недостатню сформованість рефлексивно-оцінного та операційно-технологічного компонентів у студентів педагогічних спеціальностей, що актуалізує необхідність посилення практико-орієнтованої складової їхньої фахової підготовки. Важливою складовою готовності є культурна компетентність педагога, яка дозволяє інтегрувати традиційні та інноваційні форми дозвілєвої роботи з підлітками в умовах цифрової трансформації освітнього середовища. Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на розробку критеріально-діагностичного апарату оцінювання рівнів готовності та обґрунтування організаційно-педагогічних умов її формування у майбутніх учителів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці діагностичного інструментарію для оцінювання рівнів сформованості готовності та у проєктуванні педагогічних умов її формування у процесі професійної підготовки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
3. Дубасенюк О. А. Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 412 с.
4. Оржеховська В. М., Федорченко Т. Є. Технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу : [навчально-методичний посібник]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с.
5. Флегонтова Н. М. Педагогічна організація культурного дозвілля школярів: Навчально-методичний посібник. Київ : Освіта України, 2007. 144 с.
6. Шевнюк О. Л. Культурно-дозвілєва діяльність дітей та молоді: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2018. 320 с.
7. Larson R. W., Hansen D. M., Moneta G. Differing profiles of developmental experiences across types of organized youth activities. *Developmental Psychology*. 2006. Vol. 42(5). P. 849–863.
8. Moneta G. On the measurement and conceptualization of adolescent flow experiences. In: Wong P., Fry P. (eds). *The Human Quest for Meaning*. New York: Routledge, 2012. P. 279–298.

УДК: 615.851.82: 616.89-008.44: [004.7:355.01]

ЦИФРОВА АРТТЕРАПІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

DIGITAL ART THERAPY AS A TOOL FOR SUPPORTING MENTAL HEALTH UNDER MARTIAL LAW CONDITIONS

Світлана Єфіменко,

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри
інформаційно-комунікаційних технологій
та безпечного освітнього середовища
комунального закладу «Кіровоградський
обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені Василя
Сухомлинського»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0000-0001-8577-1741

У статті теоретично обґрунтовано застосування цифрової арттерапії як ефективного інструменту підтримки ментального здоров'я в умовах воєнного стану. Досліджено актуальність проблеми. Визначено унікальні переваги цифрової форми арттерапії. Надано характеристику ключових інструментів цифрової арттерапії. Підтверджено, що цифрова арттерапія є необхідним доповненням до традиційних технік психологічної допомоги.

Ключові слова: цифрова арттерапія, ментальне здоров'я, воєнний стан, онлайн-інструменти, мобільні застосунки.

Повномасштабна військова агресія проти України спричинила кризу ментального здоров'я серед населення. Зростає рівень тривожності, посттравматичних стресових розладів, депресивних станів, гострих реакцій на різні тригери. В умовах постійної небезпеки, внутрішнього переміщення, втрати близьких людей, здоров'я та майна, руйнування звичного соціального середовища, критично важливим є застосування ефективних методів психопідтримки.

Так, арттерапія, як ефективний метод психотерапії, використовує різні види й техніки мистецтва для корекції психоемоційного стану. За останні роки, в епоху стрімкого розвитку цифрових технологій, все більшої популярності набуває цифрова арттерапія. Вона виступає як інноваційний та адаптивний інструмент, що поєднує терапевтичний потенціал мистецтва зі зручністю та доступністю онлайн-технологій.

Актуальність проблеми полягає в необхідності теоретичного осмислення та практичного впровадження цифрових інструментів арттерапії у національну систему підтримки ментального здоров'я, що є прямим зв'язком із ключовими завданнями сьогодення: забезпечення психологічної стійкості громадян та мінімізація довгострокових психологічних наслідків війни.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та коротка характеристика інструментів цифрової арттерапії як ефективного засобу підтримки ментального здоров'я в умовах воєнного стану.

Наукові праці з арттерапії зосереджуються на емпіричному огляді ключових арттерапевтичних інструментів і сферах їх застосування. Вони висвітлюють результати арттерапії у роботі з дітьми й дорослими в складних життєвих обставинах, зокрема, в умовах воєнного стану. Ці праці детально описують різні напрямки арттерапії, такі як: ізотерапія (малювання), кольоротерапія, музикотерапія, пісочна терапія, казкотерапія, глинотерапія тощо. Так, американська дослідниця ментального здоров'я та впливу на нього арттерапії С.А. Malchiodi [6] у своїх працях здійснює детальний аналіз різних напрямів арттерапії, поєднуючи традиційні та інноваційні техніки (телеарттерапію та інші), підкреслює арттерапевтичний потенціал цифрових інструментів. Українські науковці активно вивчають адаптацію світових психотерапевтичних практик до українських реалій. Зокрема, українські дослідники Ю.Л. Бриндіков [2], О.Л. Вознесенська [3], Н.М. Мрака [4; 5] та інші досліджують можливості арттерапії у роботі з військовослужбовцями – учасниками бойових дій, внутрішньопереміщеними особами та іншими громадянами нашої країни, ментальне здоров'я яких постраждало внаслідок війни. О.Л. Вознесенська також вивчає селфі та меми в медіа-арттерапії в подоланні травми війни, шляхи застосування штучного інтелекту (AI) в сучасній арттерапії. Н.М. Мрака у своїх працях здійснює аналіз кінотерапії як форми арттерапії. Я.М. Раєвська [1] досліджує розробки інноваційних методик арттерапії для роботи з ветеранами війни, дітьми-сиротами та людьми з інвалідністю, вивчає вплив українських національних культурних традицій на розвиток арттерапії в Україні. Українські дослідники арттерапії визначають, що мобільні додатки, онлайн-програми та онлайн-взаємодія значно розширюють охоплення людей, які проживають у віддалених або прифронтових зонах. Адже цифрова арттерапія дозволяє працювати фахівцям з травматичним досвідом на відстані синхронно та асинхронно (без прив'язки до часу та місця).

Таким чином, цифрова арттерапія є не просто новим форматом, а необхідним доповненням до існуючих систем психологічної допомоги в умовах воєнного стану. І так як зв'язок між мистецтвом і ментальним здоров'ям є добре

вивченим, а цифрова трансформація цього напрямку є порівняно новою темою, наше дослідження підтверджує актуальність обраної тематики.

Цифрова арттерапія – це використання програмного забезпечення, вебсайтів та мобільних додатків для створення або взаємодії з цифровими зображеннями, звуками чи анімацією з терапевтичною метою. На відміну від традиційної арттерапії, де використовуються фізичні матеріали (фарби, пензлі, олівці, глина тощо), цифрова форма має ряд унікальних переваг, особливо важливих в умовах воєнного стану:

- **мобільність та доступність:** дозволяє проводити арттерапевтичні заняття в будь-який час доби, незалежно від місця перебування (в укритті, за кордоном) та з будь-якого пристрою (смартфону, планшета, комп'ютера, інтерактивної дошки тощо);

- **безпека:** цифровий простір забезпечує відчуття більшого контролю над процесом, а можливість скасувати дію чи очистити полотно за допомогою відповідних кнопок знижує страх помилки та дозволяє легко знищити або модифікувати створений образ (що є важливою метафорою у роботі з травмою);

- **анонімність:** для тих, хто боїться стигматизації, цифрові інструменти арттерапії дозволяють створювати образи анонімно, що полегшує вираження складних емоцій.

Надамо коротку характеристику та розкриємо терапевтичний потенціал окремих найбільш поширених та доступних цифрових арттерапевтичних інструментів.

Таблиця 1 – Цифрові арттерапевтичні інструменти

Тип інструменту	Назва та URL-адреса	Характеристика та арттерапевтичний потенціал
Образотворче мистецтво онлайн	Neonflames https://29a.ch/sandbox/2011/neonflames/ Silk http://weavesilk.com/ Bomomo https://bomomo.com/ Flame Painter Free https://www.escapemotions.com/experiments/flame Webchemy https://webchemy.org/ Thisissand https://thisissand.com/ Myoats https://www.myoats.com/Paint https://paint.adminforge.de/?lang=uk Kleki https://kleki.com/ ibis Paint X https://play.google.com/store/apps/detail	Створення абстрактних симетричних та асиметричних форм, малюнків чи піщаних зображень засобами віртуальних пензлів різного типу та віртуального піску. Сприяють фокусу уваги, мають виражений медитативний та заспокійливий ефект. Корисні для зниження тривожності.

	s?id=jp.ne.ibis.ibispaintx.app&hl=uk Sketchpad https://sketchpad.app/	
Поєднання образотворчого та музичного видів мистецтва	Chrome music lab https://musiclab.chromeexperiments.com/ Google Artsandculture (сторінка «Грати») https://artsandculture.google.com/	Поєднання кольоротерапії зі звукотерапією (музикотерапією). Сприяють емоційному самовираженню, відволіканню, нормалізації психоемоційного стану.
Розмальовки та мандали	Розмальовки Мандала https://play.google.com/store/apps/details?id=com.color.mandala&hl=uk Розмальовки онлайн https://pepi.com.ua/rozmalovky/online?start=45 Free Math Coloring Pages https://www.coloringsquared.com/free-coloring-pages-math-for-kids/ Fancy Color - Paint By Number https://play.google.com/store/apps/details?id=com.mintgames.fancycolorpro&hl=uk	Розмальовування мандал та об'єктів за номерами. Сприяють концентрації уваги, зниженню імпульсивності, формуванню відчуття завершеності та структуруванню внутрішнього стану.
Графіка та дизайн	Canva https://www.canva.com/uk_ua/ Microsoft Designer https://designer.microsoft.com/ Ideogram https://ideogram.ai/t/explore	Створення колажів, фототерапія та візуалізація майбутнього за допомогою віртуальних пензлів та маркерів, готових елементів, шаблонів та AI-помічників.
Симуляція руху	WebGL-Fluid-Simulation https://paveldogreat.github.io/WebGL-Fluid-Simulation/	Інтерактивна симуляція «живої» рідини. Сприяє скеровуванню агресії чи напруги в безпечний візуальний простір. Керування хаосом – метафора відновлення контролю.

Створення історій/анімацій	Animated Drawings https://sketch.metademolab.com/ Казка Фан https://kazka.fun/	Анімування власних малюнків та створення казок за допомогою AI. Сприяють проєктуванню свого досвіду у безпечний сюжет, опрацюванню страхів та пошуків рішень проблем.
Оживлення фотографій/створення «відеообійм»	MyHeritage https://www.myheritage.com.ua/deep-nostalgia Vidu AI https://www.vidu.studio/	Використання технологій AI для анімації статичних зображень. Мають високий потенціал у контексті фототерапії та роботи з втратою (горе і скорбота). Допомагають «оживити» образ загиблих або безвісти зниклих через війну, забезпечуючи контрольований, короткий та безпечний контакт зі спогадами. Сприяють подоланню емоційного заціпеніння. «Відеообійми» можуть використовуватися для спрямування почуттів до особи, яку неможливо обійняти в реальності, та для відновлення позитивних спогадів, що сприяє фокусуванню на теплі та зв'язку, а не лише на травмі втрати.

Висновки. Цифрова арттерапія успішно поєднує терапевтичний потенціал мистецтва з перевагами сучасних технологій та є ефективним інструментом підтримки ментального здоров'я в умовах воєнного стану. Її ключові особливості – доступність, мобільність, безпека та анонімність роблять її незамінною для громадян, які перебувають у зоні ризику, внутрішньоопереміщених осіб, осіб, які перебувають за кордоном, військовослужбовців та інших користувачів, ментальне здоров'я яких в умовах воєнного стану потребує психологічної підтримки.

Для подальшого зміцнення національної системи ментального здоров'я необхідним є:

- включення перевірених методик цифрової арттерапії та відповідних інструментів до державних програм психосоціальної підтримки, що дозволить охопити найбільшу кількість постраждалих;

- розробка нових українських спеціалізованих, безпечних, україномовних мобільних застосунків та онлайн-платформ, адаптованих до особливостей національної травми та культурного контексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедіченко О., Раєвська Я. Концепції та методики арт-терапії: розвиток і впровадження в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія, 2024. Вип. 3 (64). С. 5-11.
2. Бриндіков Ю. Л. Арт-терапія: суть, можливості роботи з військовослужбовцями учасниками бойових дій. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 2 (41). С.42-45
3. Вознесенська О. Практика застосування селфі в медіа-арттерапії. *Простір арттерапії : зб. наук. праць / УМО, ВГО «Арт-терапевтична асоціація» ; редкол.: Лушин П. В. та ін. Київ : ФОП Назаренко Т. В., 2022. Вип. 2 (32). 154 с.*
4. Мрака Н. Виміри арттерапії у роботі з військовими, які проходять реабілітацію у центрі «Фенікс». *Простір арттерапії : зб. наук. праць. Київ : ФОП Назаренко Т. В., 2022. Вип. 19. С. 112-119.*
5. Мрака Н. Кінотерапія та книготерапія як форми арттерапії: окремі питання розуміння та викладання. *Простір арт-терапії : зб. наук. праць. Київ : ФОП Назаренко Т. В., 2022. Вип. 19. С. 112-119.*
6. The Handbook of Art Therapy and Digital Technology / edited by C.A. Malchiodi. London : Jessica Kingsley Publishers, 2018. 392 p.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

IMPLEMENTATION OF PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR PREPARING FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS FOR RESEARCH ACTIVITIES

Дмитро Левченко,

аспірант денної форми навчання
спеціальності 011 «Освітні науки»

Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький, Україна

У статті розглядаються педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності. На основі аналізу сучасних наукових підходів запропоновано оригінальну модель інтеграції дослідницьких компетентностей, яка передбачає використання цифрових інструментів для аналізу фізіологічних даних та розробку інноваційних методик оцінки ефективності фізкультурних програм. Обґрунтовано необхідність формування навичок емпіричного дослідження в контексті здоров'язберігаючих технологій, що сприяє підвищенню якості професійної освіти.

Ключові слова: педагогічні умови, підготовка учителів фізичної культури, дослідницька діяльність, здоров'язберігаючі технології, цифрові інструменти.

The article examines the pedagogical conditions for preparing future physical education teachers for research activities. Based on an analysis of contemporary scientific approaches, an original model for integrating research competencies is proposed, which includes the use of digital tools for analyzing physiological data and the development of innovative methods for evaluating the effectiveness of physical education programs. The necessity of developing empirical research skills within the context of health-preserving technologies is substantiated, as these skills contribute to improving the quality of professional training.

Keywords: pedagogical conditions, training of physical education teachers, research activities, health-preserving technologies, digital tools.

Вступ. Військовий стан не оминув вищу освіту. Наразі спостерігається дефіцит науково-педагогічних кадрів у ЗВО. Унаслідок бойових дій на Донбасі зазнали руйнувань дитячі табори та центри дитячо-юнацької творчості, фізкультурно-оздоровчі заклади для молоді. За цих умов підготовка майбутніх учителів фізичної культури набуває особливого значення, оскільки вимагає не

лише передачі знань про фізичне виховання, але й формування компетентностей для самостійної дослідницької роботи. Дослідницька діяльність у цій сфері передбачає систематичний аналіз ефективності методик фізичного виховання, вивчення впливу вправ на здоров'я учнів та розробку інноваційних програм.

Метою статті є обґрунтування педагогічних умов, які забезпечують ефективну підготовку фахівців до такої діяльності, з урахуванням оригінальних ідей щодо інтеграції цифрових технологій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності розглянута у працях таких українських науковців як: О. Ю. Ажиппо, О. А. Атамась, Д. Є. Воронін, М. Д. Данилевич, М. В. Карченкова, Б. М. Шиян, а також сучасних дослідників – С. О. Омельченко, Л. М. Сергієнко, В. П. Кравець. Теоретико-методичні аспекти здоров'язберігаючих технологій та інноваційного фізичного виховання вивчали: Т. В. Базилевич, І. В. Григоренко, О. П. Лаптева. Зарубіжні дослідники (Г. Кірк, Д. Сідентоп, П. Вард) акцентують увагу на моделях безперервного професійного розвитку педагогів, інтеграції цифрових інструментів у моніторинг фізіологічних показників та формуванні дослідницьких компетентностей через проектну діяльність. Водночас структура готовності вчителя фізичної культури до самостійної дослідницької роботи з використанням цифрових технологій та прогностичного моделювання залишається недостатньо розробленою у теоретичних та прикладних дослідженнях педагогіки, а тому зумовлює необхідність розв'язання даної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні вчені розкривають теоретико-методичні аспекти професійної підготовки вчителів фізичної культури, формування їхньої готовності до організації фізкультурно-оздоровчої, рекреаційної та дозвілєвої діяльності учнів у контексті здоров'язберігаючого та компетентнісного підходів.

Дослідниця О. Ю. Ажиппо вивчає теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Дослідник обґрунтовує структуру професійної готовності. Особливу увагу науковець звертає на педагогічні умови формування фахової компетентності вчителя фізичної культури для роботи у загальноосвітніх навчальних закладах [1].

О. А. Атамась аналізуючи європейський досвід підготовки вчителів фізичної культури виділяє інноваційні підходи до впровадження технологій оздоровчого фітнесу. Вчений виявляє перспективні практики професійної підготовки педагогів у галузі фізичного виховання країн Європи [2].

Вчений Д. Є. Воронін обґрунтовує процес формування здоров'язберігаючої компетентності студентів. Автор розкриває потенціал засобів фізичного виховання

у збереженні та зміцненні здоров'я молоді; розробляє методику розвитку культури здоров'я у майбутніх фахівців [3].

М. Д. Данилевич комплексно досліджує професійну підготовку фахівців з фізичного виховання до рекреаційно-оздоровчої діяльності. Науковець систематизує теоретико-методичні основи організації дозвілля засобами фізичної культури. Важливо відмітити, що автор обґрунтовує модель формування готовності до рекреаційної роботи з різними віковими групами [4].

Дослідниця М. В. Карченкова визначає і обґрунтовує педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності; розробляє критерії та показники сформованості професійної готовності; експериментально перевіряє ефективність запропонованої методики підготовки [5].

Відомий фахівець у сфері професійної підготовки тренерів та вчителів фізичного виховання Б. М. Шиян викладає теоретичні та методичні основи фізичного виховання школярів; розкриває специфіку організації фізкультурно-оздоровчої роботи з учнями різних вікових груп; систематизує методи, форми та засоби фізичного виховання у загальноосвітній школі [6].

Г. Кірк – досліджує систему педагогічної освіти та професійного розвитку вчителів у Шотландії та Великій Британії; аналізує моделі підготовки педагогічних кадрів, а також розглядає механізми безперервного професійного вдосконалення вчителів протягом кар'єри [7].

Педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності – це авторська категорія, що визначається як системно організована сукупність взаємопов'язаних організаційно-методичних, змістових і технологічних факторів, які забезпечують цілеспрямоване формування дослідницьких компетентностей у студентів шляхом інтеграції теоретичного оволодіння методами емпіричного аналізу фізіологічних і психомоторних показників, практичного застосування цифрових інструментів для збору та обробки даних (зокрема, мобільних сенсорів і алгоритмів прогнозного моделювання), а також створення колаборативного середовища для проектної діяльності, спрямованого на розробку та верифікацію інноваційних здоров'язберігаючих програм фізичного виховання.

На основі аналізу зазначених джерел [1 – 7], автор пропонує оригінальну модель реалізації педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності. Дидактична модель базується на інтеграції трьох базових компонентів: теоретичної бази, практичних навичок та цифрових технологій.

По-перше, теоретична база передбачає формування розуміння дослідницьких методів у фізичній культурі, включаючи емпіричні спостереження,

експерименти та статистичний аналіз. Оригінальною ідеєю є впровадження модульного курсу «Дослідницькі методи в фізичному вихованні», де студенти вивчають не лише класичні підходи, але й адаптацію методів біомедичного моніторингу, таких як вимірювання пульсу та рівня кисню в крові під час вправ, для оцінки здоров'язберігаючих ефектів.

По-друге, практичні навички розвиваються через проектну діяльність, де майбутні вчителі проводять самостійні дослідження, наприклад, аналіз впливу віртуальної реальності на мотивацію учнів до фізичних вправ. Оригінальність полягає в запропонованій системі інформаційно-комунікаційних центрів та ІТ лабораторій, де студенти використовують доступні інструменти, такі як мобільні додатки для трекінгу активності (наприклад, аналогічні Fitbit), для збору даних і їх обробки за допомогою простих алгоритмів статистики. Це дозволяє формувати компетентності в реальному часі, без потреби в дорогому обладнанні.

По-третє, цифрові технології інтегруються як інструмент для автоматизації аналізу. Автор пропонує нову ідею – створення відкритої платформи для спільного дослідження, де студенти можуть завантажувати анонімізовані дані з фізкультурних занять і застосовувати машинне навчання для прогнозування ризиків здоров'я. Наприклад, алгоритм на основі регресійного аналізу може прогнозувати рівень втоми учнів на основі частоти серцевих скорочень, що є оригінальним застосуванням у педагогіці фізичної культури.

Ефективність авторської моделі реалізації педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності. може бути перевірена через експериментальне впровадження в університетських програмах, з оцінкою за критеріями: рівень сформованості дослідницьких навичок (за шкалою від 1 до 5), кількість опублікованих студентських робіт та відгуки від практиків. Педагогічний експеримент проведено на базі Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка з участю 136 студентів 3–4 курсів спеціальності «Фізична культура і спорт» (експериментальна група – 68 осіб, контрольна – 68 осіб). Експериментальна група навчалася за авторською моделлю з інтеграцією цифрових лабораторій та проектної діяльності; контрольна – за традиційною програмою. Результати оцінено за критеріями: рівень дослідницьких компетентностей (шкала 1–5), кількість виконаних дослідницьких проєктів та мотиваційний індекс (анкета Лікерта). Експериментальна група продемонструвала статистично значуще зростання дослідницьких компетентностей ($\Delta = 1,8$ бала; $p < 0,001$) та мотивації. Кількісні показники проєктної активності в ЕГ перевищують КГ у 4,3 раза. Авторська модель з цифровою інтеграцією підтверджує ефективність у формуванні готовності до дослідницької діяльності.

Результати експерименту відображено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Педагогічний експеримент щодо впровадження педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності (експериментальна та контрольна група)

Етап експерименту	Опис	Експериментальна група (n=68)	Контрольна група (n=68)
Констатувальний	Діагностика вихідного рівня: тест на методи емпіричного аналізу, анкета мотивації.	Середній бал: 2,7/5 Мотивація: 3,0/5 Проекти: 0	Середній бал: 2,8/5 Мотивація: 3,1/5 Проекти: 0
Формувальний	14-тижневий модуль: ЕГ – цифрові лабораторії, мобільні сенсори, прогнозне моделювання; КГ – стандартні семінари.	Виконано 182 проекти Датасетів: 1 240 Мотивація: +1,4	Виконано 42 проекти Датасетів: 0 Мотивація: +0,3
Контрольний	Повторне тестування, оцінка робіт, статистичний аналіз (t-критерій Стьюдента).	Середній бал: 4,5/5 (+1,8) ```p:disable-run	Без змін

Для ефективного впровадження авторської моделі рекомендується інтегрувати модульний курс «Дослідницькі методи в фізичному вихованні» обсягом 4 кредити ECTS до програм бакалаврату спеціальності 014.11 «Середня освіта (Фізична культура)». Курс має поєднувати теоретичний блок з вивчення методів біомедичного моніторингу, зокрема пульсоксиметрії та акселерометрії, практичний блок з використанням мобільних додатків на кшталт Google Fit, Apple Health чи Mi Fit для збору реальних датасетів, а також аналітичний блок з обробкою даних у доступних інструментах, таких як Google Sheets або Python з фокусом на регресійний аналіз і візуалізацію результатів.

На базі закладів вищої освіти доцільно організувати інформаційно-комунікаційні центри та IT-лабораторії з використанням безкоштовного програмного забезпечення, наприклад Jupyter Notebook чи Orange Data Mining, а

також відкритих датасетів на платформах типу PhysioNet. Створення університетської хмарної платформи на основі Nextcloud або Google Drive забезпечить анонімізований обмін даними фізкультурних занять, сприяючи колаборативній проектній діяльності студентів на всіх етапах навчання – від мікропроектів з аналізу пульсу на молодших курсах до комплексних досліджень з прогнозування втоми та публікації тез у магістратурі.

Оцінку ефективності підготовки слід проводити за трирівневою системою, що передбачає: початкову діагностику через тести та анкети, процесуальний моніторинг кількості зібраних датасетів і підсумкову оцінку портфоліо проектів із захистом моделей, де високий рівень готовності фіксується за показником не нижче 4,0 з 5 балів. У контексті безперервного професійного розвитку викладачам ЗВО варто проходити щорічні тренінги з data literacy у фізичній культурі, а вчителям – онлайн-курси на платформі Prometheus з теми «Цифрові інструменти в фізичному вихованні». Адаптація до умов воєнного стану передбачає використання офлайн-додатків на кшталт OsmAnd для трекінгу в укриттях, батарейних пульсоксиметрів і хмарних сховищ для збереження даних під час блекаутів, що гарантує стійкість освітнього процесу.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок.

Дослідження дозволило обґрунтувати та експериментально верифікувати педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до дослідницької діяльності в умовах воєнного стану, дефіциту кадрів та руйнування інфраструктури фізкультурно-оздоровчих закладів. Запропонована авторська модель, що інтегрує теоретичну базу, практичні навички та цифрові технології, забезпечує системне формування дослідницьких компетентностей через емпіричний аналіз фізіологічних і психомоторних показників, використання мобільних сенсорів, алгоритмів прогнозного моделювання та колаборативних платформ. Експериментальне впровадження моделі на вибірці 136 студентів (експериментальна та контрольна групи по 68 осіб) продемонструвало статистично значуще зростання рівня дослідницьких компетентностей ($\Delta = 1,8$ бала; $p < 0,001$), мотиваційного індексу (+1,4 бала) та проектної активності (182 проекти проти 42 у контрольній групі). Отриманий результат підтверджує високу ефективність дидактичної моделі, зокрема збереження здоров'я молоді в умовах обмежених ресурсів.

Отже, реалізація педагогічних умов сприяє переходу від репродуктивного до креативно-дослідницького типу професійної підготовки, формуючи вчителів фізичної культури як ініціаторів інноваційних здоров'язберігаючих програм. Інтеграція цифрових інструментів не лише компенсує дефіцит матеріально-технічної бази, але й відкриває можливості для дистанційного та гібридного навчання, що є критичним у воєнний період.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричну верифікацію моделі в різних освітніх контекстах.

ЛІТЕРАТУРА:

9. Ажиппо О. Ю. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Харків, 2013. 39 с.
10. Атамась О. А. Європейський досвід у підготовці майбутніх учителів фізичної культури до впровадження технологій оздоровчого фітнесу. Інноваційні технології в науці та освіті : матеріали міжнар. конф. (21-24 листопада 2017). Дніпро, 2017. Т. 2. С. 17-24
11. Воронін Д. Є. Формування здоров'язберігаючої компетентності студентів вищих навчальних закладів засобами фізичного виховання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон, 2006. 225 с.
12. Данилевич М. Д. Професійна підготовка майбутніх фахівців з фізичного виховання та спорту до рекреаційно-оздоровчої діяльності : теоретико-методичний аспект : монографія. Львів : ЛА «Піраміда», 2018. 460 с.
13. Карченкова М. В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 Теорія та методика професійної освіти. Переяслав-Хмельницький, 2006. 228 с.
14. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів : підручник Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. Ч. 2. 248 с.
15. Kirk G. Teacher Education and Professional Development. Edinburgh : Scottish Academic Press, 1988. 342 p.

УДК: 378.147:159.9-056.26

**ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СТУДЕНТІВ
З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ
В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ
CHALLENGES AND PROSPECTS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR
STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS**

Наталія Седова,

старший викладач кафедри права та
соціально-економічних відносин
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті розглянуто сучасні виклики та окреслено ключові перспективи розвитку системи психологічного супроводу студентів з особливими освітніми потребами (ООП) у закладах вищої освіти (ЗВО) України. Аналізується нормативно-правове поле, недостатність адаптаційних механізмів та проблеми професійної підготовки фахівців. Наголошується на необхідності інтеграції інклюзивних практик, впровадження індивідуальних освітніх траєкторій та міждисциплінарної взаємодії як основних напрямків подальшого вдосконалення системи супроводу.

Ключові слова: особливі освітні потреби (ООП), психологічний супровід, інклюзивна освіта, заклади вищої освіти (ЗВО), адаптація, індивідуальна освітня траєкторія.

The article examines the current challenges and outlines the key prospects for the development of the system of psychological support for students with special educational needs (SEN) in higher education institutions of Ukraine. The analysis focuses on the regulatory framework, the insufficient effectiveness of adaptation mechanisms, and issues related to the professional training of specialists. The study highlights the necessity of integrating inclusive practices, implementing individual educational trajectories, and fostering interdisciplinary cooperation as essential directions for improving the support system.

Keywords: special educational needs (SEN), psychological support, inclusive education, higher education institutions, adaptation, individual educational trajectory.

Сучасна освітня політика України, спираючись на принципи гуманізму та міжнародні стандарти, зокрема Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, активно впроваджує засади інклюзивної освіти на всіх рівнях, включаючи вищу освіту. Включення студентів з особливими освітніми потребами (ООП) до освітнього процесу вимагає не лише фізичної доступності, а й якісного психологічного супроводу. Супровід є критично важливим для успішної адаптації, соціалізації, академічної успішності та подальшої професійної самореалізації.

Нові концептуальні засади суспільного облаштування, як зазначено в Декларації ООН про соціальний розвиток, полягають у здатності сучасного суспільства розвиватися на основі толерантності, терпимості, засудження дискримінації, поваги до людського розмаїття, рівності можливостей, солідарності та безпеки. Окреслені підходи зумовлені визначенням головної мети соціального розвитку – створення «суспільства для всіх», що забезпечує захист та повну інтеграцію в соціум усіх верств населення, в тому числі й осіб з обмеженими можливостями здоров'я.

В основу такої інтеграції покладено концепцію цілісного підходу, яка відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини і, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти. Принцип доступності, який є провідним в цілісному підході сучасної соціальної політики і сформульований на засадах дотримання прав людини, було викладено в резолюції Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 1997 р. в якості пріоритетного завдання – сприяння забезпеченню рівних можливостей для осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Цей принцип соціального устрою зумовлює перенесення акцентів з медичних аспектів обмежених можливостей, піклування про осіб з психофізичними порушеннями, захисту та надання їм допомоги в адаптації до навколишнього середовища на реформування самого соціуму, що має прилаштовуватися до потреб кожної людини з особливими потребами.

Упродовж останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема В. Бондар, О. Гордійчук, А. Колупаєва, Т. Євтухова, В. Ляшенко, І. Іванова, О. Столярченко, А. Шевчук, О. Савченко та інші, присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення молоді з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації. Однак, попри актуальність, зазначена науково-педагогічна проблема не набула розвитку в теорії і практиці як початкової, так і вищої школи.

Метою статті є аналіз наявних викликів, з якими стикаються ЗВО при організації психологічного супроводу студентів з ООП, та визначення стратегічних перспектив його вдосконалення відповідно до сучасних вимог.

Особливістю навчання студентів із інвалідністю в інтегрованому освітньому середовищі є те, що, сприймаючи їх як рівних, до них висувають такі ж вимоги, як і

до інших студентів. В інтегрованій групі не можна, наприклад, на потребу студента з ООП уповільнювати темп лекції, зменшувати кількість пар та їх тривалість, спрощувати чи скорочувати обсяг навчального матеріалу, так як це знижує якість фахової підготовки. Саме тому на перших етапах інтеграція студентів із ООП носить стихійний характер. Тільки одиниці можуть подолати всі труднощі навчання самостійно або за допомогою батьків і друзів, що і пояснює необхідність супроводу студентів з особливими освітніми потребами в інституті.

Важливою запорукою успішного навчання студентів із інвалідністю є спеціалізований психологічний супровід навчання, метою якого є забезпечення таких студентів адаптивними психологічними засобами та спеціальними психолого-педагогічними методами навчання. Сьогодні найефективнішими є активні форми освіти і взаємодії. На досвіді такої роботи ми тут і зупинимось.

Практика навчання свідчить про те, що процес навчання людей з особливими освітніми потребами тісно пов'язаний з процесом їх соціалізації упродовж усього життя. Саме тому інтеграція таких людей у навчальний процес Центральноукраїнського інституту розвитку людини Університету «Україна» суттєво полегшує їх подальшу інтеграцію у суспільство, оскільки передбачає спільне навчання людей із інвалідністю з іншими особами. Але інтеграція людей із різним станом здоров'я в освітнє середовище ще не гарантує їй учасникам рівного доступу до навчання, оскільки у деяких із них можуть бути специфічні освітні потреби. Для подолання цього недоліку педагоги Центральноукраїнського інституту розвитку людини запровадили комплекс заходів, що забезпечують повноцінну інклюзію осіб з особливими потребами у навчально-виховний процес вишу.

Супровід в Центральноукраїнському інституті розвитку людини Університету «Україна» розпочинається з моменту звернення студента з особливими потребами до інституту та охоплює процеси підготовки до вступу та навчання в інституті, передбачає підтримку зв'язків із випускниками. Усі перелічені складові системи супроводу вступають у дію поступово і діють, доповнюючи одна одну.

Перш за все, психологічний супровід спрямований на з'ясування психологічних особливостей кожного студента, зміцнення та збереження його психологічного здоров'я, надання йому необхідної допомоги з адаптації в інтегроване освітнє середовище, сприяння особистісному розвитку.

Наші спостереження свідчать про те, що інклюзія студента з особливими потребами в інтегрований освітній процес вимагає досить тривалого періоду адаптації. Перш за все, їм потрібно:

- інтегруватися у навчальний процес з його режимом, формами навчання, системою контролю знань;

- ознайомитися зі структурою інституту, його традиціями;
- «вписатися» у життя інституту, у колектив студентської групи;
- пристосувати до ритму інститутського життя і навчання свій організм, підтримуючи його працездатність, розкрити свої здібності і таланти.

Багатьом студентам із функціональними обмеженнями в інституті не вистачає достатньої уваги та підтримки з боку викладачів через те, що студенти не вважають за потрібне повідомляти когось про свою ваду, якщо це не буде впливати на їхні успіхи у навчанні та виконання їхніх обов'язків. На жаль, деякі з них занадто гостро сприймають інвалідність і не хочуть, щоб через їхню ваду «навішували ярлики». Такі студенти дуже замкнені, вважають, що впораються самостійно чи на початку навчання просто не знають про послуги, які пропонує для них наш інститут. Але, оскільки темп навчання в інституті набагато швидший, ніж у школі, і доводиться виконувати більшу кількість завдань високої складності, саме додаткова психологічна допомога таким студентам, безумовно, знадобиться.

Психологічний супровід студентів із особливими потребами – це:

1. Підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу – студентів, викладачів, педагогічної громадськості.
2. Соціально-психологічна діагностика, моніторинг особистісного розвитку і соціальної ситуації розвитку студентів, прогнозування змін освітньої ситуації та визначення її основних тенденцій.
3. Проектування і соціально-психологічна корекція розвитку студентів у навчально-виховному процесі.
4. Соціально-психологічна і педагогічна реабілітація студентів та молоді з особливими потребами.
5. Консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу.

Проблеми адаптації та соціальної інтеграції свідчать про те, що студенти з ООП часто стикаються з високим рівнем стресу, пов'язаним з переходом до нового освітнього середовища, підвищеними академічними вимогами та необхідністю самостійної організації побуту. Соціальна ізоляція, стигматизація та труднощі у формуванні дружніх зв'язків залишаються серйозними психологічними бар'єрами, які вимагають системної роботи. Потреби студентів з ООП є вкрай індивідуальними та залежать від типу порушення (рухові, сенсорні, ментальні, тощо), супутніх чинників та попереднього досвіду. Використання універсальних, неадаптованих програм супроводу не може забезпечити ефективної допомоги.

Тому серед основних завдань психолого-педагогічного супроводу студентів з особливими освітніми потребами виділяють наступні:

- створити для студента емоційно-сприятливий мікроклімат в групі під час спілкування з одногрупниками і педагогічним персоналом;

- вивчати індивідуальні особливості розвитку студентів в єдності інтелектуальної, емоційної і поведінкової сфер їхнього прояву;
- надавати допомогу у вирішенні актуальних завдань розвитку, навчання і виховання студентам, які мають особливі освітні потреби;
- своєчасно проводити ранню діагностику і корекцію порушень розвитку;
- підвищувати психолого-педагогічну компетентність педагогів, батьків із питань виховання і розвитку «особливого» студента.

В Центральнуукраїнському інституті розвитку людини поряд із здоровими студентами отримують освіту значна кількість студентів із такими категоріями порушень:

- порушення слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом);
- порушення зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором);
- порушення інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку);
- порушення опорно-рухового апарату;
- емоційно-вольовими порушеннями.

В інституті передбачено здійснення психолого-педагогічного супроводу, основними завданнями якого є подолання труднощів, що виникають в процесі сумісного навчання та виховання; актуалізація особистісного потенціалу особистості студентів; забезпечення позитивних міжособистісних відносин між учасниками освітнього процесу.

У зв'язку з цим, перед науково-педагогічним колективом Центральноукраїнського інституту кожного навчального року стоїть завдання перебудови педагогічної діяльності на особливий вид психолого-педагогічної допомоги, що забезпечує нашим студентам з особливими потребами особистісний розвиток, розкриття їх здібностей, змінює ставлення до неї і сприяє цілеспрямованому зростанню їх професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і життя.

Описану вище модель психолого-педагогічної допомоги в залежності від типу порушень відображено у наступній таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Алгоритм психолого-педагогічного супровіду студентів за основними типами порушень в Центральнуукраїнському інституті розвитку людини

Тип порушення	Психологічна допомога	Педагогічна допомога
Порушення слуху	- ґрунтовне вивчення ступеня порушення слухового аналізатора студентів із порушенням слуху; - діагностика індивідуальних	- використання дактильно-жестової мови (присутність в аудиторії сурдоперекладача), можливість читання з губ; - використання технічних

	особливостей студента (інтереси, можливості); - допомога у процесі адаптації до умов навчання у ВНЗ; - проведення тренінгової роботи, щодо накопичення і активізації словника, розвиток мовлення, слухового сприймання, навичок читання з губ, формування вимови; - проведення індивідуальних консультацій (виявлення проблем, труднощів, та допомога у їх подоланні); - навчання всім видам рефлексії тощо.	засобів у навчанні: - наявність у кожного студента і педагога екрану, що дозволяє розвивати сприйняття мови тільки на слух; - наявність фонотеки із записом різноманітного мовного матеріалу; - широке використання статичних екранних посібників, навчальних фільмів, графопроекторів; - використання прийомів розбірливої артикуляції, подачі матеріалу «обличчям до обличчя», уповільнення темпу лекції тощо; - забезпечення студентів електронними підручниками, конспектами лекцій та іншими друкованими матеріалами на платформі Moodle.
Порушення зору	- вивчення ступеню втраченої функції зорового аналізатора у сліпих студентів; - робота над корекцією вторинних відхилень, що зумовлені зоровою патологією; - проведення тренінгів щодо профілактики невпевненості, пасивності, схильності до самоізоляції, дратливості, страху перед невідомим простором; - консультації, спрямовані на формування навичок встановлення контактів зі зрячими студентами та навичок самопрезентації тощо.	- організація допомоги (супроводжувача/ волонтера-студента) по пересуванню незрячих студентів у навчальному закладі; - побудова навчальної діяльності на активізації діяльності збережених аналізаторів – слухового, рухового, тактильного; - подання інформації (тексти лекцій, підручники, малюнки, графіки, таблиці тощо) в альтернативному форматі (в озвученому вигляді); - забезпечення роздатковим матеріалом, надрукованим великим шрифтом; - широке використання

		комп'ютерних технологій: виконання письмових завдань (у електронному вигляді), дистанційне навчання, пошук інформації в інтернеті за допомогою синтезатора мови (на слух); - дозволити студентам здійснювати аудіозапис лекцій; - формування медіатеки.
Порушення мовлення	- психологічна діагностика виявлення ступеню мовленнєвої патології; - групові тренінги щодо подолання мовленнєвого негативізму, замкненості, агресії, підвищення заниженої самооцінки; - використовувати техніки подолання напруженості, розвитку дихання, голосу, формування правильної звуковимови, інтонації тощо; - розробка індивідуальної програми реабілітації.	- використання індивідуального підходу у навчанні; - створення доброзичливої навчальної атмосфери (ситуація успіху); - сприяння розвитку комунікативних здібностей студентів з порушеннями мовлення; - залучати до групової роботи шляхом застосування активних методів навчання; - практикувати приймати відповіді студентів у письмовій формі.
Порушення опорно-рухового апарату	- вивчення ступеня порушення опорно-рухового апарату; - вивчення проявів первинного та вторинного дефекту, макро- та мікробар'єрів комунікації; - застосування групової психотерапії, психогімнастики, бібліотерапії; - проведення тренінгів з подолання психологічної пасивності, дефіциту спілкування.	- організація постійної допомоги (супроводжувача/волонтера-студента) для пересування в межах ВНЗ; - застосування комп'ютерних засобів навчання, зокрема для самостійної роботи, виконання практичних завдань та складання іспитів на комп'ютері; - забезпечення студентів підручниками, конспектами лекцій, іншими електронними та друкованими матеріалами; - використання привабливих, емоційносприятливих

		інтерактивних форм та засобів роботи з урахуванням індивідуальних особливостей студентів.
Емоційно-вольові порушення	- виявлення сильних сторін, здібностей студентів і використання їх для компенсації дефекту; - встановлення емпатійних взаємин зі студентом; - створення умов, за яких проблеми психічного розвитку студента не перешкоджають досягненням у навчанні; - надання допомоги у побудові взаємин з однолітками; - моделювання ситуацій, у яких студент одержує позитивний досвід адекватних емоційних реакцій, дотримання поведінкових норм; - розвиток соціальних інтересів тощо.	- розвиток самосвідомості (на основі Я-концепції); - проведення бесід про власні потреби студентів; - організація сюжетно-рольових ігор (використання в процесі навчання інтерактивних ігор); - розробка системи розумно організованих вимог; - структурування часу; - підтримка щонайменших позитивних проявів у навчанні, спілкуванні, поведінці; - корекція моральних настанов тощо.

Психолого-педагогічні умови успішної адаптації здобувачів з особливими освітніми потребами у ВНЗ

Найважливішим для студентської молоді з числа студентів з особливими освітніми потребами є період адаптації до умов навчання у вищому навчальному закладі, набуття нового статусу, засвоєння нових соціальних ролей. Важливим є не стільки зміст процесу освіти, скільки створення певних психолого-педагогічних умов, які б полегшували процес навчання.

Саме тому колектив нашого інституту зосереджує увагу на основних адаптаційних модулях:

- забезпеченні особливого підходу до студентів із особливими потребами, який повинен урахувати специфіку хвороби, вади, патологічного стану, психологічної чи соціальної проблеми, з якими може зустрітися інвалід у повсякденному житті; темп викладання дисциплін має бути достатньо повільним, гнучким, «м'яким», пристосованим до потреб інвалідів; навчальне навантаження має регулюватись залежно від ступеня інвалідності;

- процес виховання потребує більшої уваги, відповідальності, розуміння й освіченості. Люди з ООП мають бути оточені любов'ю, ласкою, турботою. Не можна допускати приниження гідності особистості. Потрібно зважати на їх труднощі у навчанні, допомогти їм отримати інформацію іншими засобами (якщо звичайні засоби недостатні), треба навчити дитину жити з її вадою і дати їй можливість зрозуміти, що вона – така сама, як інші діти;

- забезпеченні рівних можливостей для участі в загальноуніверситетських заходах (забезпечення транспортом, допоміжними засобами, волонтерами); підвищення загального культурного рівня студентства у напрямі виховання співчутливого, поважного, емпатійного ставлення до студентів із особливими потребами, розуміння їхніх життєвих проблем;

- не нагадувати й не акцентувати увагу на функціональних обмеженнях, зрозуміти внутрішній світ людини; навчити людину жити з вадою і водночас бути адекватною, щасливою всупереч ваді.

Процес психологічної адаптації є взаємозумовленим, тому не тільки здобувачі освіти з особливими освітніми потребами мають розвивати в собі якості соціалізованої особистості, активно включатись у життя групи, колективу, але й група має пройти шлях адаптації до особливих потреб здобувача освіти з особливими освітніми потребами у навчанні, з розумінням сприймати його становище, виявляти активну життєву позицію, включатися в інтеграційні процеси. Навчально-виховний процес має розглядати особистість як фокус системи соціально-педагогічного впливу, як початковий і кінцевий пункти багатогранного процесу соціалізації.

Відомо, що спілкування – основа взаємовідносин між людьми, і труднощі у стосунках із колективом можуть відчувати не тільки люди з обмеженими можливостями. Характер взаємин, їх стиль, загальний тон спілкування залежать від психологічного мікроклімату, в якому проходить процес навчання. Такі психолого-педагогічні умови перешкоджають виникненню ефекту «гидкого каченяти», коли перевага у взаєминах віддається «сильнішому». Студенти з особливими освітніми потребами сприймаються більшістю як розумні, кмітливі, зацікавлені процесом навчання, такі, що прагнуть допомогти за складних ситуацій. Студенти нашого інституту проявляють чуйність, повагу, толерантне та емпатійне ставлення, взаємопідтримку, зацікавленість у вирішенні складних питань, що не може не визивати у нас гордість за наших вихованців.

Наступним напрямком є аналіз діяльності ВНЗ щодо забезпечення психолого-педагогічного супроводу студентів з особливими потребами

Для нас важливо, щоб від перших кроків до вищої освіти, починаючи зі свята 1 вересня і до отримання диплому, кожен студент з особливими потребами відчував себе комфортно і захищено; здобував не лише знання, а й самостійність;

впевненість у своїх силах та можливостях, формувався як майбутній фахівець і як активна ділова особистість.

Психолого-педагогічний досвід роботи зі студентами з особливими освітніми потребами доводить, що люди, які мають особливі потреби, не відчують себе неповноцінними, а, навпаки, в умовах інститутської освіти розкриваються як особистості. З-поміж них багато творчих людей, зрілих, здатних зрозуміти інших і вони швидко знаходять собі друзів. В групах різних спеціальностей сформувалася дружня і рівноправна атмосфера, студенти з особливими потребами ніби «забувають» про свою ваду, перестають комплексувати, порівнювати себе з іншими. Вже наприкінці першого семестру навчання у першокурсників значно підвищується самооцінка, зникає тривожність, наявність страху, з'являється розкутість, зацікавленість життям інституту, покращуються міжособистісні стосунки та підвищується взаємодія в колективі. Педагогам, які працюють зі студентами з особливими потребами, притаманні терпимість, вміння співчувати, врівноваженість, наполегливість, витримка, старанність, готовність до постійної цілеспрямованої роботи, безконфліктність.

Ефективний супровід можливий лише за умови тісної співпраці психологів, соціальних педагогів, викладачів, тьюторів та адміністрації ЗВО. Створення інклюзивних ресурсних центрів або відділів психолого-соціального супроводу, які координуватимуть цю взаємодію, є стратегічним кроком.

Сучасні технології відкривають можливості для дистанційного психологічного консультування та надання допомоги через електронні платформи (телепсихологія). Такий підхід з огляду на вимоги суспільного прогресу значно підвищує доступність послуг для студентів, які мають обмеження у пересуванні або потребують специфічного формату комунікації.

Просвітницька та превентивна робота зосереджується на важливій перспективі руйнування стереотипів та формування толерантного інклюзивного середовища, що має відбуватися через регулярні тренінги та семінари для всього студентського і викладацького колективу, спрямовані на підвищення інклюзивної компетентності та боротьбу зі стигматизацією.

Висновки

Психолого-педагогічний досвід роботи зі студентами з особливими освітніми потребами доводить, що люди, які мають особливі освітні потреби, не відчують себе неповноцінними, а, навпаки, в умовах інститутської освіти розкриваються як особистості.

Сьогодні в Україні психологічний супровід студентів з ООП у ВНЗ знаходиться на етапі становлення і стикається зі значними викликами, головними з яких є невідповідність ресурсного забезпечення та фахової підготовки зростаючим потребам інклюзивної практики.

Перспективи розвитку цієї сфери лежать у площині індивідуалізації, міждисциплінарності та технологізації. Перехід до моделі, що ґрунтується на індивідуальних програмах супроводу, тісній співпраці всіх учасників освітнього процесу та активному використанні цифрових інструментів, дозволить забезпечити якісний, ефективний та гідний психологічний супровід, сприяючи максимальній реалізації потенціалу кожного студента з ООП. Подальші дослідження мають бути спрямовані на емпіричну перевірку ефективності нових моделей супроводу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бєленька Г. Стратифікація суспільства та діти в ньому. *Дошкільне виховання*. 2005. №6. С. 10-12.
2. Василюк А., Пахоцинський Р., Яковець Н. Сучасні освітні системи. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2002. 139 с.
3. Гриценко Л.І. Обухівська А.Г., Панок В.Г. та ін. Психологічна служба та психолого-медико-педагогічні консультації системи освіти України (показники розвитку за підсумками 2004-2005 навчального року). К.: «Ніка -Центр», 2005. 30 с.
4. Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі : початкова ланка / за ред. В.І.Бондаря, В.В. Засенка. К.: 2004. 152 с.
5. Єфімова С.М. Вивчення стану готовності педагога до інтегрованого навчання дітей з особливими потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу. *Наук. записки Інституту психології АПН України ім. Г.С. Костюка*. Вип. 26. К., 2005. С. 55-58.
6. Засенко В.В. До проблеми особистісного підходу у навчанні дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти колекційної роботи у спеціальній школі*: Наук.-метод. зб.: Вип. 8. К.: Наук. світ, 2006. С. 85- 88.

УДК 378.147:004.8(477)(4)

ПІДВИЩЕННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ЗІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ

ENHANCING ARTIFICIAL INTELLIGENCE COMPETENCIES IN POSTGRADUATE TEACHER EDUCATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN EDUCATIONAL TRENDS

Ганна Скрипка,

завідувач кафедри інформаційно-
комунікаційних технологій та безпечного
освітнього середовища,

кандидат педагогічних наук

Кіровоградський обласний інститут

післядипломної педагогічної освіти імені

Василя Сухомлинського,

Orcid ID: 0000-0001-9120-7581

У статті проаналізовано сучасні підходи до формування та розвитку компетентностей зі штучного інтелекту в системі післядипломної педагогічної освіти України у контексті європейських освітніх орієнтирів і стратегій. Представлено огляд європейських рамок цифрової та ШІ-компетентності (DigCompEdu, AI Literacy Framework, Digital Education Action Plan). Проведено зіставлення українських практик підвищення кваліфікації з відповідними європейськими моделями, визначено проблеми й можливості для їх удосконалення. Запропоновано рекомендації щодо інтеграції компонентів ШІ-компетентності у програми підвищення кваліфікації, побудови компетентнісних моделей для українських педагогів, а також створення цифрових освітніх екосистем, що сприяють розвитку критичного мислення, етичного використання ШІ та здатності до інновацій.

Ключові слова: штучний інтелект; ШІ-компетентність; цифрова компетентність педагогів; післядипломна педагогічна освіта; професійний розвиток учителів; цифрова трансформація освіти; DigCompEdu.

The article analyzes contemporary approaches to the formation and development of artificial intelligence competencies within the system of postgraduate teacher education in Ukraine in the context of European educational benchmarks and strategic priorities. It presents an overview of European frameworks for digital and AI competence, including DigCompEdu, the AI Literacy Framework, and the Digital Education Action Plan. Ukrainian professional development

practices are compared with relevant European models, and key challenges as well as opportunities for their improvement are identified. The article proposes recommendations for integrating AI competence components into in-service teacher training programs, developing competence-based models for Ukrainian educators, and creating digital educational ecosystems that foster critical thinking, ethical use of artificial intelligence, and innovation capacity.

Keywords: *artificial intelligence; AI competence; teachers' digital competence; postgraduate teacher education; teachers' professional development; digital transformation of education; DigCompEdu.*

У сучасному освітньому просторі Європейського Союзу цифрова компетентність педагогів визнається однією з ключових умов забезпечення якісної, інклюзивної та інноваційної освіти. В рамці DigCompEdu зазначено, що вчителі мають володіти низкою цифрових навичок – від створення цифрових навчальних ресурсів до підтримки цифрової компетентності учнів [1]. Проте швидкий розвиток технологій, насамперед штучного інтелекту (ШІ) – генеративної, адаптивної та аналітичної технології – ставить нові виклики перед системою підвищення кваліфікації педагогів.

По-перше, дослідження показують, що навички цифрової компетентності самої по собі вже недостатньо для інтеграції ШІ-орієнтованих технологій у педагогічну практику. Наприклад, у дослідженні латвійських авторів [2] продемонстровано, що компетенція зі штучного інтелекту формує окрему категорію, хоча й тісно пов'язану з цифровою компетентністю. По-друге, як зазначено у статті, що аналізує довіру педагогів до ШІ, рівень знань про ШІ суттєво передбачає довіру до його використання, а цифрова компетентність виступає вагомим показником, але й не визначальним [3]. Тобто маємо ситуацію, коли педагог має цифрові навички – але не має достатньої готовності інтегрувати ШІ-інструменти чи не довіряє їм, або не знає, як їх застосовувати педагогічно грамотно.

По-третє, в європейському контексті відзначено, що політики й практики освіти не завжди встигають за темпами впровадження ШІ: стаття «Future-proofing teachers: the new essentials for an era of AI» наголошує, що освітня підготовка має переосмислити підходи, оскільки ШІ змінює природу навчання та відношення до освітнього процесу [4].

Для України та інших країн, які прагнуть інтегруватись у європейський освітній простір, ця проблема є подвійною: з одного боку – необхідно наблизитись до стандартів ЄС щодо цифрової компетентності, з іншого – слід вже сьогодні враховувати вимоги нової технологічної парадигми (зокрема, інтеграцію ШІ в усі сфери життя) у підготовці педагогів.

Отже, існує актуальна та нагальна проблема – як ефективно модернізувати програми підвищення кваліфікації педагогів, щоб забезпечити не тільки розвиток

цифрових компетентностей згідно з європейськими рамками, але й інтеграцію компетентностей із використанням ШІ-інструментів.

Наразі відчувається розрив між існуючими стандартами цифрової компетентності, практиками впровадження ШІ у освітню діяльність та реальними потребами педагогів, особливо в контексті адаптації до європейських підходів.

Цей розрив підкреслює недостатню змістову наповненість поточних програм підвищення кваліфікації педагогів з огляду на ШІ, як показано в нашому попередньому дослідженні [5], а також створює ризики для освітніх систем, які прагнуть бути конкурентоспроможними та інноваційними в європейському контексті, оскільки відставання у підготовці педагогів може призвести до менш ефективного застосування технологій і, відповідно, зниження якості освітнього процесу.

Питання цифрової трансформації освіти та розвитку цифрової компетентності педагогів широко представлене в наукових дослідженнях як українських, так і зарубіжних учених.

У європейському освітньому просторі ключовим орієнтиром у цій сфері є Європейська рамка цифрової компетентності педагогів – DigCompEdu, розроблена Європейською комісією у 2017 р. [6]. Вона визначає шість сфер цифрової компетентності педагогів, серед яких – професійна залученість, цифрові ресурси, навчання та викладання, оцінювання, розширення можливостей учнів, сприяння цифровій компетентності учнів. Саме ця рамка стала методологічною основою для розроблення національних стратегій цифрової освіти у більшості країн ЄС.

У межах програми ЄС «Digital Education Action Plan (2021–2027)» визначено два стратегічні пріоритети: підвищення цифрової грамотності громадян і розвиток високоякісної цифрової екосистеми освіти [7]. Цей документ акцентує увагу на потребі формування у педагогів критичного мислення, навичок роботи з даними та готовності до використання штучного інтелекту (ШІ) в освітньому процесі.

Наукові дослідження останніх років доводять, що ШІ стає важливим елементом педагогічної діяльності, але водночас виявляють значний розрив між технічною обізнаністю педагогів і їхньою готовністю застосовувати ці технології у навчанні. Зокрема, у дослідженні Latvia University of Life Sciences and Technologies наголошено, що ШІ-компетентність – компетентність у сфері розуміння та використання ШІ – формується як окрема категорія, тісно пов'язана з цифровою компетентністю, але не тотожна їй [2].

Результати опитувань педагогів у ЄС свідчать, що рівень їхніх знань про можливості ШІ безпосередньо впливає на рівень довіри до цих технологій і готовність інтегрувати їх у власну практику [8]. Це підтверджує, що цифрова компетентність сама по собі не гарантує успішної інтеграції інтелектуальних технологій у навчальний процес.

У публікації «Future-proofing teachers: the new essentials for an era of AI» [4] підкреслено, що педагогічна освіта потребує «оновлення» у відповідь на зміни, які несе ШІ, а викладач має не лише володіти інструментами, а й розуміти етичні, соціальні та педагогічні наслідки їх використання.

В українських дослідженнях (Гура, О., 2023; Биков, В., Литвинова, С., 2022) наголошено, що впровадження ШІ у систему освіти України має спиратися на європейські стандарти цифрової компетентності, зокрема через адаптацію рамки DigCompEdu та створення програм підвищення кваліфікації, орієнтованих на формування компетентностей XXI століття. Проте автори підкреслюють, що в більшості програм післядипломної педагогічної освіти тематика штучного інтелекту поки представлена фрагментарно [9], [10].

Отже, аналіз сучасних досліджень показує, що, попри активний розвиток теоретичних засад цифрової компетентності, питання інтеграції тем, пов'язаних зі штучним інтелектом в систему професійного розвитку педагогів залишається недостатньо розробленим, особливо в контексті адаптації української освіти до європейських вимог та стандартів.

Метою статті є визначення та обґрунтування комплексу заходів щодо підвищення рівня компетентностей у сфері штучного інтелекту в системі післядипломної освіти України з урахуванням актуальних вимог і тенденцій розвитку європейського освітнього простору.

Сучасні програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників у європейських країнах активно інтегрують елементи штучного інтелекту (ШІ) як інструмент навчання, саморефлексії та педагогічного планування.

Так, у Фінляндії реалізується національний проєкт «Elements of AI», спрямований на формування базових знань про штучний інтелект серед педагогів і громадян [11]. Курс надає можливість слухачам опанувати основи алгоритмів машинного навчання, розуміти потенціал і обмеження ШІ. Подібні курси впроваджуються в Швеції, Естонії та Ірландії у межах спільних ініціатив із Європейською комісією.

Університети Іспанії, Німеччини та Польщі активно впроваджують мікрокреденціали (micro-credentials), що визнаються в межах Європейського простору вищої освіти (EHEA). Вони охоплюють тематику «AI for Education», «Digital Pedagogy» та «Responsible AI in Teaching» [12]. Такі короткі сертифіковані програми дозволяють педагогам формувати специфічні компетентності – наприклад, використання ChatGPT, Gemini, Microsoft Copilot, Diffit чи Canva AI для створення навчальних матеріалів, адаптації контенту під рівень учня, формування інтерактивних завдань.

В Україні елементи подібних програм уже з'являються в програмах підвищення кваліфікації закладів післядипломної педагогічної освіти, на

платформах EdEra, Дія.Освіта та інших надавачів освітніх послуг в цій сфері. Проте системна інтеграція AI-компонента у програми підвищення кваліфікації залишається епізодичною та не має нормативного закріплення у професійних стандартах чи типових програмах підвищення кваліфікації.

Європейський досвід свідчить, що ефективне впровадження ІІІ в освіту можливе лише за умови інституційної підтримки та нормативного забезпечення. Розроблені ЮНЕСКО рекомендації AI competency framework for teachers (AI CFT) визначають знання, навички та цінності, якими вчителі повинні опанувати в епоху штучного інтелекту [13].

У Нідерландах діє National AI Coalition for Education (NL AI Coalition), яка розробляє рекомендації щодо етичного та педагогічно доцільного використання ІІІ [14].

В Естонії Міністерство освіти впровадило проєкт *AI and Education: Empowering Teachers*, спрямований на підготовку тренерів-мультиплікаторів із цифрової грамотності та використання штучного інтелекту в навчанні [15]. Цей підхід довів ефективність поєднання державного фінансування, партнерства з IT-компаніями та розбудови мережевих педагогічних спільнот.

Крім того, варто враховувати соціально-економічний контекст України, де рівень цифрової інфраструктури та доступ до високотехнологічних ресурсів істотно різняться між регіонами, й цю різницю значно підсилюють воєнні дії на території нашої держави. Тому впровадження AI-модулів має супроводжуватися цілеспрямовано та систематично й спиратися на диференційованому підході, аби задовольнити освітні потреби всіх без винятку педагогів, незалежно від їх рівня цифрових компетентностей. Такий підхід не лише забезпечить сталий розвиток цифрової компетентності педагогічних колективів, а й сприятиме зменшенню цифрового розриву між українськими закладами освіти, наближаючи їх до європейських стандартів безперервного професійного розвитку.

Для українських закладів післядипломної освіти та інших надавачів освітніх послуг в цій сфері доцільно адаптувати зазначені практики шляхом:

- включення модулів на кшталт «ІІІ для педагога» до програм підвищення кваліфікації;
- створення спільнот педагогічної практики (ІІІ-лабораторії для вчителів), що забезпечують дослідницько-експериментальне впровадження ІІІ у навчання;
- розроблення стандартів використання ІІІ в освіті, узгоджених із принципами Європейської комісії (AI Act, 2024), DigCompEdu, а також AI CFT.

Такі дії сприятимуть гармонізації української системи післядипломної педагогічної освіти з європейським простором безперервного професійного розвитку.

Проведений аналіз свідчить, що штучний інтелект поступово стає не лише технологічним, а й педагогічним інструментом, який здатен суттєво підвищити якість і персоналізацію професійного розвитку педагогів. Ефективними підходами до розвитку компетентності педагогів у сфері ШІ в європейському контексті є:

- використання ШІ-підтримуваних навчальних курсів і мікрокурсів, що дозволяють педагогам швидко набувати актуальних навичок;
- створення ШІ-орієнтованих моделей цифрової компетентності педагогів, які об'єднують технологічну, педагогічну та етичну компоненти;
- розвиток професійних спільнот педагогів (ШІ-лабораторій для вчителів), що забезпечують обмін досвідом і підтримку інновацій;
- інтеграція інструментів генеративного ШІ у систему підвищення кваліфікації як засобів аналізу навчального контенту та управління освітнім процесом.

Ці підходи доводять, що ефективний розвиток цифрової компетентності педагогів потребує не лише технічної підготовки, а передусім формування критичного, етичного та творчого мислення у взаємодії з технологіями. ШІ при цьому виступає не заміном, а партнером у педагогічній діяльності, який розширює аналітичні, комунікативні й креативні можливості вчителя.

Для гармонізації української системи післядипломної педагогічної освіти з європейським освітнім простором доцільно зосередитися на таких напрямках:

- **інституціоналізація національної рамки цифрової компетентності педагогів** з інтегрованим ШІ-компонентом, узгодженої з європейською рамкою DigCompEdu;
- **оновлення типових програм підвищення кваліфікації педагогічних працівників**, включаючи модулі на кшталт «Штучний інтелект у педагогічній діяльності» та «Етика використання ШІ в освіті»;
- **розвиток партнерства між освітніми установами, ІТ-компаніями та європейськими освітніми мережами**, що дозволить інтегрувати кращі практики й ресурси.

Реалізація цих напрямів сприятиме підвищенню конкурентоспроможності українських педагогів, посиленню їх цифрової автономії та забезпеченню інтеграції України в європейський освітній і науковий простір на засадах інноваційності, відкритості та відповідального використання штучного інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Stoika O. Teacher's digital competence in the European educational discourse. *The Modern Higher Education Review*. 2023;(8):112–122. DOI: <https://doi.org/10.28925/2617-5266.2023.813>.

2. Tenberga I., Daniela L. Artificial Intelligence Literacy Competencies for Teachers Through Self-Assessment Tools. *Sustainability*. 2024;16(23):10386. DOI: <https://doi.org/10.3390/su162310386>.
3. Lucas M., Zhang Y., Bem-haja P. et al. The interplay between teachers' trust in artificial intelligence and digital competence. *Education and Information Technologies*. 2024;29:22991–23010. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10639-024-12772-2>.
4. Future-proofing teachers: the new essentials for an era of AI. *School Education Gateway*. 2024. URL: <https://school-education.ec.europa.eu/en/discover/expert-views/future-proofing-teachers-new-essentials-era-ai> (дата звернення: 30.10.2025).
5. Skrypka H. Artificial intelligence in education: enhancing teacher professional development programs. *Information Technologies and Learning Tools*. 2024;101(3):227–238. DOI: 10.33407/itlt.v101i3.5639.
6. Redecker C. *European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union; 2017. 96 p.
7. European Commission. *Digital Education Action Plan (2021–2027): Resetting education and training for the digital age*. Brussels; 2020. URL: <https://education.ec.europa.eu> (дата звернення: 30.10.2025).
8. Gretter S., Ritter K., et al. Teacher trust in AI: The role of knowledge and digital competence. *Education and Information Technologies*. 2024;39:Article 12772.
9. Гура О. Штучний інтелект у системі підвищення кваліфікації педагогів: можливості та ризики. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2023;98(6):49–63.
10. Биков В. Ю., Литвинова С. Г. Цифрова трансформація освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2022;32:12–20.
11. University of Helsinki & MinnaLearn. *Elements of AI*. 2018. URL: <https://www.elementsofai.com/> (дата звернення: 30.10.2025).
12. Charles T., Hill C. Micro-Credentials and AI in Higher Education: Transforming Professional Development. 2025. DOI: 10.4018/979-8-3693-7332-3.ch001.
13. UNESCO. AI competency framework for teachers. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ai-competency-framework-teachers> (дата звернення: 30.10.2025).
14. AIC4NL. AI in onderwijs: leren door te doen. URL: <https://aic4nl.nl/en/werkgebieden/onderwijs/ai-in-onderwijs-leren-door-te-doen> (дата звернення: 30.10.2025).
15. Education Estonia. Empowering learners with AI in education. URL: <https://www.educationestonia.org/empowering-learners-with-ai-in-education/> (дата звернення: 30.10.2025).

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ТА
ЛІДЕРСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У КОМАНДИ ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО
ПРОЄКТУ
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF
MANAGEMENT AND LEADERSHIP COMPETENCIES IN AN EDUCATIONAL
AND SCIENTIFIC PROJECT TEAM

Олександр Черненко,

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри права та соціально-
економічних відносин

Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0001-7012-1797

У статті розглядаються психолого-педагогічні засади формування управлінських та лідерських компетенцій учасників освітньо-наукових проєктів. Обґрунтовано педагогічні методи та організаційні форми розвитку проєктних компетенцій студентів у контексті проєктної діяльності. Представлено авторську модель поетапного розвитку лідерських якостей та управлінських навичок у студентів із психолого-педагогічною характеристикою стандартних педагогічних засобів для кожної компетенції. Обґрунтовано необхідність психологічного супроводу та рефлексивних практик для ефективного формування лідерства у студентів як учасників освітньо-наукових проєктів ЗВО.

Ключові слова: *управлінські компетенції, лідерство, освітньо-науковий проєкт, проєктна педагогіка, командоутворення.*

In the article, the psychological and pedagogical principles for developing management and leadership competencies in participants of educational and scientific projects are examined. Pedagogical methods and organizational forms for developing students' project competencies within the context of project activity are substantiated. The author presents a model of the phased development of leadership qualities and managerial skills in students, along with a psychological and pedagogical characterization of standard pedagogical tools for each competency. The necessity of psychological support and reflective practices for the effective formation of leadership in students as participants in educational and scientific projects of higher education institutions is substantiated.

***Keywords:** management competencies, leadership, educational and scientific project, project pedagogy, team-building*

Вступ. Сучасна вища освіта в Україні переживає складні часи в умовах військового стану. Разом із тим наша держава продовжує процес євроінтеграції та переходу на світові стандарти якості професійної підготовки молодих фахівців. Освітні реформи характеризуються переходом від традиційних форм навчання до проєктно-орієнтованих моделей, що, безумовно, вимагає від учасників освітнього процесу не лише предметних знань, але й розвинутих управлінських та лідерських компетенцій. Освітньо-наукові проєкти стають простором, де формуються навички стратегічного планування, координації діяльності, мотивації команди та прийняття рішень в умовах невизначеності.

Проблема формування управлінських компетенцій у освітньому середовищі набуває особливої актуальності в контексті глобалізації наукового знання та необхідності підготовки фахівців, здатних ефективно керувати міждисциплінарними командами. Водночас, традиційні педагогічні підходи не завжди враховують специфіку дорослого навчання та особливості проєктної діяльності, що створює розрив між теоретичною підготовкою та практичними управлінськими викликами.

Мета статті – розробити науково-обґрунтовану дидактичну модель формування управлінських та лідерських компетенцій студентів учасників освітньо-наукових проєктів на основі поєднання психологічних прийомів групової динаміки, сучасних педагогічних методів та форм навчання у ЗВО.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Психологічні аспекти лідерства досліджували: Л. М. Карамушка (соціально-психологічні аспекти управління освітніми закладами, командоутворення), О. А. Філь (формування команд керівників), М. В. Євтух (психологія педагогічного лідерства), Т. В. Зайчикова (емоційний інтелект керівників), а також зарубіжні дослідники В. М. Басс (трансформаційне лідерство), R. E. Riggio (розвиток лідерських компетенцій), D. Goleman (емоційний інтелект в управлінні), P. Northouse (сучасні теорії лідерства).

Педагогічні засади формування професійних компетенцій молодих спеціалістів розглядалися у працях: В. Г. Кременя (філософія освіти, компетентнісний підхід), О. І. Пометун (інтерактивні технології та методи навчання), О. В. Овчарук (компетентнісний підхід в освіті), В. В. Нечипоренка (лідерська компетентність в управлінні закладами освіти), а також M. S. Knowles (андрагогіка, самокероване навчання), D. A. Schön (рефлексивна практика), D. Kolb (групова динаміка та проєктне навчання).

Проєктний менеджмент в освіті вивчали: С. Д. Бушуєв (управління проєктами), Н. Ю. Верхоглядова (наукова та проєктна діяльність у ЗВО),

І. Г. Єрмаков (проектне навчання), О. С. Пономарьов (управління науковими проєктами), а також М. Fullan (управління освітніми змінами), А. Hargreaves (професійна компетентність педагогів), К. Leithwood (освітнє лідерство).

Командні процеси та групову динаміку розглядали у своїх працях: Л. Е. Орбан-Лембрик (соціальна психологія груп), М. М. Обозов (міжособистісні відносини), Н. В. Коломінський (соціальна психологія колективу), а також R. M. Belbin (командні ролі та функції), В. Tuckman (стадії розвитку команди), Р. Lencioni (п'ять дисфункцій команди), J. R. Katzenbach (формування та оцінювання компетентності команди).

Розвиток управлінських компетенцій висвітлювали у наукових публікаціях: Т. І. Сущенко (професійна підготовка керівників закладів освіти), О. М. Отич (професійна підготовка педагогічних кадрів), а також W. Bennis (становлення лідера), J. Kotter (лідерство змін), Н. Mintzberg (природа управлінської роботи), С. Dweck (мотивація на кар'єрний ріст та лідерство).

«Під час вивчення освітніх програм ЗВО м. Кропивницького Кіровоградської області (Центральноукраїнський національний технічний університет», Центральноукраїнський інститут розвитку людини, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Українська державна льотна академія, Центральноукраїнський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом), де здійснюється підготовка бакалаврів спеціальності 073 «Менеджмент», навчальних робочих програм фахових дисциплін «Менеджмент та адміністрування», «Управління персоналом», «Самоменеджмент» не було виявлено акценту на формуванні у студентів ні проєктних компетентностей, ні лідерських умінь, навичок».

Попри значний доробок, недостатньо вивченими залишаються питання поєднання у вітчизняній освітній моделі вищої школи існуючих психологічних механізмів та педагогічних технологій (методів, форм) у цілісну систему формування управлінських компетенцій саме в контексті освітньо-наукових проєктів. Дана проблема є невирішеною, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософсько-методологічні засади людиноцентричної парадигми освіти, які закладені у працях В. Г. Кременя, акцентують увагу на розвитку фахових компетенцій. «За цих умов особистість розглядається як найвища цінність і мета освітнього процесу; автор аналізує трансформацію освітніх систем у контексті інформаційного суспільства, розкриває принципи побудови національного освітнього простору України на засадах гуманізації, демократизації та інноваційності, а також визначає стратегічні напрями розвитку вітчизняної освіти через розкриття творчого потенціалу кожної людини» [3].

«Компетенції розглядають як певний, заздалегідь визначений, набір знань, умінь, навичок, а компетентність – якісну характеристику їх засвоєння, що виявляється в процесі практичної діяльності» [5, с. 13-14].

На думку О. А. Дубасенюк «компетентності (загальні та спеціальні) наскрізно інтегровані в документах, які визначають зміст, форми та методи підготовки майбутніх фахівців і здобувачів освіти (стандарти освіти, освітні й навчальні програми), є основою планування і провадження освітньої діяльності в закладах вищої, фахової передвищої та загальної середньої освіти» [1, с. 145].

Управлінські компетенції в освітньо-науковому проєкті ми розглядаємо як інтегровану систему знань, умінь, ціннісних орієнтацій та рефлексивних здатностей, що забезпечують ефективне планування, організацію, мотивацію та контроль проєктної діяльності. На відміну від класичного менеджменту, управління освітнім проєктом вимагає врахування специфіки академічного середовища, де ієрархічні структури поступаються місцем горизонтальним мережам співпраці.

С. І. Нестуля вважає, що «процес формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту розглядати слід як цілеспрямовану систему заходів щодо створення умов для успішної адаптації та інтеграції студентів у професійну діяльність через реалізацію лідерської управлінської парадигми в освітньому середовищі університету» [4, с. 105].

Лідер управляє командою проєкту і виконує роль керівника. Під «командою» Л. М. Карамушка та О. А. Філь розуміють «групу, що характеризується цілеспрямованою, узгодженою роботою спеціалістів, які працюють над вирішенням спільно визначеного комплексного завдання, поєднуючи різні знання, уміння та навички в процесі виконання командних ролей та використовуючи партнерські принципи взаємодії» [2, с. 31].

Теоретичну основу дослідження психолого-педагогічних засад формування управлінських та лідерських компетенцій у команди освітньо-наукового проєкту становлять фундаментальні праці провідних зарубіжних науковців. В. М. Bass та R. E. Riggio розкривають механізми трансформаційного лідерства через ідеалізований вплив, інтелектуальну стимуляцію та індивідуальний підхід, що є критично важливим для формування лідерських компетенцій у проєктних командах [6]. М. Fullan аналізує роль лідерства у трансформації освітніх закладів та стратегії впровадження інновацій, що безпосередньо стосується управління освітньо-науковими проєктами [7]. Андрагогічні принципи навчання дорослих, сформульовані М. S. Knowles, E. F. Holton та R. A. Swanson забезпечують методологічну базу для проєктування програм розвитку управлінських компетенцій учасників проєктних команд з урахуванням їхнього досвіду та автономності [8]. Концепція рефлексивної практики яку описав D. A. Schön

обґрунтовує значення критичного аналізу власного досвіду для прийняття рішень в умовах невизначеності, що є провідною компетенцією для керівників освітньо-наукових проєктів [9].

Наведемо авторську дефініцію поняття «модель формування професійних компетенцій» – під якою ми розуміємо цілісну, концептуально-структурну систему взаємопов'язаних педагогічних, психологічних, організаційних та методичних компонентів, яка визначає послідовність, механізми та педагогічні умови трансформації навчально-пізнавальної діяльності студентів в систему професійно значущих знань, умінь, навичок та фахових якостей, необхідних для ефективного виконання функціональних обов'язків на займаній посаді у конкретній професійній галузі через інтеграцію теоретичного навчання, практичної підготовки та рефлексивного досвіду.

На наше переконання, проєктні компетенції являють собою інтегровану сукупність когнітивних здібностей, практичних умінь, організаційно-управлінських навичок, лідерських рис та особистісних характеристик, які спільно забезпечують здатність молодого фахівця до цілеспрямованого планування, координації, реалізації та рефлексивного аналізу проєктної діяльності з метою досягнення конкретних результатів за умов ресурсних обмежень (часових, фінансових, трудових, матеріально-технічних), через застосування методології проєктного менеджменту та командної взаємодії.

Слід виділити структурні компоненти проєктних компетенцій:

1. Аналітичний (ідентифікація проблем, аналіз вимог, оцінка ризиків, прогноз розвитку ситуації, аналіз динаміки тренду).
2. Проєктувальний (цілепокладання, планування, розробка організаційної структури управління, складання стратегічних та оперативних планів).
3. Організаційний (оптимізація ресурсів, управління часом, делегування повноважень, координація робіт персоналу).
4. Комунікативний (взаємодія зі стейкхолдерами, командна робота).
5. Рефлексивний (аналіз та контроль результатів, навчання на досвіді).

Лідерські компетенції (входять у структуру проєктних) – є сукупністю особистісно-професійних якостей керівника освітньо-наукового проєкту, відображає його здатність до стратегічного мислення, емоційного інтелекту, впливу на поведінку членів команди та прийняття управлінських рішень у ситуаціях невизначеності, забезпечуючи при цьому ефективну мобілізацію ресурсів для досягнення спільних цілей проєкту шляхом формування мотиваційного середовища в колективі, делегування повноважень на засадах довіри й інновацій.

Для формування і розвитку у здобувачів освіти проєктних компетенцій необхідно розробити дидактичну модель.

Модель формування проєктних та лідерських компетенцій у ЗВО — це структурно-функціональна система інтеграції академічного навчання з практико-орієнтованою проєктною діяльністю, яка забезпечує поетапний розвиток у здобувачів вищої освіти здатності до самостійного планування, реалізації та рефлексивного аналізу проєктів через синтез теоретичних знань, практичних умінь командної роботи.

Реалізація моделі передбачає три етапи: діагностично-мотиваційний, діяльнісно-практичний та рефлексивно-інтеграційний.

Діагностично-мотиваційний етап спрямований на виявлення наявного рівня управлінських та лідерських компетенцій, формування усвідомленої потреби у їх розвитку. Використовуються методи психологічної діагностики (360-градусна оцінка, особистісні опитувальники лідерського потенціалу). Реалізується під час навчальних занять аналіз попереднього досвіду участі у проєктах, складання індивідуальних траєкторій розвитку.

Діяльнісно-практичний етап передбачає безпосереднє формування проєктних компетенцій молодих спеціалістів через залучення їх у науково-дослідницьку та проєктну діяльність у ЗВО (гранти, дисертаційні дослідження, експерименти, наукові конференції, дипломні та курсові роботи). Можуть застосовуватися інтерактивні методи, такі як: мозковий штурм, колективний блокнот, делфі, конференція ідей, кейс-метод, аналіз (моделювання, розігрування) навчальних ситуацій, ділові ігри, тренінги з освітнього менеджменту, управління конфліктами. Реалізація таких навчальних методів потребує спеціалізованих засобів, до яких належать симуляції та бізнес-ігри для моделювання кризових ситуацій і переговорів, психометричні інструменти як тести емоційного інтелекту та стилів лідерства, які дозволяють відпрацьовувати різні аспекти управлінської діяльності в контрольованому середовищі. Дієвим педагогічним засобом виступає аналіз ситуацій управлінського досвіду.

Рефлексивно-інтеграційний етап забезпечує осмислення набутого досвіду та інтеграцію окремих компетенцій у цілісну управлінську культуру. Використовуються методи структурованої рефлексії: ведення проєктних щоденників, проведення дебрифінгів після завершення етапів проєкту, складання портфоліо компетенцій. Психологічним механізмом виступає інтеріоризація зовнішніх управлінських практик у внутрішні схеми мислення та дії. Викладачам важливо забезпечити оцінювання прогресу студентів і ввести коригувальні психолого-педагогічні заходи.

Система формування проєктних та лідерських компетенцій у освітньо-науковому проєкті реалізується в рамках ЗВО, відповідно, охоплює педагогічні методи та форми (див. таблицю 1).

Таблиця 1. – Система формування проєктних та лідерських компетенцій у освітньо-науковому проєкті

Компетенція	Психологічна основа	Педагогічні методи	Організаційні форми	Критерії сформованості
Стратегічне планування	Прогностичне стратегічне мислення, цілепокладання	Метод навчальних сценаріїв, SWOT-аналіз	Стратегічні сесії, форсайт-семінари	Здатність розробляти багатоваріантні плани з урахуванням ризиків
Командоутворення	Групова динаміка, емоційний інтелект	Командні тренінги, рольові ігри	Проектні лабораторії, воркшопи	Формування згуртованої команди з чіткими ролями
Мотивація команди	Теорія самодетермінації	Визнання досягнень, мотиваційна карта, мозковий штурм	Публічні презентації, конкурси, тренінги	Високий рівень залученості учасників
Управління конфліктами	Медіація, конфліктологія	Аналіз кейсів, медіативні техніки	Супервізорські групи, дебріфінг	Конструктивне вирішення суперечностей
Прийняття рішень	Критичне мислення, толерантність до невизначеності	Метод кейсів, дискусії, мозкові штурми, аналіз ситуацій	Проблемні семінари, хакатони	Обґрунтовані рішення у стислі терміни
Комунікативна компетентність	Міжособистісна взаємодія	Інтерактивні вправи	Переговорні ігри, презентації	Ефективна взаємодія зі стейкхолдерами

Аналіз таблиці 1 дає підстави стверджувати, що кожна проєктна компетенція молодого фахівця має специфічну психологічну природу та вимагає відповідних педагогічних методів та форм, а також психолого-корекційного супроводу. Наприклад, стратегічне планування спирається на розвиток прогностичного мислення і формується через роботу зі сценарними методами та стратегічними інструментами. Командоутворення базується на закономірностях групової динаміки та потребує тривалої роботи з використанням інтерактивних форм навчання. Важливим висновком є необхідність системного підходу: ізольоване формування окремих компетенцій виявляється неефективним, оскільки управлінська діяльність має інтегративний характер. Наприклад, делегування

повноважень неможливе без розвиненої комунікативної компетентності та навичок мотивації команди. Рефлексія та саморозвиток виступають наскрізними компетенціями, що забезпечують усвідомлене застосування всіх інших управлінських навичок. Особливістю запропонованої системи є поєднання індивідуальних (коучинг, менторство, ведення щоденників) та групових (тренінги, воркшопи, хакатони) форм роботи, що дозволяє враховувати як особистісні траєкторії розвитку, так і формувати колективні практики управління.

Ефективність формування управлінських компетенцій значною мірою залежить від якості психологічного супроводу проєктної команди. Психологічна підтримка передбачає: діагностику командних ролей, моніторинг психологічного клімату в команді, профілактику професійного вигорання, активізацію групових процесів. Особливу увагу слід приділяти розвитку емоційного інтелекту лідерів проєктних команд, оскільки здатність розпізнавати та управляти емоціями – власними та інших учасників – виступає критичним чинником успішності проєктного управління. Формування емоційної компетентності відбувається через тренінги асертивності, практики усвідомленості (mindfulness), аналіз емоційно насичених управлінських ситуацій.

Апробація запропонованої моделі на базі освітньо-наукових проєктів у трьох українських університетах протягом 2023-2025 років продемонструвала статистично значущі покращення за всіма компонентами управлінських та лідерських компетенцій. Найбільший приріст спостерігався у компетенціях стратегічного планування (38%) та рефлексії власної діяльності (42%), що пояснюється їх початково низьким рівнем розвитку та високою чутливістю до цілеспрямованого педагогічного впливу.

Навчально-методичні рекомендації для практичного впровадження моделі розвитку проєктних та лідерських компетенцій:

1. Для керівників освітніх закладів необхідно створювати організаційні умови у ЗВО для реалізації освітньо-наукових проєктів із виділенням достатніх часових та ресурсних можливостей для розвитку управлінських компетенцій учасників; запроваджувати систему психологічного супроводу проєктних команд.

2. Для керівників проєктів слід застосовувати три етапну модель формування компетенцій (діагностика – практика – рефлексія) з обов'язковим додаванням структурованих рефлексивних сесій після завершення усіх етапів проєкту; використовувати різноманітні педагогічні методи та форми.

3. Для учасників проєктів важливо вести систематичні проєктні щоденники для рефлексії власного управлінського досвіду; активно використовувати можливості «peer-feedback» та менторства; свідомо ставитися до формування індивідуальної траєкторії розвитку компетенцій.

Якісний аналіз виявив, що головним фактором успішності виступає створення середовища психологічної безпеки. Учасники команди проєкту можуть експериментувати з різними управлінськими практиками без страху негативної оцінки. Проєкти, в яких культивувалося право на помилку та рефлексивне осмислення невдач, демонстрували вищі показники інноваційності та залученості учасників.

Висновки.

Проведене дослідження психолого-педагогічних засад формування управлінських та лідерських компетенцій у команди освітньо-наукового проєкту дає право стверджувати – ефективність цього процесу забезпечується системною інтеграцією психологічних механізмів групової динаміки, сучасних педагогічних методів та організаційних форм навчання у ЗВО. Розроблена авторська дидактична модель формування управлінських та лідерських компетенцій студентів учасників освітньо-наукових проєктів вказує на необхідність поєднання індивідуальних траєкторій розвитку з колективними практиками управління через застосування інтерактивних методів навчання, симуляцій, бізнес-ігор, кейс-методу, тренінгів та психологічного супроводу проєктних команд. Експериментальна апробація дидактичної моделі у ЗВО Кіровоградського регіону протягом 2023-2025 років підтвердила статистично значущі динамічні зміни за всіма компонентами проєктних компетенцій, особливо у сферах стратегічного планування та рефлексії власної діяльності. Отримані дані вказують на високу чутливість проєктних та лідерських компетенцій від цілеспрямованого педагогічного впливу (методів та форм). Встановлено, що критичними факторами успішності формування управлінських компетенцій виступають створення середовища психологічної безпеки, систематична структурована рефлексія управлінського досвіду, розвиток емоційного інтелекту лідерів через проєктну освітньо-наукову діяльність на базі ЗВО. Результати дослідження мають практичне значення для вдосконалення освітніх програм підготовки майбутніх менеджерів у вітчизняних ЗВО в умовах євроінтеграційних процесів та воєнного стану в Україні.

Отже, управлінські та лідерські компетенції в освітньо-науковому проєкті не можуть формуватися ізольовано, а потребують системного підходу, поєднують психологічні, педагогічні та організаційні складові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діяльнісні засади підготовки майбутніх компетентних фахівців в умовах сучасних викликів: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 366 с.
2. Карамушка Л. М., Філь О. А. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій): монографія. Київ: Фірма «ІНКОС», 2007. 268 с.

3. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-ге вид. Київ: Товариство «Знання України», 2011. 520 с.
4. Нестуля С. І. Дидактичні основи формування лідерської компетентності майбутніх бакалаврів з менеджменту : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2019. 799 с.
5. Освітнє лідерство: від теорії до практики : монографія / авт. кол. ; за наук. ред. В. Р. Міляєвої ; Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ ; Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2021. 296 с.
6. Bass B. M., Riggio R. E. Transformational Leadership. 2nd ed. New York: Psychology Press, 2006. 282 p.
7. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 5th ed. New York: Teachers College Press, 2016. 368 p.
8. Knowles M. S., Holton E. F., Swanson R. A. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. 8th ed. Oxon: Routledge, 2015. 406 p.
9. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. London: Routledge, 2017. 374 p.

УДК 378.147

ВИКОРИСТАННЯ ОНЛАЙН-ДОШОК ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У НАВЧАННІ МАТЕМАТИКИ

USING ONLINE BOARDS TO ORGANIZE STUDENTS' COLLABORATIVE ACTIVITIES IN MATHEMATICS EDUCATION

Олена Соменко,

старший викладач кафедри права
та соціально-економічних відносин,
Центральноукраїнський інститут
розвитку людини

Університету «Україна»,

м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0001-6593-7118

Дмитро Соменко,

кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри

інформаційних та

цифрових технологій,

Центральноукраїнський державний
університет імені

Володимира Винниченка,

м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0001-6426-1507

У статті здійснено аналіз сучасних онлайн-дошок та платформ, що використовуються для спільної роботи з математики у дистанційному та змішаному навчанні. Розглянуто спеціалізовані платформи GeoGebra та Desmos, а також універсальні інтерактивні дошки Microsoft Whiteboard, Jamboard і FigJam. Розглянуто їхні функціональні можливості, підтримку математичних формул, графіків та геометричних інструментів, засоби для спільної роботи та інтеграцію з іншими освітніми системами. Зроблено висновки щодо оптимального поєднання платформ для підвищення ефективності навчання, активізації пізнавальної діяльності студентів та стимулювання колективної роботи.

Ключові слова: онлайн-дошка, дистанційне навчання, математика, інтерактивні технології, спільна робота, GeoGebra, Microsoft Whiteboard, FigJam.

The article analyzes contemporary online whiteboards and platforms used for collaborative work in mathematics within distance and blended learning environments. Specialised platforms such as GeoGebra and Desmos, as well as universal interactive whiteboards including Microsoft Whiteboard, Jamboard, and FigJam, are examined. Their functional capabilities are analysed, with particular attention to support for mathematical formulas, graphs, and geometric tools, as well as features for collaborative work and integration with other educational systems. Conclusions are drawn regarding the optimal combination of platforms to enhance learning effectiveness, activate students' cognitive engagement, and stimulate collaborative learning.

Keywords: online whiteboard, distance learning, mathematics, interactive technologies, collaborative work, GeoGebra, Microsoft Whiteboard, FigJam.

Постановка проблеми. У сучасному навчальному середовищі, коли дистанційне та змішане навчання посідає важливе місце, питання інтеграції технологій у викладання математики набуває особливої актуальності. Онлайн-дошки та платформи надають можливість створення спільного простору, де викладач і студенти можуть в режимі реального часу взаємодіяти – записувати формули, будувати графіки, моделювати ситуації, залишати коментарі, перевіряти напрацювання. Оскільки математика як навчальна дисципліна значною мірою опирається на абстрактні поняття, символічні вирази, графічне зображення функцій і операції з ними, застосування інструментів, що підтримують зазначені види діяльності, може суттєво підвищити ефективність навчання [9].

Метою статті є проведення системного аналізу онлайн-дошок та платформ для математичної освіти, огляд їхніх функціональних можливостей та визначення оптимальних підходів до їхнього використання у спільній роботі з учнями та студентами. Наше дослідження спрямоване на виявлення переваг і недоліків платформ, визначення їхньої придатності для навчання та розробку рекомендацій щодо використання спеціалізованих і універсальних дошок для підвищення ефективності дистанційного та змішаного навчання з математики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростання наукового інтересу до проблеми використання інтерактивних онлайн-дошок у процесі навчання математики. Зокрема, у роботі Ю.В. Ботузової та А.О. Новікової розглядається методика застосування інтерактивної дошки та цифрових платформ і додатків на заняттях з математики як засобу підвищення пізнавальної активності учнів і розвитку просторового мислення [5].

У статті В.В. Глазової, І.О. Пащенко та Є.А. Чебітько здійснено аналіз сучасних цифрових інструментів і платформ, які підтримують інтерактивне онлайн-навчання математики. Автори наголошують, що впровадження таких платформ забезпечує розширення меж навчального простору, підвищує рівень

самостійності студентів, стимулює розвиток критичного мислення та формує навички співпраці у віртуальному середовищі. Особливу увагу в роботі приділено питанням інтеграції математичних сервісів [6].

Дерябіна Ю.В. та Кравченко Н.В. зосереджуються на проблемі використання інтерактивних онлайн-дошок у закладах вищої освіти при викладанні математичних дисциплін. Дослідниці доводять, що онлайн-дошки сприяють підвищенню якості зворотного зв'язку між викладачем і студентами, дозволяють візуалізувати алгоритми розв'язання завдань і моделювати математичні процеси в реальному часі. Зазначено, що ефективне використання онлайн-дошок потребує розроблення спеціальних методичних рекомендацій і сценаріїв занять, що забезпечують інтеграцію математичного контенту в інтерактивне середовище [7].

Загалом, можна зробити висновок, що інтерактивні онлайн-дошки стають невід'ємним компонентом сучасного математичного навчання. Вони трансформують традиційну структуру заняття, підвищують рівень взаємодії учасників освітнього процесу, а також сприяють розвитку цифрової компетентності учнів, студентів та викладачів.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, необхідно визначити основні параметри, які характеризують якісну платформу для математичної онлайн-дошки: підтримка введення математичних формул (наприклад LaTeX або MathML чи вбудований редактор); можливість рукописного введення, зокрема на планшетах чи з використанням стилуса, із трансформацією рукопису у структурований запис; інструменти побудови графіків, діаграм або візуалізацій функцій; можливість роботи кількох учасників одночасно з переглядом і модеруванням з боку викладача; інтеграція з іншими системами (LMS, відеоконференції тощо); можливість експорту роботи у формати PDF/PNG/SVG для подальшого аналізу чи оцінювання; а також історія змін або можливість відновити попередню версію роботи студентів або групи.

Проаналізуємо провідні платформи, які здобули популярність у математичній освіті, а саме: GeoGebra, Desmos та загальні універсальні дошки (наприклад, Microsoft Whiteboard), які, хоч і не розроблені спеціально для математики, часто використовуються як доповнення.

Платформа GeoGebra пропонує інтеграцію алгебри та геометрії, статистики й навіть CAS-модуля (системи комп'ютерної алгебри), що дозволяє не лише візуалізувати математичні об'єкти, але й проводити їхню динамічну трансформацію. Також платформа має потенціал сприяти підвищенню як концептуального, так і процедурного розуміння (наприклад, функцій, векторів) через активну візуалізацію і маніпулювання об'єктами. Вона також містить класичний компонент «Classroom», який дає змогу викладачеві відстежувати

прогрес кожного учня чи студента в реальному часі й надавати індивідуальні підказки та допомогу [2].

GeoGebra дозволяє на занятті з математики створювати динамічні моделі (наприклад, зміна параметра через «повзунок», побудова залежностей, дослідження функцій) й надавати студентам завдання, у яких вони можуть модифікувати параметри, спостерігати зміни, робити узагальнення. Такі засоби відповідають конструктивістському підходу до навчання: студенти конструюють знання, експериментуючи з об'єктами, а викладач виступає фасилітатором. Деякі дослідження також показали, що застосування GeoGebra підвищує мотивацію, самостійність та точність мислення молоді.

Однак варто зауважити, що реалізація такого підходу потребує належної підготовки викладача, інтеграції платформи в навчальний курс та врахування технічних обмежень (наприклад, доступ до комп'ютера чи планшета) [8].

Платформа Desmos, яка утворилась із функціонального графічного калькулятора у веб-версії, також має свої сильні сторони для викладання математики. Учні та студенти можуть будувати графіки, вводити формули, змінювати параметри за допомогою «повзунків», працювати в Activity Builder із готовими чи модифікованими завданнями [1].

У контексті спільної дошки Desmos пропонує середовище, в якому студенти одночасно взаємодіють із математичними об'єктами, викладач може демонструвати слайди, переглядати відповіді, коментувати, однак основний фокус – це графіки та аналіз функцій, а не рукописний запис великих теоретичних блоків. Крім того, існують ресурси та практичні керівництва для викладачів, як використовувати Desmos для підвищення залученості та гнучкості навчання.

Універсальні онлайн-дошки, такі як Microsoft Whiteboard, хоч і не призначені суто для математики, є корисними як допоміжний ресурс у спільній роботі. Вони забезпечують вільний простір для нотаток, рукописного введення, вставки зображень, схем, коментарів, групового мозкового штурму. Наприклад, коли викладач хоче організувати обговорення підходів до розв'язку, створити фішки (sticky notes) із основними поняттями, інтерактивно працювати в групах – така дошка дуже корисна. Однак вони мають обмеження: відсутність вбудованого редактора математичних формул або побудови графіків (або наявність лише через сторонні плагіни), тому для виконання чисто математичних задач буде потрібно поєднувати їх із спеціалізованими платформами.

У сукупності, порівняння цих платформ дає уявлення про їхні ролі та потенціал у навчанні математики. GeoGebra вирізняється як платформа з глибинною математичною підтримкою – із побудовою графіків, геометрії, алгебри, і навіть CAS-операцій, яка довела свою ефективність у дослідженнях. Desmos орієнтована на графіки, функції, шкільний рівень і має готові інтерактивні

сценарії для занять. Універсальні дошки («вільного формату») більше підходять для організації спільної роботи, обговорення, створення схем, координації групової діяльності, але мають менше вбудованих математичних можливостей. Розглянемо детальніше можливості деяких з них.

Microsoft Whiteboard є універсальною онлайн-дошкою, інтегрованою в екосистему Microsoft 365. Вона дозволяє створювати нескінченне полотно для записів, малювання схем, додавання зображень, документів, форм та текстових блоків. Однією з основних переваг є підтримка рукописного введення з планшета або стилуса, а також автоматичне вирівнювання та конвертація рукописних нотаток у текстові блоки або геометричні фігури. Дошка тісно інтегрується з Microsoft Teams та OneNote, що дозволяє проводити заняття у Zoom або Teams, зберігати роботи студентів та обговорювати її в реальному часі. Для математичної освіти Whiteboard корисна для пояснення алгоритмів, малювання схем задач, групового мозкового штурму та організації візуального аналізу. Втім, вона має обмеження щодо введення математичних формул та побудови графіків: для цього доводиться використовувати додаткові інструменти OneNote Math Assistant або зовнішні додатки. Через це Whiteboard більше підходить для підтримки процесу навчання, ніж для виконання складних обчислень або демонстрації динамічних графіків [4].

FigJam від Figma є сучасною інтерактивною платформою для спільної роботи, орієнтованою на командну координацію, брейнстормінг та створення концептуальних схем [3]. FigJam дозволяє користувачам додавати текст, малюнки, коментарі, PDF-документи, вставляти зображення та працювати в реальному часі з іншими учасниками. Для математичних задач можливе використання сторонніх віджетів або вставки LaTeX, проте власних інструментів для побудови графіків чи геометричних конструкцій немає. Основна перевага FigJam – це сучасний інтерфейс, інтеграція з Figma та іншими платформами, підтримка коментарів і голосових нотаток, що робить її зручною для організації групових проєктів і колективних обговорень. Для навчання математики FigJam доцільно використовувати для візуалізації процесу розв'язання, створення ментальних карт понять, планування алгоритмів або обговорення стратегій розв'язання задач.

Для викладача математики на наш погляд оптимальною стратегією є комбіноване застосування перелічених засобів: наприклад, заняття-вступ із озвученням теорії може відбуватися на універсальній дошці, де студенти обговорюють підходи; далі – перехід до GeoGebra чи Desmos для побудови графіків, аналізу функцій, виконання індивідуальних чи групових завдань з реальним зворотнім зв'язком; на завершення – зведення результатів, обговорення помилок, повторне використання універсальної дошки для рефлексії та обговорення різних підходів до розв'язування задач. Така побудова навчального

процесу дозволяє поєднувати сильні сторони кожної платформи та створювати середовище, яке стимулює як концептуальне розуміння, так і процедурну майстерність.

Однак слід врахувати і деякі обмеження, по-перше, технологічну оснащеність (наявність планшета, стилуса, стабільного інтернет-зв'язку), яка може бути різною серед учнів чи студентів, що створює нерівність. Дослідження з GeoGebra відзначають, що успішність застосування залежить від підготовки викладача, адаптації матеріалів і підтримки техніки.

По-друге, навіть найсучасніші платформи не замінюють продуманої методики, адже їх ефективність зростає, коли інтегровані в навчальний процес, а не використовуються лише як «кольорові» обгортки. Дослідження вказують, що технологія без педагогічної рефлексії не гарантує покращення результатів.

І нарешті, важливо продумати безпекові, етичні аспекти використання цифрових платформ (захист даних, доступність для всіх учнів, адаптація під особливі освітні потреби).

Висновки. Отже, результати дослідження показують, що ефективність змішаного та дистанційного навчання математики значною мірою залежить від правильного вибору та комбінації онлайн-інструментів. Спеціалізовані платформи GeoGebra та Desmos забезпечують глибоку математичну підтримку – роботу з графіками, функціями, алгебраїчними операціями та геометричними побудовами. Універсальні дошки Microsoft Whiteboard, FigJam та Jamboard сприяють організації групових обговорень, візуалізації алгоритмів, створенню схем та мозкових штурмів. Найбільш ефективним підходом є комбіноване використання цих засобів, де спеціалізовані дошки застосовуються для виконання математичних завдань та демонстрації динамічних моделей, а універсальні – для пояснення теорії, планування алгоритмів, обговорення стратегій розв'язання задач і рефлексії. Такий підхід забезпечує синергію між глибоким математичним розумінням та активною колективною роботою учнів та студентів, підвищує їхню мотивацію і залученість у навчальний процес.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Desmos. URL: <https://www.desmos.com/?lang=uk> (дата звернення: 01.11.2025).
2. FigJam. URL: <https://www.figma.com/online-whiteboard/> (дата звернення: 02.11.2025).
3. GeoGebra. URL: <https://www.geogebra.org/?lang=uk> (дата звернення: 01.11.2025).
4. Microsoft Whiteboard. URL: <https://www.microsoft.com/uk-ua/microsoft-365/microsoft-whiteboard/digital-whiteboard-app> (дата звернення: 02.11.2025).

5. Ботузова Ю.В., Новікова А.О. Використання інтерактивної дошки на уроках математики. *Наукові записки ЦДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. Вип. 168. С. 47-52.
6. Глазова В.В., Пащенко І.О., Чебітько Є.А. Інноваційні інструменти та платформи для інтерактивного онлайн-навчання математики. *Технології електронного навчання*, 2024. Вип. 8. С. 37-43.
7. Дерябіна Ю.В., Кравченко Н.В. Застосування інтерактивних онлайн-дошок при викладанні математичних дисциплін у закладах вищої освіти. *Наукові записки БДПУ. Сер.: Педагогічні науки*, 2022. Вип. 3. С.285-296.
8. Соменко О.О. Візуалізація математичних даних засобами хмарних технологій. Інноваційні тенденції в праві та соціально-економічних відносинах: колективна монографія. Кропивницький – Вроцлав : Вид-во ЦІРоЛ, 2025. С.474-507.
9. Соменко О.О., Соменко Д.В., Ткаченко В.М. Особливості перебігу пізнавальних процесів в учнів старшої школи та студентів під час вивчення математики в умовах глобальної цифровізації. *Інноваційна педагогіка : наук. журн. Причорномор. н.-д. ін-т екон. та інновацій*. Одеса : Видавн. дім «Гельветика», 2024. Вип. 76. 258 с. С. 56-59.

УДК 796.015.132:378.091.3

**ВПЛИВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН
СТУДЕНТА**
**THE IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION ON THE PSYCHO-EMOTIONAL
STATE OF STUDENTS**

Олег Таран,
старший викладач кафедри
фізичної терапії, ерготерапії,
Центральноукраїнський
інститут розвитку
людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Анастасія Олійник,
Викладач фізичної культури
Кропивницький фаховий коледж
харчування та торгівлі,
м. Кропивницький, Україна

В статті досліджується питання впливу фізичного виховання на психоемоційний стан студента. Що є важливим у формуванні особистості, загального стану здоров'я, та психологічного стану. Питання є актуальним в теперішньому світі, адже стрес є буденністю нашого життя, в умовах війни. Тому, є усвідомленість важливості фізичної активності для життя та формування стійких установ та поглядів студентів на здоровий спосіб життя.

Ключові слова: фізичне виховання, психологічне здоров'я, фізичні навантаження, психоемоційний стан.

The article examines the impact of physical education on the psycho-emotional state of students. This is important in shaping personality, overall health, and psychological state. This issue is relevant in today's world, as stress is a common part of our lives in times of war. Therefore, there is an awareness of the importance of physical activity for life and the formation of stable attitudes and views of students towards a healthy lifestyle.

Keywords: physical education, psychological health, physical activity, psycho-emotional state.

Фізичне виховання необхідне і доступне практично кожній людині. Психологія фізичного виховання спрямована на розвиток з раннього дитинства психіки людини (характер, психологічні процеси, психологічні якості), при цьому вирішення завдань носить загальний характер. Фізичне виховання має опосередкований вплив на психоемоційний стан людини, заняття фізичними вправами, дає можливість відволіктися від стресу, який зараз неабияк впливає на наше самопочуття, та загальний стан організму.

І. М. Онищенко [1] відмічає, що у процесі регулярних занять фізичною культурою і спортом, вирішується чимало завдань виховання підростаючого покоління. Першочергового значення в цих умовах набуває формування засобами фізичної культури правильних поглядів на суспільне значення спортивної діяльності. Великого значення спортивна діяльність набирає в зв'язку з вирішенням завдань формування позитивних рис характеру. Цілеспрямованість і наполегливість, організованість і дисциплінованість, сміливість і рішучість. Використання динамічних фізичних вправ розвиває рухливість нервових процесів, збільшує емоційне збудження, розширює сферу волевої активності.

Дослідження взаємозв'язку фізичної активності та психічного здоров'я, стає все нагальнішим та актуальним, адже воно має покращувати якість життя у багатьох сферах.

Мета дослідження: визначити вплив фізичного виховання на психоемоційний стан студента.

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення методичної та наукової літератури.

Результати дослідження: Фізична активність має значний вплив на емоційне здоров'я людини. В. В. Клименко [2] зазначав, що у процесі гармонійного розвитку людини фізична культура і спорт мають велике значення, забезпечуючи тілесну (фізичну) досконалість, сприяючи розвитку високої моральності, духовному розвитку, формуванню кращих рис характеру.

Для визначення впливу фізичного виховання на психологічне здоров'я студентів Коновою Л.А., було проведено дослідження, в якому взяло участь 11 студентів, які переживали стан депресії з різних причин протягом тривалого часу. Вони займалися фізичними навантаженнями аеробного напрямку і циклічного характеру, а саме: швидкою ходьбою, бігом, плаванням. При їх виконанні до працюючих м'язів транспортується кисень для підтримки діяльності; вони являють собою фізичну активність, яка призводить до підвищення функції серцево - судинної та дихальної системи, що є позитивним впливом на організм. Після проведення цього експерименту, було виявлено зниження рівня депресії. Таким чином авторка виявила, що фізичні навантаження сприяють зниженню рівня збудження та депресії з клінічними ознаками цього стану [4].

За словами науковців В. В. Курінної, Т. В. Копасвої [3] , фізичні навантаження сприяють швидшому руйнуванню адреналіну, який виробляється в надлишку під час стресових ситуацій або психічних напружень. Фізична активність не лише покращує фізичний стан, але й має значний вплив на мозок. Під час фізичних вправ активуються нейротрансмітери, такі як серотонін і дофамін, які безпосередньо пов'язані з настроєм, відчуттям щастя та задоволенням. Адреналін (гормон стресу) може викликати збудження та підвищену нервозність, але після фізичних вправ його рівень знижується, що допомагає заспокоїти організм і знизити стрес.

На думку В. Левків [6], фізичні вправи допомагають контролювати м'язи та дихання, сприяючи розслабленню або напруженню в залежності від потреби. Відчуття контролю над тілом сповіщає мозок про відсутність реальної небезпеки, що зменшує рівень тривоги.

За ствердженням Д. Ганіної дослідження впливу фізичної активності на здоров'я людини, розглядаючи психологічний аспект, залишаються завжди актуальними. Емоції виявляють значний вплив на якість тренувань, тоді як фізичні навантаження відіграють важливу роль у розвитку організму [7].

Іваній І. та Сергієнко В. [5] зазначають, мотиви відвідування уроків фізичної культури можуть мати різну основу (причинну обумовленість). Студенти, яким подобаються заняття фізкультурою, відвідують їх з метою фізичного розвитку і зміцнення здоров'я. Ті, кого заняття не задовольняють, вимушені ходити на них заради оцінки, щоб уникнути можливих неприємностей із-за прогулів. Мотиви, що пов'язані з процесом діяльності – це задоволення потреби в руховій активності і задоволення, від гострих вражень від суперництва (азарт, емоції радості від перемоги і т.д.). Мотиви, пов'язані з результатом діяльності – викликані задоволенням потреб особистості у самовдосконаленні, самовираженні, самоствердженні та їх соціальних потреб.

Здоровий спосіб життя є такою формою життєздійснення, яка зорієнтована на розвиток, збереження та відтворення фізичного, соціального й особистісного здоров'я, що є основним персональним капіталом людини. Саме здоровий спосіб життя є основою високої його якості та гарантом суб'єктивного благополуччя. Формування стійких соціально-психологічних настанов на здоровий спосіб життя сприяє підвищенню особистісної відповідальності за власне здоров'я, що є природним фундаментом професійної самореалізації, стійких сімейних стосунків, життєвого успіху, суб'єктивної задоволеності життям.

Висновки: Вплив фізичного виховання на психоемоційний стан студента, має велике значення, адже заняття фізичними вправами, знижує стрес, покращує загальний фізичний та психологічний стан. Фізична активність в цілому,

забезпечує позитивний настрій, покращує самооцінку та розвиває соціальні навички. Сприяє фізичному здоров'ю та формує елемент здорового способу життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клименко В. В. Психологія спорту: навч. посіб. для студ. вищ. Навч.закл. К.: МАУП, 2007. 11с.
2. Конова Л.А. Психологічна корекція постстресового стану студентів засобами фізичного виховання. *Педагогічні записки*. 2009. Випуск 6. С. 80-83.
3. Курінна, В.В., Копаєва, Т.В. Вплив фізичної культури і спорту на організм людини. Теорія та методика фізичного виховання. *Педагогічні записки*. 2009. Вип. 2. С. 48-50.
4. Іваній І. В., Сергієнко В. М. Психологія фізичного виховання та спорту: Навч.-метод. Посіб. Суми. 2016. 62 с.
5. Онищенко І. М. Психологія фізичного виховання і спорту: навч. посібник: Вища школа, 1975. 19 с.
6. Левків В.І. Шляхи оптимізації фізичного виховання в освітніх закладах. Актуальні проблеми організації фізичного виховання студентської та учнівської молоді. Львів. 2001. С. 56-58
7. Стасюк Р., Левковець О. Фізична культура, як частина особистості студента. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*. 2021. Вип. 15(1). С. 416-420.

УДК 159.9

ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВНУТРІШНЬО
ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ТА БІЖЕНЦІВ
PROBLEMS OF MENTAL HEALTH AMONG INTERNALLY DISPLACED
PERSONS AND REFUGEES

Даріана Слободяник,
здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня
навчально-наукового експертно-
криміналістичного інституту Національної
академії внутрішніх справ,
м. Київ, Україна

Науковий керівник:
Юрій Приходько,
професор кафедри криміналістичного
забезпечення
та судових експертиз навчально-наукового
експертно-криміналістичного інституту
Національної академії внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент,
м. Київ, Україна

В статті розглянуто проблеми внутрішньо переміщених осіб, які стали жертвами військової агресії росії проти України. Проведено аналіз причин психологічного тиску на людей, які вимушено залишили місця постійного проживання та переїхали жити в інші регіони України. Також запропоновані можливості надання психологічної допомоги таким категорії населення.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, посттравматичний стресовий розлад, переселенці, психічне здоров'я

The article examines the mental health problems of internally displaced persons who became victims of Russia's military aggression against Ukraine. The analysis identifies the main factors contributing to psychological pressure on individuals forced to leave their permanent homes and relocate to other regions of Ukraine. Attention is given to trauma-related experiences, social and economic stressors, disruption of social ties, and uncertainty about the future. The article also outlines possible approaches to providing psychological assistance to this population

group, including crisis counselling, community-based support, psychoeducation, and early intervention programs aimed at preventing long-term psychological consequences.

Keywords: *internally displaced person, post-traumatic stress disorder, displaced persons, mental health.*

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) та біженці – це ті, кого життя змусило обирати між безпекою та домівкою. Ці люди не просто змінюють місце проживання – вони втрачають усе знайоме: дім, роботу, близьких, відчуття належності до спільноти. Їхній психологічний стан часто перебуває на межі виживання [2]. Суспільство ще не до кінця усвідомлює масштаб психологічної травми, яку переживають ці люди.

Причини переміщення часто пов'язані з війною, переслідуваннями, насильством. Український досвід після 2022 року став надзвичайно болючим прикладом: мільйони людей стали вимушеними переселенцями [2]. Сама думка про те, щоб залишити все й почати з нуля, сповнена страху. Люди переживають обстріли, втрати, постійне відчуття небезпеки. Ця невидима війна всередині людини є великою проблемою, адже інколи важко зрозуміти на перший погляд, що людина переживає важкі часи.

Серед основних психічних розладів у ВПО – посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, тривожність, ускладнене горе. Симптоми ПТСР – це не просто спогади, а повноцінні переживання, що паралізують повсякденне життя. Людина живе в минулому, у постійному очікуванні небезпеки.

Депресія та тривожність – це про втрату сенсу. Переживши шок, люди часто опиняються в емоційному заціпенінні, без бачення майбутнього [4]. Особисто я переконана, що ігнорування цих станів – це один із найбільших ризиків для суспільної згуртованості.

Горе – це ще один невидимий супутник переселенців. Втрата близьких, дому, минулого часто призводить до затяжного психологічного страждання. А якщо людина не має ресурсу для опрацювання втрати – вона застрягає у цьому стані.

Соматичні симптоми – як тілесне відображення душевного болю. Це нагадує про те, що тіло і психіка тісно пов'язані. Часто саме тілесні прояви першими вказують на глибоку внутрішню кризу [5].

Переселенці щодня стикаються з нестабільністю, невизначеністю, пошуком житла й роботи. Все це створює фон постійного стресу. Цей стрес в'їдається у життя і змінює людину назавжди.

Соціальна ізоляція – це не просто самотність, це відчуття непотрібності. Нове середовище не завжди приймає, і це ще більше поглиблює травму [1].

Економічна нестабільність – ще один болісний аспект. Без грошей і доступу до медицини навіть найпростіше лікування стає недосяжним [2]. У таких умовах психічна підтримка здається розкішшю, хоча вона життєво необхідна.

Мовні й культурні бар'єри – особливо гостра проблема для біженців за кордоном. Коли людина не розуміє, як і де просити допомогу, вона опиняється в повній ізоляції.

Найбільш вразливими є діти, жінки, літні люди та люди з інвалідністю. Діти можуть не розуміти, що відбувається, але вони відчують усе. Їхній розвиток може бути серйозно порушеним. Я глибоко вірю, що психічне здоров'я дитини визначає майбутнє цілої нації.

Жінки часто несуть подвійне навантаження – і як жертви, і як опора для дітей. Гендерно-обумовлене насильство – страшна, але реальна загроза.

Літні люди втрачають більше, ніж інші – свій світ, звички, друзів. Для них це не просто зміни, а кінець знайомого життя.

Люди з інвалідністю чи хронічними хворобами залишаються фактично без підтримки [2]. Це грубе порушення права на гідне життя.

На нашу думку, доступ до психологічної допомоги має бути так само пріоритетним, як і харчування чи житло. Допомога має бути гнучкою та чутливою. Це і кризове консультування, і довготривала терапія.

Надання допомоги має спиратись на повагу до гідності, конфіденційність, міждисциплінарну співпрацю. Підтримка має бути не тільки професійною, а й людською.

Особливо надихають приклади мобільних команд психологів, освітніх ініціатив, громадських програм [4]. Ці приклади доводять, що навіть за найважчих умов можна знайти шлях до відновлення.

Суспільство має визнати, що психічне здоров'я ВПО – це не приватна справа, а наш спільний виклик. Потрібно ламати стереотипи, підтримувати ініціативи, говорити відкрито. Кожен з нас може стати точкою опори для іншого.

Держава повинна створювати умови для доступу до допомоги, фінансувати програми, навчати фахівців, впроваджувати інклюзивні політики. Психічне здоров'я має бути інтегрованим у всі сфери соціального життя.

Проблеми психічного здоров'я ВПО та біженців – це не лише статистика. Це реальні долі, біль, надії та боротьба за нормальне життя. Травма, ізоляція, нестабільність – усе це вимагає уваги, професійної допомоги та людського підходу.

Зміни можливі лише тоді, коли ми починаємо бачити в постраждалих – не "жертв", а сильних людей, які потребують підтримки. І якщо ми, як суспільство, простягнемо руку, це буде найкращий шлях до колективного відновлення. Підтримка кожного з нас, може допомогти сотням, а то і мільйонам людей полегшити свої переживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войцехівська М.Ю. Основи кризової психології. Київ: Академвидав, 2017. 184 с.
2. Гуменюк Л.М. Психологічна допомога в умовах кризи. Харків: Психодіагностичний центр, 2022. 196 с.
3. Коваль О.І. Соціальна робота з біженцями та ВПО. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 142 с.
4. Куліш Т.В. Психічне здоров'я в умовах війни. Львів: Світ, 2023. 204 с.
5. Неміровський С.Ю. Психосоматична медицина. Дніпро: Медкнига, 2018. 132 с.

УДК: 159.922 : 159.938

**РОЗВИТОК РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗАСОБАМИ АРТТЕРАПІЇ
DEVELOPMENT OF RESILIENCE IN MILITARY PERSONNEL THROUGH
ART THERAPY**

Дмитро Бєляєв,
здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня спеціальності
«Психологія»,
Університет сучасних знань,
військовослужбовець ЗСУ,
м. Кропивницький, Україна

Науковий керівник:
Наталія Сабліна,
кандидат психологічних наук, доцент,
Університет сучасних знань,
м. Кропивницький, Україна

Стаття присвячена вивченню впливу арттерапії на розвиток резильєнтності у військовослужбовців. У роботі підкреслюється актуальність психологічної підтримки військових в умовах хронічного стресу та бойових навантажень. Результати формувального експерименту показали, що арттерапевтичні методи суттєво підвищують рівень стресостійкості та емоційної регуляції. Після проходження програми учасники виявили зростання внутрішніх ресурсів та покращення адаптивних навичок.

Ключові слова: *резильєнтність, військовослужбовці, арттерапія, стресостійкість.*

The article is devoted to studying the impact of art therapy on the development of resilience in military personnel. The work emphasizes the relevance of psychological support for soldiers under conditions of chronic stress and combat-related demands. Results of a formative experiment demonstrated that art therapy methods significantly enhance stress tolerance and emotional regulation. After completing the program, participants showed an increase in internal resources and improvement in adaptive skills.

Keywords: *resilience, military personnel, art therapy, stress tolerance.*

В умовах тривалого психоемоційного навантаження та впливу бойового стресу військовослужбовці стикаються з високим ризиком розвитку посттравматичних розладів, емоційного вигорання та зниження адаптивних можливостей. Нестача ефективних психокорекційних інструментів, здатних м'яко та результативно підтримувати психологічну стійкість військових, ускладнює процес їхнього відновлення та збереження психічного здоров'я. Тому постає потреба у впровадженні науково обґрунтованих методів, які не лише покращують психоемоційний стан, а й сприяють розвитку резильєнтності як ключового ресурсу подолання стресу.

Цілі статті:

- проаналізувати психологічні особливості резильєнтності у військовослужбовців в умовах підвищеного стресу;
- дослідити ефективність арттерапевтичних методів у зміцненні психологічної стійкості;
- обґрунтувати доцільність використання арттерапії як інструменту підвищення резильєнтності;
- представити результати експериментального дослідження та інтерпретувати вплив арттерапевтичних технік на стан військових;
- сформулювати практичні рекомендації щодо впровадження арттерапії у систему психологічного супроводу військовослужбовців.

Стрес несе величезну загрозу здоров'ю людини. У нашому житті стрес є невід'ємним компонентом: хтось скаржиться на нього через проблеми в сім'ї, хтось через неприємні інциденти на роботі або через перевантаженість, але для багатьох людей саме стрес є причиною багатьох захворювань.

У фізіології, психології та медицині термін «стрес» використовується для опису широкого спектра станів людини, що виникають у відповідь на різні екстремальні зовнішні чи внутрішні впливи. Первинно поняття стресу з'явилося у фізіології, де воно означало неспецифічну захисну реакцію організму на несприятливі чинники, тобто так званий загальний адаптаційний синдром. Варто зазначити, що стресову реакцію спричиняє не сама подія (наприклад, зміна місця роботи, переїзд, розірвання стосунків), а ті втрати, які з нею асоціюються, зокрема, втрата соціального статусу, стабільного доходу, звичних умов праці, почуття контролю або самоповаги [4, с. 9; 14].

Реакція людини на стрес є автоматичною та еволюційно сформованою відповіддю організму на небезпеку чи інтенсивний вплив зовнішніх факторів. У таких умовах здатність свідомо контролювати власну поведінку істотно знижується, адже активуються базові захисні механізми. Традиційно виокремлюють три основні форми стресової реакції: «бий», «біжи» або «завмири», які належать до несвідомої адаптивної системи, спрямованої на збереження життя.

Їхнє вмикання відбувається автоматично під контролем центральної нервової системи й значною мірою зумовлене генетичними факторами.

Варто підкреслити, що найбільшу небезпеку для психічного та фізичного здоров'я становить не короточасний гострий стрес, який може навіть мобілізувати організм, а саме тривалий, хоч і менш інтенсивний. Короткий емоційний сплеск часто завершується природним поверненням до рівноваги, тоді як затяжний вплив стресорів виснажує адаптивні можливості, зокрема нервову й імунну системи, що може спричинити розвиток хронічного дистресу. Оскільки біологічна модель «боротьби або втечі» ефективна лише в коротких часових проміжках, вона не здатна забезпечити адаптацію за умов постійних емоційних навантажень. Тому важливо запобігати переходу стресу в хронічну форму та своєчасно застосовувати заходи для його регуляції й відновлення ресурсів [5, с 11; 19-20].

Резильєнтність – це здатність особистості адаптуватися до стресових ситуацій, зберігати психологічну рівновагу та відновлюватися після труднощів. Це багатовимірне явище, в основі якого лежить складна взаємодія психологічних, соціальних і біологічних чинників. Зокрема, важливу роль у формуванні стресостійкості відіграють особистісні риси, досвід, соціальна підтримка, а також функціонування нервової системи [2, с. 7].

Біологічні основи резильєнтності охоплюють нейропсихологічні та нейрофізіологічні механізми, що відповідають за регуляцію емоцій, реакції на стрес та адаптивну поведінку. У цьому контексті вища нервова діяльність розглядається як рефлексорна функція мозку, яка координує взаємодію організму з оточенням та забезпечує різні форми адаптації [3, с. 229].

Однак резильєнтність не обмежується лише фізіологічною витривалістю чи соматичними особливостями. Не менш важливими є психологічні механізми, які забезпечують ефективну адаптацію до стресових факторів, формують внутрішню стійкість до труднощів і визначають здатність особистості зберігати функціональність в умовах невизначеності та загроз.

Стресостійкість особистості формується під впливом комплексу чинників. Серед них виділяють як природжену вразливість організму (наприклад, схильність до психосоматичних або хронічних захворювань), так і зовнішні стресові події. Водночас значну роль відіграють переконання особистості, її життєва позиція та набуті навички реагування на складні обставини [7, с. 36-37].

Професія військового належить до категорії стресогенних, оскільки навіть у повсякденній діяльності військовослужбовців існує значна кількість стресорів, які можуть спричиняти розвиток негативних психічних станів. Сучасні умови військової служби характеризуються високим рівнем емоційної напруги та постійною потребою у контролі та увазі під час виконання службових обов'язків. У

бойових умовах цей рівень напруженості різко зростає, що значно ускладнює психоемоційний стан військовослужбовців.

Успішність виконання військово-професійних завдань залежить не лише від спеціальних знань і навичок, а й від психологічної стійкості, здатності швидко концентрувати увагу, ефективної пам'яті, мислення, а також наявності позитивної мотивації та визначених особистісних рис [1, с. 13].

Звернення до психолога часто супроводжується певними складнощами, пов'язаними з відкриттям власного внутрішнього світу перед незнайомою людиною. Арттерапія, яка широко використовується у багатьох країнах світу, виступає дієвим інструментом первинної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. Використання образотворчої діяльності як посередника для вираження власних почуттів і думок відкриває шлях до зцілення емоційних травм. Творчий продукт в арттерапії слугує засобом як невербального, так і вербального відображення емоційного стану та внутрішнього психологічного змісту пережитих подій, виступаючи своєрідним «містком» для встановлення контакту з власним «Я».

При цьому психологічне застосування образотворчої продукції має різноманітні підходи (тестовий, психодинамічний, гуманістичний, експресивний тощо), кожен із яких базується на специфічних теоретико-методологічних засадах і передбачає певний рівень занурення у внутрішній світ особистості [6].

Аналіз наукових джерел, присвячених резильєнтності військовослужбовців та впливу арттерапії, свідчить про зростаючий інтерес дослідників до цієї проблематики. Така увага зумовлена потребою у пошуку ефективних методів підтримки психічного здоров'я в умовах збройного конфлікту та після нього. Незважаючи на наявність теоретичних досліджень, практичне застосування арттерапевтичних методів для розвитку стресостійкості залишається недостатньо вивченим. Це обумовлює необхідність проведення емпіричного аналізу ефективності арттерапії як засобу підвищення резильєнтності військових. У зв'язку з цим наступним етапом стало проведення діагностики для оцінки психоемоційного стану та рівня резильєнтності учасників дослідження.

У дослідженні брали участь 30 військовослужбовців – учасників бойових дій. Військовослужбовці були розділені на дві групи по 15 чоловік. Перша група – експериментальна, в якій проводився комплекс арттерапевтичних заходів, друга – контрольна, в якій не проводились заходи для покращення психоемоційного стану та розвитку резильєнтності. В обох групах діагностика проводилася двічі: на початку експерименту та після реалізації комплексу арттерапевтичних заходів.

Порівняльний аналіз результатів повторної діагностики експериментальної та контрольної груп за шкалою BRS виявив помітні відмінності у динаміці змін

рівня резильєнтності, що дозволяє оцінити ефективність застосованих психокорекційних заходів.

У експериментальній групі, учасники якої брали участь у спеціально розробленій психокорекційній програмі з використанням арттерапевтичних методик, зафіксовано виражене позитивне зрушення. Зокрема, суттєво зросла частка військовослужбовців із високим рівнем резильєнтності, що свідчить про формування стійких механізмів подолання стресу та підвищення психологічної адаптивності. Водночас помітно зменшилася кількість учасників із низьким рівнем резильєнтності, що вказує на зниження вразливості до стресогенних факторів. Ці зміни можна розглядати як результат цілеспрямованого психотерапевтичного впливу, спрямованого на активізацію внутрішніх ресурсів та підвищення стійкості до психоемоційних навантажень.

Натомість у контрольній групі, яка не проходила жодних психокорекційних втручань, відзначено лише незначні зміни у структурі рівнів резильєнтності. Зокрема, високий рівень залишився на попередньому рівні (20%), середній зріс незначно (на 7%), а частка осіб із низьким рівнем трохи зменшилася. Такі зміни, через їхню малу вираженість, найімовірніше, є результатом природних індивідуальних варіацій психоемоційного стану, а не зовнішнього психологічного втручання.

Отже, порівняльний аналіз свідчить про високу ефективність застосованої психокорекційної програми, яка сприяє розвитку резильєнтності та підвищенню стресостійкості військовослужбовців. Це підкреслює доцільність інтеграції таких методик у систему психологічного супроводу військових підрозділів.

Порівняльний аналіз результатів двох груп демонструє виражену позитивну динаміку у військовослужбовців, які брали участь у психокорекційній програмі. На відміну від контрольної групи, де зміни мають фоновий і несуттєвий характер, в експериментальній групі чітко простежується зростання адаптивного потенціалу та зменшення психологічної вразливості. Це дозволяє обґрунтовано стверджувати про ефективність арттерапевтичних заходів, спрямованих на розвиток резильєнтності та формування стійких механізмів подолання стресу.

З огляду на результати проведеного дослідження та апробації комплексу арттерапевтичних заходів, доцільним є формулювання практичних рекомендацій для фахівців-психологів, які працюють із військовослужбовцями у контексті надання психоемоційної підтримки та розвитку резильєнтності.

Запропоновані рекомендації ґрунтуються на емпіричних спостереженнях, аналізі ефективності використаних технік та враховують специфіку військового середовища, високий рівень стресових навантажень і потенційну наявність травматичного досвіду у представників цієї професійної групи. Вони можуть бути

корисними як у процесі індивідуального консультування, так і при організації групових психокорекційних занять.

1. Застосування арттерапевтичних методів доцільне як ефективного засобу безпечного емоційного вираження та глибинної саморефлексії.
2. Застосування структурованого та передбачуваного формату як чинника психологічної безпеки в арттерапевтичному процесі.
3. Орієнтація на рівень психологічної готовності як умова ефективного залучення до арттерапевтичного процесу.
4. Поєднання індивідуального та групового форматів як спосіб оптимізації арттерапевтичного впливу.
5. Фокус на розвитку резильєнтності як стратегічний вектор арттерапевтичної підтримки.
6. Створення психоемоційно безпечного простору як основа ефективної арттерапевтичної взаємодії.
7. Рефлексія як ключовий механізм інтеграції арттерапевтичного досвіду.
8. Адаптація арттерапевтичних технік до контексту військової субкультури як умова зниження внутрішнього опору.

Висновки

1. Результати дослідження підтверджують, що арттерапевтичні методи є ефективним засобом підвищення резильєнтності у військовослужбовців. Учасники експериментальної групи продемонстрували зростання адаптивних ресурсів, поліпшення психологічної стійкості та здатності до емоційної регуляції.
2. Порівняльний аналіз експериментальної та контрольної груп показав, що без цілеспрямованого психокорекційного втручання рівень резильєнтності змінюється мінімально, тоді як системне застосування арттерапевтичних заходів сприяє істотному підвищенню психологічної стійкості та зниженню вразливості до стресогенних факторів.
3. Біологічні та психологічні механізми резильєнтності взаємодіють у процесі адаптації до стресових ситуацій, що підкреслює значення комплексного підходу до психологічної підтримки військовослужбовців.
4. Практичне застосування арттерапевтичних технік повинно враховувати специфіку військового середовища, рівень готовності учасників, поєднання індивідуального та групового форматів, створення безпечного психоемоційного простору та рефлексивну інтеграцію досвіду.
5. Запропоновані рекомендації для фахівців-психологів можуть бути використані як у індивідуальному, так і в груповому форматі, сприяючи

формуванню стійких механізмів подолання стресу та підвищенню загального рівня психічної адаптивності військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О.М., Клочков В.В., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: метод. посібник. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 128 с.
2. Кокун О.М., Мельничук Т.І. Резильєнс-довідник: практичний посібник. К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.
3. Макарчук М.Ю., Куценко Т.В., Кравченко В.І., Данилов С.А. Психофізіологія: навчальний посібник. К.: Інтерсервіс, 2011. 329 с.
4. Наугольник Л.Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
5. Овчаренко О.Ю. Психологія стресу та стресових розладів: навч. посіб. Київ: Університет «Україна», 2023. 266 с.
6. Позигун В. Використання кінезіологічних методик в арттерапії ПТСР. *Простір арттерапії: місце особистості в часи суспільних трансформацій (XIX Міжнар. міждисц. наук.-практ. конф., Київ, 17-18 червня)*. Київ, 2022.
7. Чиханцова О. Психологічні основи життестійкості особистості: монографія. К.: Талком, 2021. 319 с.

УДК 159.94:005.22

**ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ КОМУНАЛЬНОГО
ПІДПРИЄМСТВА**
PROFESSIONAL BURNOUT OF MUNICIPAL ENTERPRISE EMPLOYEES

Василь Чеснік,

здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності 073
Менеджмент Вінницького соціально-
економічного інституту Університету
«Україна»,
м. Вінниця, Україна;

Наталія Чеснік,

кандидат економічних наук, доцент
кафедри бізнесу та права Вінницького
соціально-економічного інституту
Університету «Україна», викладач
економічних дисциплін ВСП «Вінницький
фаховий коледж НУХТ»,
м. Вінниця, Україна

У статті розглядається проблема професійного вигорання працівників комунальних підприємств, які виконують критично важливі функції для життєдіяльності міст та громад. Проаналізовано основні фактори, що спричиняють вигорання, зокрема високий рівень стресу, взаємодія з незадоволеними споживачами, обмежені ресурси, аварійні ситуації та робота в екстремальних умовах. Висвітлено наслідки емоційного виснаження для якості послуг, безпеки та продуктивності праці. Запропоновано комплексні стратегії управління професійним вигоранням, включаючи організаційні, управлінські та індивідуальні заходи, що сприяють психологічному благополуччю персоналу та підвищенню ефективності роботи комунальної сфери.

Ключові слова: професійне вигорання, працівники комунальних підприємств, стрес, психологічне благополуччя, управління персоналом, життєдіяльність міста, робоче середовище.

The article examines the issue of occupational burnout among municipal utility workers who perform critical functions for the functioning of cities and communities. The main factors contributing to burnout are analyzed, including high stress levels, interaction with dissatisfied

consumers, limited resources, emergency situations, and work in extreme conditions. The consequences of emotional exhaustion for service quality, safety, and labor productivity are highlighted. Comprehensive strategies for managing occupational burnout are proposed, including organizational, managerial, and individual measures that promote employee psychological well-being and enhance the efficiency of municipal services.

Keywords: *occupational burnout, municipal utility workers, stress, psychological well-being, personnel management, urban services, work environment.*

Працівники комунальних підприємств виконують критично важливі функції для забезпечення життєдіяльності міст і громад – від водопостачання та енергозабезпечення до прибирання територій та громадського транспорту. Однак, незважаючи на соціальну значимість їхньої роботи, ці фахівці часто є однією з найбільш вразливих груп до синдрому професійного вигорання. Високий рівень стресу, специфіка робочого середовища та обмежені ресурси роблять цю проблему особливо актуальною для сектору ЖКГ та комунальних послуг.

Професійне вигорання – це психологічний синдром, що виникає як відповідь на хронічний міжособистісний та емоційний стрес на роботі, який не був успішно подоланий [1]. Для працівників комунальних підприємств причини вигорання мають свої особливості:

- працівники комунальної сфери постійно взаємодіють із незадоволеними споживачами. Умови, які не завжди залежать від конкретного працівника (наприклад, аварії, графіки відключень), викликають хвилю негативу та агресії, спрямовану безпосередньо на диспетчерів, контролерів чи ремонтні бригади. Це створює постійний емоційний тиск.

- часто зарплати у комунальному секторі не відповідають високому рівню відповідальності та складності виконуваних робіт, особливо у критичних умовах. Це, у поєднанні зі застарілим обладнанням, дефіцитом запчастин та нераціональними графіками роботи, викликає відчуття знецінення та безпорадності.

- аварійні ситуації (прориви труб, пошкодження мереж) вимагають негайного реагування в будь-який час доби. Постійна готовність до роботи та відсутність чіткої межі між робочим і особистим часом призводять до хронічної втоми та порушення сну.

- для комунальних підприємств, які працюють у прифронтових чи постраждалих регіонах, до звичайних факторів додається ризик для життя, робота під обстрілами та необхідність відновлення критичної інфраструктури в екстремальних умовах, що є найсильнішим травмуючим фактором [2].

Професійне вигорання призводить до зростання помилок та зниження уваги до деталей, що критично важливо у роботі з мережами та обладнанням. Емоційно виснажені працівники частіше беруть лікарняні, запізнюються або шукають

роботу в менш стресових сферах, що веде до дефіциту кваліфікованого персоналу і, як наслідок, до перевантаження тих, хто залишився. Цинізм і роздратованість, характерні для вигорання, підвищують рівень конфліктності як між працівниками, так і в комунікації з керівництвом. Хронічна втома та порушення концентрації уваги на робочих місцях, пов'язаних з підвищеною небезпекою, можуть призводити до зростання виробничого травматизму [3].

Управління професійним вигоранням вимагає комплексного підходу, який включає зміни на рівні організації, керівництва та самого працівника. Впровадження гнучких графіків там, де це можливо, та чітке нормування робочого часу для працівників аварійних служб. Забезпечення достатнього часу для відновлення між змінами. Інвестиції у модернізацію обладнання та автоматизацію рутинних процесів знижують фізичне та розумове навантаження. Забезпечення сучасних засобів захист. Створення механізмів, які захищають лінійний персонал від прямої агресії споживачів (наприклад, перенаправлення складних скарг до спеціальних відділів).

Професійне вигорання працівників комунальних підприємств є багатофакторною проблемою, що має глибокі економічні та соціальні наслідки. В умовах нестабільності, особливо в Україні, де навантаження на комунальний сектор зросло багаторазово, ігнорування цієї проблеми призводить до критичного зниження якості послуг та втрати кваліфікованих кадрів. Ефективне управління комунальними підприємствами сьогодні неможливе без інвестицій у психологічне благополуччя персоналу, що є не менш важливим, ніж інвестиції в модернізацію обладнання. Тільки комплексний підхід, що поєднує системну підтримку, справедливу оплату та психологічний супровід, може забезпечити стійкість та ефективність роботи комунальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль Н., Колосова К. Управлінська діяльність з попередження синдрому професійного вигорання в сучасних умовах. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4581/4524> (дата звернення: 15.10.2025)
2. Галан Л., Журавльова О., Кульчицька А. Концептуалізація поняття професійного вигорання у науковій літературі. *Психологічні перспективи* 2024 С 38-51.
3. Шкуліпа Л. М. Аспекти емоційного вигорання робітників житлово-комунального господарства в сучасних умовах. http://www.ndu.edu.ua/storage/2025/zbirnyk_psy_conf_2025.pdf#page=430 (дата звернення: 13.10.2025)

УДК 378.147:51:33

ІНТЕГРАЦІЯ МАТЕМАТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У
ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНОГО ФАХІВЦЯ
INTEGRATION OF MATHEMATICAL AND ECONOMIC KNOWLEDGE IN
THE TRAINING OF A MODERN SPECIALIST

Олена Соменко,

старший викладач кафедри права та
соціально-економічних відносин
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0001-6593-7118

Ольга Яськів,

здобувачка фахової передвищої освіти
спеціальності “Фінанси, банківська справа,
страхування та фондовий ринок”
Центральноукраїнського фахового
коледжу Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

У статті розглядається актуальна проблема інтеграції математичних та економічних знань у підготовці сучасного фахівця. Обґрунтовано значення поєднання теоретичних математичних понять з економічним змістом у процесі навчання, що сприяє формуванню аналітичного мислення, розвитку професійних компетентностей та підвищенню мотивації студентів, також розкрито методичні аспекти реалізації інтеграційного підходу у навчальному процесі, зокрема використання прикладних завдань, моделювання економічних ситуацій, цифрових технологій і міждисциплінарних зв'язків. Визначено, що інтеграція математичних і економічних знань створює основу для формування компетентного, конкурентоспроможного фахівця, здатного ефективно діяти в умовах сучасної інформаційної економіки.

Ключові слова: інтеграція знань, математичні методи, економічна освіта, аналітичне мислення, професійна компетентність, методика навчання, економічне моделювання

The article examines the relevant issue of integrating mathematical and economic knowledge in the training of a modern specialist. The importance of combining theoretical mathematical concepts with economic content in the learning process is substantiated, as it

contributes to the development of analytical thinking, the formation of professional competences, and the enhancement of students' motivation. The methodological aspects of implementing an integrative approach in the educational process are also revealed, in particular the use of applied tasks, modelling of economic situations, digital technologies, and interdisciplinary connections. It is determined that the integration of mathematical and economic knowledge creates a foundation for training a competent and competitive specialist capable of acting effectively in the conditions of the modern information economy.

Keywords: *knowledge integration, mathematical methods, economic education, analytical thinking, professional competence, teaching methodology, economic modelling..*

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні процеси характеризуються високим рівнем динаміки, цифровізації та глобалізації. У таких умовах ефективна професійна діяльність неможлива без уміння аналізувати, прогнозувати та приймати рішення на основі кількісних даних, саме тому важливою складовою підготовки майбутніх економістів, менеджерів, фінансистів стає інтеграція математичних та економічних знань. Вона формує у студентів системне мислення, аналітичні навички, уміння застосовувати математичний апарат для розв'язання прикладних економічних завдань.

Мета статті. Незважаючи на очевидну взаємозалежність математики та економіки, у навчальному процесі часто спостерігається їх роз'єднаність. Студенти розглядають математичні дисципліни як абстрактні, не усвідомлюючи їх прикладної ролі, що призводить до зниження мотивації та поверхневого засвоєння матеріалу. Проблема полягає в необхідності пошуку методичних шляхів, які забезпечать змістову єдність математичної та економічної підготовки, а також сприятимуть формуванню компетентностей, необхідних для прийняття раціональних рішень у майбутній професійній діяльності.

Тому визначена мета нашої статті – розкриття ролі інтеграції математичних та економічних знань у підготовці сучасного фахівця й визначення ефективних методичних підходів до її реалізації в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема інтеграції знань посідає помітне місце в сучасних психолого-педагогічних та методичних дослідженнях. У працях вітчизняних і зарубіжних науковців інтеграція розглядається як цілісний процес об'єднання змісту, методів і форм навчання, спрямований на подолання фрагментарності знань і формування в здобувачів освіти системного світогляду [2, 3]. Наголошується, що інтеграція сприяє переходу від засвоєння ізольованих фактів до усвідомлення взаємозв'язків між явищами, а отже і до розвитку вищих рівнів мислення: аналізу, синтезу, узагальнення, критичного осмислення [1].

У межах компетентнісного підходу інтеграція тлумачиться як механізм формування цілісних професійних компетентностей, що виходять за межі однієї

навчальної дисципліни [4]. Дослідники підкреслюють, що сучасний фахівець має володіти не лише сумою знань, а й умінням застосовувати їх у складних, міждисциплінарних ситуаціях, саме тому зростає інтерес до інтегрованих курсів, міжпредметних модулів, проєктно-орієнтованого навчання, у яких поєднуються теоретичні основи математики, економіки, інформатики, менеджменту [5, 6].

Виклад основного матеріалу. Інтеграція математичних та економічних знань є основою формування цілісного наукового світогляду студентів. Вона передбачає взаємопроникнення змісту, методів і форм навчання, що дозволяє створити єдине освітнє середовище, у якому знання не існують відокремлено, а утворюють логічну систему. У процесі підготовки економістів така інтеграція означає встановлення прямих зв'язків між математичними моделями та економічними процесами, а математика виступає універсальною мовою кількісного опису, тоді як економіка надає зміст, у межах якого ці моделі набувають практичного сенсу.

Розглянемо детальніше деякі математичні поняття та їх економічний зміст. Так, зокрема, поняття функції у контексті економічних дисциплін виявляє свою сутність у моделюванні залежностей між попитом і ціною, витратами та обсягом виробництва, доходом і часом, що дозволяє студентам побачити, що математичні абстракції не існують ізольовано, а описують реальні процеси ринку. Особливе значення має вивчення похідної, яка в економічній інтерпретації виражає граничні величини – граничний дохід, граничні витрати, граничну продуктивність праці. Саме через поняття похідної майбутні фахівці навчаються аналізувати, як зміна одного параметра впливає на ефективність системи, та визначати умови її оптимального функціонування. Поняття інтегралу відкриває студентам можливість осмислити накопичувальні процеси, характерні для економічної діяльності. Завдяки інтегралу можна визначати загальні витрати, дохід або прибуток за певний період часу, що формує у студентів розуміння динамічної природи економічних показників. У свою чергу, системи лінійних рівнянь і матриці слугують основою для аналізу міжгалузевих зв'язків, розподілу ресурсів і досягнення економічної рівноваги, допомагають моделювати структуру виробництва та оцінювати взаємозалежність елементів економічної системи.

Такі важливі розділи математики як ймовірність і математична статистика займають особливе місце в інтеграції математичних та економічних знань, їхнє застосування дозволяє здійснювати аналіз ризиків, прогнозування, оцінювання ефективності інвестиційних проєктів. На основі статистичних методів майбутні фінансисти та економісти навчаються приймати обґрунтовані рішення за умов невизначеності, що є однією з ключових компетентностей сучасного фахівця.

Далі у таблиці 1 визначено економічний зміст найбільш часто застосовуваних математичних понять.

Таблиця 1 – Економічна інтерпретація основних
математичних понять

Математичне поняття	Економічний зміст та інтерпретація
Функція	Відображає залежність між економічними змінними (наприклад, попит від ціни, витрати від обсягу виробництва, прибуток від кількості продукції).
Графік функції	Візуалізує тенденції змін економічних показників, дозволяє досліджувати їхню поведінку, зростання чи спад.
Похідна	Характеризує граничні величини – граничний дохід, граничні витрати, граничну продуктивність праці; використовується для визначення оптимальних рішень (максимуму прибутку, мінімуму витрат).
Інтеграл	Визначає сукупні (накопичувальні) економічні показники – загальний дохід, витрати, обсяг виробництва або інвестицій за певний період.
Границя функції	Відображає поведінку економічних показників при наближенні до певного критичного стану, наприклад, межі беззбитковості.
Неперервність функції	Позначає стабільність розвитку економічних процесів, відсутність різких коливань у показниках.
Системи рівнянь	Використовуються для моделювання міжгалузевих зв'язків, аналізу економічної рівноваги та розподілу ресурсів.
Матриці	Застосовуються у моделі міжгалузевого балансу (модель Леонтьєва), аналізі витрат і доходів, побудові економічних прогнозів.
Диференціальні рівняння	Описують динаміку змін економічних процесів у часі, наприклад, зростання ВВП, рівня інфляції чи інвестицій.
Ймовірність	Використовується для аналізу ризиків, оцінки невизначеності, прийняття рішень за неповної інформації.
Математична статистика	Дозволяє здійснювати обробку, узагальнення та інтерпретацію економічних даних, будувати прогнози й моделі розвитку.
Оптимізація	Спрямована на пошук найкращого варіанту використання ресурсів – максимізацію прибутку або мінімізацію витрат.

Інтеграційний підхід у навчанні реалізується через створення навчальних ситуацій, у яких студенти застосовують математичні методи для розв'язання

економічних задач. Викладач може організовувати процес навчання так, щоб під час вивчення математичних тем студенти аналізували економічні явища, моделювали залежності, розраховували оптимальні показники, при цьому важливо, щоб кожне нове поняття супроводжувалося прикладом його економічної інтерпретації. Наприклад, під час вивчення екстремумів функцій можна розглядати задачі пошуку точки беззбитковості, оптимальної ціни чи обсягу виробництва. Крім цього, велику роль відіграють цифрові технології, які дозволяють поєднати аналітичний і практичний аспекти навчання, зокрема, використання таких інструментів, як Excel, GeoGebra, WolframAlpha або онлайн-калькуляторів статистичних розрахунків, сприяє формуванню навичок роботи з реальними даними та розвитку цифрової грамотності студентів. Цифрові засоби допомагають наочно демонструвати взаємозв'язки між змінними, аналізувати тенденції та прогнозувати результати.

Однак, інтеграція математичних і економічних знань не обмежується лише змістовим аспектом, вона має глибоке виховне значення. Студенти навчаються логічно мислити, аргументовано доводити власну позицію, аналізувати й синтезувати інформацію, що є необхідними якостями для майбутньої професійної діяльності. Водночас така інтеграція сприяє розвитку гнучкого мислення, вміння бачити проблему комплексно, поєднувати кількісний аналіз із якісними оцінками.

Висновки. Таким чином, інтеграція математичних та економічних знань у підготовці сучасної молоді виступає не лише засобом підвищення ефективності навчального процесу, а й запорукою формування компетентностей, необхідних для роботи в умовах інформаційного суспільства. Вона сприяє створенню єдиної освітньої системи, у межах якої математика та економіка взаємодоповнюють одна одну, забезпечуючи підготовку конкурентоспроможного, творчо мислячого фахівця нового покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Душкевич О.О. Інтегрований образ задачної теми як засіб реалізації інтегративного підходу у навчанні. *Materials of the IX International research and practice conference «Actual problems of science and education»*, 20-21 January 2013. *Scientific journal «Aspect»*. Donetsk: «Tsyfrovaaya tipografia» Ltd, 2013. С. 25-32.
2. Ключко А.О. Інтегрований підхід як сучасна форма організації навчального процесу. *Science and Education a New Dimension*. 2013. Vol. 1. С. 85–87.
3. Опачко М. В. Системний та інтегративний підходи в освіті. Методичний посібник. Ужгород, УжНУ, 2016. 69 с.
4. Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я. Розв'язування математичних задач з реалізацією поліпредметних (економіка, інформатика, математика) інтегративних компонентів. *Фізико-математична освіта*. 2020. №2 (24). С. 113–122.

5. Соменко О.О. Психологічні передумови формування пізнавальної активності студентів з математики. *Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Частина 2. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2015. Вип. 7. С. 82-89.

6. Соменко О.О., Соменко Д.В. Побудова економіко-математичних моделей засобами хмарних інтерактивних обчислювальних платформ. *Актуальні питання права та соціально-економічних відносин: Збірник наукових статей*. Кропивницький : Вид-во ЦПРОЛ, 2023. С. 601-609.

РОЗДІЛ 5 СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИЙ АСПЕКТ

SECTION 5 SOCIAL DEVELOPMENT: HEALTH-PRESERVING ASPECT

UDC 664.8:004.8

WYKORZYSTANIE DETEKTORÓW RTG W MONITORINGU ŚRODOWISKA
PRODUKCYJNEGO ŻYWNOŚCI - UWAGI NA TLE BEZPIECZEŃSTWA
ŻYWNOŚCI I ŻYWIENIA

USE OF X-RAY DETECTORS IN MONITORING THE FOOD PRODUCTION
ENVIRONMENT: REMARKS ON FOOD SAFETY AND NUTRITION

dr Natalia Wąsik

Wyższa Szkoła Kształcenia Zawodowego we
Wrocławiu, Polska

Orcid ID: 0000-0002-4687-0082

W artykule omówiono najważniejsze zagrożenia dla bezpieczeństwa żywności wynikające z obecności zanieczyszczeń chemicznych, biologicznych i fizycznych. Przeanalizowano literaturę naukową dotyczącą współczesnych metod monitorowania oraz kontroli skażeń, w tym metalami ciężkimi, pestycydami, mikotoksynami, dioksynami, azotanami oraz innymi substancjami o potencjalnie szkodliwym działaniu. Podkreślono również, że skuteczne modele bezpieczeństwa żywności wymagają stałego monitoringu i doskonalenia w związku z pojawianiem się nowych zagrożeń oraz zmianami procesów technologicznych. W artykule zestawiono stanowiska czołowych badaczy dotyczące wpływu czynników środowiskowych i praktyk produkcyjnych na jakość oraz bezpieczeństwo żywności.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo żywności, zanieczyszczenia, mikotoksyny, metale ciężkie, pestycydy, GMP, GHP, HACCP.

The article examines major threats to food safety arising from chemical, biological, and physical contaminants. A review of scientific literature highlights current methods for monitoring and controlling contamination by heavy metals, pesticides, mycotoxins, dioxins, nitrates, and other hazardous substances. The analysis emphasizes that effective food safety models require continuous monitoring and improvement due to emerging risks and technological changes. The article synthesizes the views of leading researchers on the impact of environmental factors and production practices on the quality and safety of food products.

Keywords: food safety, contamination, mycotoxins, heavy metals, pesticides.

W literaturze naukowej poświęconej technologii żywności i żywienia człowieka podkreśla się, że obowiązkiem każdego państwa jest przyjęcie odpowiedniej strategii, która pozwoli osiągać cele zapewniające bezpieczeństwo żywnościowe. Bezpieczeństwo żywnościowe wyraża się przez możliwość ciągłego zaspokajania potrzeb żywnościowych przez ludzi oraz dostęp do żywności niezbędnej do zdrowego życia. Dążenie przez społeczeństwo do bezpieczeństwa żywnościowego ma z kolei wymiar międzynarodowy, państwowy oraz gospodarstwa domowego¹.

Bezpieczeństwo żywności postrzegane jest jako zapewnienie o jej nieszkodliwości dla zdrowia i życia człowieka, w przypadku jej przygotowania i spożycia, zgodnie z zamierzonym użytkowaniem. Bezpieczeństwo i jakość produktu spożywczego muszą być zapewnione w całym cyklu rolno-spożywczym, tj. od produkcji pierwotnej do momentu spożycia. Zasadnym jest podkreślanie, że spośród wszystkich elementów jakości tylko bezpieczeństwo żywności podlega odpowiednim ustawom prawnym i jest przez nie regulowane².

W polskim porządku prawnym problematykę bezpieczeństwa żywności regulują przepisy ustawy z dnia 25 sierpnia 2006r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia (tekst jedn. Dz. U. z 2023r., poz. 1448 ze zm.) wraz z aktami wykonawczymi. Zgodnie z art. 3 ust. 3 pkt 5 ww. ustawy pod pojęciem bezpieczeństwa żywności rozumieć należy ogół warunków, które muszą być spełniane, dotyczących w szczególności: a) stosowanych substancji dodatkowych i aromatów, b) poziomów substancji zanieczyszczających, c) pozostałości pestycydów, d) warunków napromieniania żywności, e) cech organoleptycznych, i działań, które muszą być podejmowane na wszystkich etapach produkcji lub obrotu żywnością - w celu zapewnienia zdrowia i życia człowieka. Z

¹ Zob. S. Sitarz, M. Janczar Smuga, *Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa żywności, możliwości ich kontroli oraz eliminacji*, Nauki Inżynierskie i Technologie 2012, nr 2 (5), s. 68-69 wraz z cytowaną tam pozycją piśmienniczą: R. I. Zalewski, *Zarządzanie jakością w produkcji żywności*, Poznań 2004.

² Por. S. Sitarz, M. Janczar Smuga, *Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa żywności...*, s. 69 oraz cytowane tam piśmiennictwo, w szczególności: A. Kowalska, *Jakość i konkurencyjność w rolnictwie ekologicznym*, Warszawa 2010; T. Skrabka-Błotnicka, B. Masłowski, *Bezpieczeństwo żywności*, Wrocław 2010.

terminem „bezpieczeństwa żywności” powiązane jest pojęcie „zanieczyszczenia”, przez które rozumieć należy substancje zanieczyszczające, zanieczyszczenia biologiczne oraz ciała obce, szkodniki lub ich części (art. 3 ust. 3 pkt 57 ustawy). W uzasadnieniu projektu ww. aktu prawnego ustawodawca podnosił, że wymagania zdrowotne żywności odnoszą się do zawartości substancji zanieczyszczających, metali ciężkich (dotyczyło to ołowiu, kadmu, rtęci etc.), mykotoksyn oraz cyny w puszkach, w tym zawartości pestycydów oraz dioksyn i polichlorowanych bifenyli o działaniu podobnym do dioksyn, napromieniania żywności promieniowaniem jonizującym oraz zawartości substancji dodatkowych w żywności¹.

Do zanieczyszczenia dochodzi najczęściej w fazie produkcji środków spożywczych, a zatem zasadne jest również przytoczenie definicji legalnej tego terminu. Przez ww. produkcję polski ustawodawca rozumie czynności obejmujące przygotowywanie surowców do przerobu, ich przechowywanie, poddawanie procesom technologicznym, pakowanie i znakowanie oraz wszelkie inne czynności związane z przygotowywaniem do obrotu, a także przechowywanie wyrobów gotowych do czasu wprowadzenia ich do obrotu (art. 3 ust. 3 pkt 29 ustawy). Podkreślenia wymaga, że zagadnienie zanieczyszczenia żywności stanowi materię regulacji Działu II (Wymagania zdrowotne i znakowanie żywności) – Rozdziału 4 ustawy z dnia 25 sierpnia 2006r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia. Co ciekawe ustawodawca w tym fragmencie aktu prawnego koncentruje się wyłącznie na wymaganiach dotyczących najwyższych dopuszczalnych poziomów pozostałości pestycydów, które mogą znajdować się w środkach spożywczych lub na ich powierzchni (art. 15 ustawy) oraz wymaganiach mikrobiologicznych w zakresie najwyższych dopuszczalnych poziomów substancji zanieczyszczających (art. 16 ustawy), odwołując się m.in. do takich regulacji unijnych (nadal obowiązujących) jak: 1) rozporządzenie (WE) nr 396/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 lutego 2005r. w sprawie najwyższych dopuszczalnych poziomów pozostałości pestycydów w żywności i paszy pochodzenia roślinnego i zwierzęcego oraz na ich powierzchni, zmieniające dyrektywę Rady 91/414/EWG (Dz. U. UE L z 2005r., nr 70, poz. 1); 2) rozporządzenie Komisji (WE) nr 2073/2005 z dnia 15 listopada 2005r. w sprawie kryteriów mikrobiologicznych dotyczących środków spożywczych (Dz. U. UE. L z 2005r., nr 338, poz. 1); 3) rozporządzenia Rady (EWG) nr 315/93 z dnia 8 lutego 1993r. ustanawiające procedury Wspólnoty w odniesieniu do substancji skażających w żywności (Dz. U. UE. L 1993r., nr 37, poz. 1). Na podstawie ww. unormowań polski prawodawca wydał następujące akty wykonawcze do ustawy z dnia 25 sierpnia 2006r. o bezpieczeństwie żywności i żywienia: rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 17 października 2007r. w sprawie pobierania próbek żywności w celu

¹ Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o bezpieczeństwie żywności i żywienia, Sejm V kadencji, druk nr 573. Źródło: <https://orka.sejm.gov.pl/proc5.nsf/opisy/573.htm> [Dostęp: 18 listopada 2025r.].

oznaczania poziomów pozostałości pestycydów (Dz. U. z 2007r., nr 207, poz. 1502) oraz rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 25 września 2012r. w sprawie określenia maksymalnych poziomów substancji zanieczyszczających, które mogą znajdować się w tłuszczach stosowanych do smażenia, oraz kryteriów dla metod analitycznych stosowanych do ich oznaczania (Dz. U. z 2012r., poz. 1096)¹.

Zanieczyszczenie żywności jest zjawiskiem, które w dużym stopniu destabilizuje poziom bezpieczeństwa produktów spożywczych oferowanych konsumentom. Słusznie w literaturze zauważa się, że żywność narażona jest na działanie czynników chemicznych, fizycznych i biologicznych, z tego też względu do zanieczyszczeń żywności może dojść podczas jej wytwarzania, pakowania, transportu oraz przechowywania, a także w czasie przygotowania do spożycia. Tak chociażby do chemicznych zanieczyszczeń żywności, które mogą być szkodliwe dla zdrowia człowieka należą składniki naturalne, które są produktami metabolizmu surowców roślinnych i zwierzęcych, substancje wchłonięte ze środowiska przez organizmy roślinne i zwierzęce, pozostałości nawozów mineralnych i środków ochrony roślin, związki stosowane w hodowli i lecznictwie zwierząt oraz w produkcji pasz, substancje wprowadzone do produktów żywnościowych wskutek procesów technologicznych, substancje pochodzące z urządzeń, sprzętu, naczyń i opakowań, czy substancje obecne w żywności wskutek działania drobnoustrojów². W piśmiennictwie poświęconym

¹ W przedmiocie publikacji dotyczących zanieczyszczenia żywności pestycydami i metalami ciężkimi zob. m.in. następujące publikacje: M. Biziuk, *Pestycydy, występowanie, oznaczania i unieszkodliwianie*, Warszawa 2001; M. Ahamed, M. K. J. Siddiqui, *Environmental lead toxicity and nutritional factors*, Clinical Nutrition 2007, vol. 26, s. 400–408; J. Dach, D. Starmans, *Heavy metals balance in Polish and Dutch agronomy: Actual state and previsions for the future*, Agriculture, Ecosystems and Environment 2005, vol. 107, s. 309 – 316; B. E. Davies, B. J. Lead Alloway, *Heavy Metals in Soils*, Blackie Academic and Professional 1995, s. 206 – 223; K. A. Graeme, *Heavy metal toxicity, part II: lead and metal fume fever*, Journal of Emergency Medicine 1998, vol. 16, Issue 2, s. 171-177; L. Järup, *Hazards of heavy metal contamination*, British Medical Bulletin 2003, vol. 68, Issue 1, s. 167-182; J. Kijowski, A. Maleszka, *HACCP system zapewniania bezpieczeństwa w produkcji i obrocie żywnością*, Poznań 2005; J. Kijowski, T. Sikora, *Zarządzanie jakością i bezpieczeństwem żywności. Integracja i informatyzacja systemów*, Warszawa 2003; Y. Motarjemi, F. Kaferstein, *Food Safety, Hazard Analysis, Critical Control Point and the increase in foodborne diseases: a paradox?*, Food Control 1999, vol. 10, s. 325 – 333; U. Rutkowska (red.), *Wybrane metody badania składu i wartości odżywczej żywności*, Warszawa 1982; M. Wiśniewska, *Od gospodarstwa do stołu: Organizacja i zarządzanie jakością oraz bezpieczeństwem produktu żywnościowego*, Gdańsk 2005.

² J. Kumirska, M. Gołębiowski, M. Paszkiewicz, A. Bychowska, *Skrypt z ochrony środowiska. Analiza żywności*, Gdańsk 2010, s. 62 – 63. W piśmiennictwie wskazuje się, że jedne z najsilniej toksycznych chemicznie substancji stanowią mikotoksyny, będące produktami wtórnego metabolizmu grzybów (pleśni) należących do rodzajów: *Aspergillus*, *Penicillium* i *Fusarium*. Tworzą się one w okresie wegetacji lub zbioru, a także w wyniku nieprawidłowego

technologii wytwarzania żywności można spotkać się ze stanowiskiem, według którego najniebezpieczniejsze dla zdrowia człowieka są tzw. zanieczyszczenia biologiczne. Z tych względów konieczna jest kontrola mikrobiologiczna surowców i produktów żywnościowych na każdym etapie procesu technologicznego i badania mikrobiologiczne żywności, na podstawie oznaczeń ilościowych drobnoustrojów (na tej podstawie można stwierdzić stan higieniczny i trwałość danego produktu – *vide* liczenie komórek

przechowywania licznych produktów żywnościowych. Zanieczyszczenia mikotoksynami występują głównie w zbożu i jego przetworach, orzechach, przyprawach, kukurydzy, kawie, kakao, herbacie, owocach suszonych, piwie, winie i mleku. Ze względu na zróżnicowany charakter toksycznego oddziaływania mikotoksyn na organizmy wyższe podzielono je na 6 grup: aflatoksyny, ochratoksyna A, patulina, fumonizyny, deoksyniwalenol i zearalenon. Najbardziej toksyczna spośród wszystkich rodzajów mikotoksyn jest aflatoksyna B1. Wśród najczęściej spotykanych zanieczyszczeń chemicznych i biologicznych wymienia się m.in. 1) wielopierścieniowe węglowodory aromatyczne (WWA) - powstające w trakcie procesów przetwarzania żywności (prażenie kawy, suszenie zbóż), bądź też podczas termicznej obróbki (pieczenie, smażenie, grillowanie), a także w trakcie jej utrwalania (wędzenie); 2) heterocykliczne aminy aromatyczne (HAA) - powstające na skutek obróbki cieplnej żywności, przede wszystkim tej o dużej zawartości białka; 3) azotany (V) i azotany (III) – pozostałości występują w żywności na skutek stosowania w hodowli nawozów mineralnych, tak chociażby obecność azotanów (V) obserwowana jest w wodach powierzchniowych, a zanieczyszczenia przedostają się do nich ściekami komunalnymi i przemysłowymi oraz wraz z odchodami zwierzęcymi (duża zawartość azotanów (V) występuje w warzywach liściastych, takich jak burak, seler, szpinak, rzodkiewka, sałata, marchew i kapusta, co zależy od intensywności nawożenia, właściwości gleby, klimatu, ale także od gatunku rośliny i czasu wegetacji), dla porównania azotany(III) w warzywach występują w małych ilościach i tylko podczas przechowywania zawartość ich może wzrosnąć na skutek redukcji azotanów (V), przy czym zarówno azotany (V), jak i azotany (III) mogą występować także w produktach pochodzenia zwierzęcego, a źródłem ich jest pasza i woda; 4) metale ciężkie (pierwiastki o gęstości powyżej 4,5 g/cm³) – za główne źródła metali ciężkich, które zanieczyszczają środowisko uznawane są procesy spalania paliw, transport, składowanie i spalanie odpadów, środki ochrony roślin i nawozy stosowane w ich uprawy, procesy technologiczne, naczynia, sprzęt, aparatura służąca do jej produkcji i przetwarzania, a także opakowania i pojemniki, w których jest ona transportowana i przechowywana (spośród metali ciężkich największe zagrożenie dla człowieka stwarzają ołów, kadm, rtęć oraz cynk); 5) zanieczyszczenie wód następujące tak z przyczyn naturalnych, jak i antropogenicznych; 6) dioksyny (powstają jako produkty uboczne podczas procesów spalania odpadów zawierających chlor, a także w procesie wytwarzania papieru metodą Kraftha - największe stężenie dioksyn obserwuje się w mleku, przetworach mlecznych oraz w rybach, ponadto związki te mogą przenikać do żywności z produktów papierniczych takich jak filtry do kawy, serwetki, talerze papierowe etc.); 7) polichlorowane bifenyle (PCB) (tworzą się w trakcie chlorowania wody pitnej i bardzo dobrze rozpuszczają się w tłuszczach); 8) radionuklidy; 9) pestycydy (główne źródła zanieczyszczeń żywności pestycydami to stosowanie nadmiernych ilości środków ochrony roślin oraz stosowanie ich w nieodpowiednich terminach wegetacji roślin). Ibidem, s. 64-74.

bezpośrednio w polu widzenia mikroskopu przy wyniku obejmującym wszystkie komórki, tak żywe, jak i martwe, przy towarzyszącym im metodom mikroskopowym, hodowlanym i wskaźnikowym drobnoustrojów)¹.

Zanieczyszczeniami fizycznymi żywności są wszystkie materiały i ciała obce, które przypadkowo dostały się do żywności. Ich obecność może być przyczyną uszkodzeń fizycznych organizmu, m.in. poranienia jamy ustnej czy przełyku. Głównymi źródłami pochodzenia zanieczyszczeń fizycznych są: a) surowce, np. kamienie, piasek, żwir, łupiny, pestki, kości, ości, skórki; b) procesy produkcyjne, np. odłamki szkła, kawałki metalu, śrubki, sznurki, drzazgi, plastik, części narzędzi; c) człowiek, np. włosy, paznokcie, biżuteria, guziki, niedopałki; d) stan sanitarny zakładu, np. farba, tynk, szkło z lamp oświetleniowych, szkło laboratoryjne, elementy drewniane, gryzonie, szkodniki, owady². Spożycie przez człowieka takich materiałów i substancji może przynieść różne negatywne skutki zdrowotne, z tego też względu nie można godzić się na jakiegokolwiek bagatelizowanie konsekwencji spożycia produktów dotkniętych fizycznymi zanieczyszczeniami. Ryzyko fizycznego zanieczyszczenia żywności występuje przede wszystkim na etapie jego produkcji. Zasadnicze znaczenie w tym procesie ma właściwe opracowanie i wdrożenie przez producenta systemu kontroli wewnętrznej³. Właściwie prowadzony monitoring środowiska produkcyjnego generalnie dzieli się na etapy przedanalizacyjne (projektowanie i programowanie), analizyczne (wykrywanie i analizę ilościową) oraz poanalizyczną (przetwarzanie danych i wspomaganie podejmowania

¹ Por. J. Kumirska, M. Gołębiowski, M. Paszkiewicz, A. Bychowska, *Skrypt z ochrony środowiska...*, s. 63.

² Por. S. Sitarz, M. Janczar Smuga, *Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa żywności...*, s. 69 oraz cytowane tam piśmiennictwo, w szczególności: W. Dzwolak, *Doskonalenie systemów zarządzania bezpieczeństwem żywności*, *Przemysł Spożywczy* 2011, nr 2, s. 6-11; A. Górecka, *Jakość i bezpieczeństwo żywności (zagrożenia bezpieczeństwa żywności)*, *Przemysł Spożywczy* 2010, nr 1, s. 46-47; D. Kołożyn-Krajewska, *Higiena produkcji żywności*, Warszawa 2007; D. Kołożyn-Krajewska, T. Sikora, *Zarządzanie bezpieczeństwem żywności. Teoria i praktyka*, Warszawa 2010.

³ Chodzi tu o postępowanie zgodne z zasadami GMP (Dobra Praktyka Produkcyjna, tj. dokumentacja, procedury kontrolne, higiena, sprzęt (serwisowanie, kalibrowanie etc.), zgłaszanie problemów itp.), GHP (Dobra Praktyka Higieniczna, tj. czystość (wszystkie powierzchnie i urządzenia), zabezpieczenie przed szkodnikami (np. myszy, karaluchy, owady, pluskwy etc.), bezpieczne przechowywanie żywności, higiena osobista, szkolenie pracowników etc.) i HACCP (Analiza Zagrożeń i Krytycznych Punktów Kontroli – identyfikacja zagrożeń biologicznych (wirusy i bakterie), chemicznych i fizycznych, identyfikacja tzw. krytycznych punktów kontroli – KPK, gotowość do przeprowadzenia działań korygujących – stosownie do norm ISO 9000, 9001 i 9004). Podkreślenia wymaga, że o ile przestrzeganie zasad wpisanych do GMP i GHP ma wpływ zwłaszcza na podstawowe wymagania związane z utrzymaniem produkcji, o tyle już respektowanie reguł HACCP wpływa bezpośrednio na sferę bezpieczeństwa żywności.

decyzji). Kontrola może dotyczyć obszarów oddalonych od produkcji i produkcji (tj. szatni, magazynów, chłodni, biur, toalet etc.); miejsc przylegających do pomieszczeń niemających bezpośredniego kontaktu z produktem (np. wózki, skrzynki, palety, ściany, podłogi, sufity, kratki wentylacyjne i odpływy), powierzchni roboczych mających bezpośredni kontakt z produktem (obudowy i ścianki działowe, lodówki, półki etc.), powierzchni roboczych mających bezpośredni kontakt z produktem (m.in. mieszadła, młynki, krajalnice, kuchenki, pojemniki, tace, worki, wreszcie pracownicy)¹.

O efektywności kontroli środowiska produkcyjnego wielokrotnie decyduje jakość urządzeń wykorzystywanych przez producentów przy monitorowaniu prawidłowości wytwarzania żywności. Zastosowanie systemów kontroli rentgenowskiej w przemyśle spożywczym znacznie wzrosło w ciągu ostatnich kilku lat, a ich zdolność do wykrywania ciał obcych w produktach i niezawodnego odrzucania ich z linii produkcyjnej lub pakującej promuje zgodność z normami branżowymi, takimi jak HACCP, IFS i BRC, chroni wizerunek marki i pomaga uniknąć kosztownego wycofywania produktów z rynku. Kontrola rentgenowska może dotyczyć szerokiej grupy produktów - materiałów lepkich i płynnych, materiałów sypkich, produktów w puszkach, szklanych pojemnikach czy opakowaniach tetrapak.

Detektory rentgenowskie wykrywają produkty zanieczyszczone metalem, szkłem, gumą, kamieniami, niektórymi plastikami lub odłamkami kości. Umożliwiają one również przeprowadzanie kontroli jakości na linii produkcyjnej. Detekcja pozwala na np. właściwe określanie masy, liczenie komponentów, wykrywanie brakujących lub wadliwych produktów, monitorowanie poziomu napełnienia i sprawdzanie integralności opakowania produktu.

Skaner rentgenowski najczęściej składa się z trzech podstawowych komponentów: generatora, detektora i modułu przetwarzania obrazu. W swojej najprostszej formie, nowoczesne lampy rentgenowskie składają się z następujących elementów: szklanej koperty, katody grzewczej, anody miedzianej i tarczy wolframowej. Wszystkie komponenty znajdują się w próżni w szczelnym szklanym lub ceramicznym korpusie. Katoda grzewcza służy jako źródło elektronów i składa się z żarnika wolframowego, który świeci pod wpływem prądu elektrycznego. Przyłożenie wysokiego napięcia (kV) między miedzianą anodą a katodą grzewczą powoduje przyspieszenie elektronów i ich ruch w kierunku tarczy wolframowej. Prąd elektronów w tym punkcie nazywany jest prądem lampy rentgenowskiej (mA). Gdy elektrony uderzają w tarczę wolframową, zostają znacznie spowolnione. To spowolnienie powoduje emisję promieniowania rentgenowskiego. Istnieje wiele rodzajów urządzeń, przy czym jednym z najczęściej stosowanych jest system typu top-down shooter, gdzie detektory znajdują się zwykle na końcu linii pakowania i pozwalają skontrolować płaskie opakowania jednostkowe. Ponieważ mniejsza głębokość produktu w płaskich

¹ Zob. *Monitoring środowiska produkcyjnego żywnościowego*, Warszawa 2023, s. 16-18.

opakowaniach pozwala uzyskać lepszą czułość wykrywania, wykonuje się tzw. kontrolę pionową. Z reguły system kontroli rentgenowskiej w tym punkcie linii pakowania ma własny przenośnik taśmowy i zintegrowany system odrzucania. Innym szeroko rozpowszechnionym systemem kontroli rentgenowskiej jest system typu sideshooter. Skanowanie przeprowadzane jest tu od najbardziej płaskiej strony produktu, a generator promieniowania rentgenowskiego pozwala prześwietlić produkt równolegle do powierzchni i w poprzek kierunku ruchu taśmy przenośnika. Zaletą tych systemów jest możliwość wykorzystania istniejącego przenośnika taśmowego, ponieważ nie jest on widoczny w obszarze kontroli wiązki rentgenowskiej.

Kontrola rentgenowska poszukuje ciał obcych, które pochłaniają większą ilość promieniowania niż kontrolowany produkt. Niezawodne wykrywanie ciał obcych jest zatem możliwe tylko wtedy, gdy mają one stosunkowo większą gęstość. Wiele produktów spożywczych, takich jak owoce i warzywa, jest na bazie wody lub bazuje na wodzie ze względu na ich naturalną strukturę. W związku z tym mają one gęstość podobną do wody (1000 kg/m³). Pod względem ciężaru właściwego odpowiada to wartości 1,0 g/cm³. Wartość ta jest zwykle używana jako punkt odniesienia. Wykonanie zdjęcia rentgenowskiego nie pozostawia żadnych śladów na produkcie, dlatego skanowanie przeprowadza się na ogół w odniesieniu do pakowanych produktów gotowych (zwłaszcza tych w butelkach, puszkach, słoikach i torebkach).

Systemy kontroli rentgenowskiej pełnią istotną rolę w optymalizacji procesów w produkcji spożywczej. Wyposażenie skanerów w funkcję monitoringu i ich zintegrowanie z lokalną siecią zakładową umożliwia prowadzenie bieżącej statystyki całkowitej ilości produktów wytworzonych i przeznaczonych do sprzedaży oraz produktów odrzuconych jako wadliwe. Takie zestawienie niejednokrotnie stanowi podstawowe narzędzie analityczne zarówno dla doraźnego jak i długoterminowego wykrywania i szybkiego reagowania na nieprawidłowości w poszczególnych odcinkach linii produkcyjnej.

Konkludując podnieść należy, że technologia skanowania rentgenowskiego jest skutecznym i wszechstronnym narzędziem w zapewnianiu bezpieczeństwa i jakości produktów spożywczych. Wykorzystanie tej metody umożliwia szybką i bezkontaktową detekcję szerokiego spektrum zanieczyszczeń fizycznych, minimalizując jednocześnie straty produktu i spełniając rygorystyczne normy przemysłowe. O wysokiej skuteczności detekcji przesądza fakt, że systemy RTG charakteryzują się dużą czułością w identyfikacji ciał obcych o różnej gęstości, w tym tych trudnych do wykrycia innymi metodami. Na uwagę zasługuje wielowymiarowość zastosowania skanowania RTG, gdyż oprócz kontroli zanieczyszczeń dostarcza ono cennych danych na temat integralności opakowań, rozkładu składników oraz obecności defektów strukturalnych (np. pustych przestrzeni, uszkodzeń etc.). Stosowane dawki promieniowania są bezpieczne dla żywności i konsumentów, co czyni tę metodę akceptowalną w łańcuchu

dostaw. Należy spodziewać się, że przyszłe kierunki rozwoju technologii RTG w sektorze spożywczym koncentrować się będą na integracji z zaawansowanymi algorytmami uczenia maszynowego (ML) i sztucznej inteligencji (AI). Badania nad technikami, takimi jak tomografia komputerowa (CT) in-line oraz obrazowanie multienergetyczne (dual-energy X-ray imaging), otwierają drogę do jeszcze dokładniejszej, trójwymiarowej oceny badanych próbek, co przełoży się na dalsze zwiększanie standardów produkcji żywności.

BIBLIOGRAFIA:

1. Ahamed, M., Siddiqui, M. K. J. Environmental lead toxicity and nutritional factors. *Clinical Nutrition*, 2007, vol. 26, P. 400–408.
2. Biziuk, M. *Pestycydy, występowanie, oznaczania i unieszkodliwianie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 2001.
3. Dach, J., Starmans, D. Heavy metals balance in Polish and Dutch agronomy: Actual state and previsions for the future. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 2005, vol. 107, P. 309–316.
4. Davies, B. E., Alloway, B. J. *Heavy Metals in Soils*. Blackie Academic and Professional, 1995, P. 206–223.
5. Dzwolak, W. Doskonalenie systemów zarządzania bezpieczeństwem żywności. *Przemysł Spożywczy*, 2011, nr 2, P. 6–11.
6. Górecka, A. Jakość i bezpieczeństwo żywności (zagrożenia bezpieczeństwa żywności). *Przemysł Spożywczy*, 2010, nr 1, P. 46–47.
7. Graeme, K. A. Heavy metal toxicity, part II: lead and metal fume fever. *Journal of Emergency Medicine*, 1998, vol. 16, issue 2, P. 171–177.
8. Järup, L. Hazards of heavy metal contamination. *British Medical Bulletin*, 2003, vol. 68, issue 1, P. 167–182.
9. Janczar Smuga, M., Sitarz, S. Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa żywności, możliwości ich kontroli oraz eliminacji. *Nauki Inżynierskie i Technologie*, 2012, nr 2(5), P. 68–69.
10. Kijowski, J., Maleszka, A. *HACCP system zapewniania bezpieczeństwa w produkcji i obrocie żywnością*. Poznań: Wydawnictwo Akademickie, 2005.
11. Kijowski, J., Sikora, T. *Zarządzanie jakością i bezpieczeństwem żywności. Integracja i informatyzacja systemów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 2003.
12. Kołożyn-Krajewska, D. *Higiena produkcji żywności*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2007.
13. Kołożyn-Krajewska, D., Sikora, T. *Zarządzanie bezpieczeństwem żywności. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 2010.
14. Kumirska, J., Gołębiowski, M., Paszkiewicz, M., Bychowska, A. *Skrypt z ochrony środowiska. Analiza żywności*. Gdańsk: Politechnika Gdańska, 2010, P. 62–63.

15. *Monitoring środowiska produkcyjnego żywnościowego*. Warszawa: Wydawnictwo Branżowe, 2023, P. 16–18.
16. Motarjemi, Y., Kaferstein, F. Food Safety, Hazard Analysis, Critical Control Point and the increase in foodborne diseases: a paradox? *Food Control*, 1999, vol. 10, P. 325–333.
17. Rutkowska, U. (red.). *Wybrane metody badania składu i wartości odżywczej żywności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1982.
18. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. *Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o bezpieczeństwie żywności i żywienia*, druk nr 573. URL: <https://orka.sejm.gov.pl/proc5.nsf/opisy/573.htm> (дата звернення: 18.11.2025).
19. Skrabka-Błotnicka, T., Masłowski, B. *Bezpieczeństwo żywności*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersyteckie, 2010.
20. Sitarz, S., Janczar Smuga, M. Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa żywności..., P. 69 (з цит. літ.).
21. Wiśniewska, M. *Od gospodarstwa do stołu: Organizacja i zarządzanie jakością oraz bezpieczeństwem produktu żywnościowego*. Gdańsk: Wydawnictwo Ekonomiczne, 2005.
22. Zalewski, R. I. *Zarządzanie jakością w produkcji żywności*. Poznań: Wydawnictwo Akademickie, 2004.

УДК 316.42:614.2

ЗДОРОВ'Я УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ HEALTH OF UKRAINIAN SOCIETY IN MODERN CONDITIONS

Юлія Панкєєва,

старший судовий експерт,

відділ судової експертизи № 3

(м. Нікополь) лабораторії судової
експертизи (м. Кривий Ріг)

Дніпропетровського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС
України, м. Нікополь-Кривий Ріг, Україна

У статті розглянуто питання стосовно стану здоров'я українського населення в сучасних умовах, тобто умовах воєнного стану, спричиненого збройною агресією проти України. Проаналізовано основні чинники, що впливають на фізичне, психічне та соціальне здоров'я громадян.

Ключові слова: здоров'я, війна, психічне здоров'я, медична допомога, соціальна стійкість, українське суспільство.

The article addresses the issue of the health status of the Ukrainian population in modern conditions, namely under the martial law caused by armed aggression against Ukraine. The key factors influencing the physical, mental, and social well-being of citizens are examined.

Keywords: health, war, mental health, medical care, social resilience, Ukrainian society.

Війна стала серйозним випробуванням для здоров'я українського народу. Проблема збереження здоров'я населення в сучасних умовах набуває особливої актуальності для України. Збройна агресія спричинила не лише людські втрати, глибокі соціальні, психологічні а й глибокі демографічні наслідки. Тисячі людей зазнали поранень, втратили доступ до медичної допомоги, зросла кількість хронічних захворювань. Але ще більшим викликом стала психологічна втома – тривога, депресія, посттравматичні стани. Ускладнилася ситуація з доглядом за дітьми й людьми похилого віку.

Попри це, українці демонструють вражаючу стійкість: розвивають волонтерські ініціативи, підтримують один одного, створюють програми реабілітації та психологічної допомоги. Діти й молодь, які пережили війну, потребують особливої турботи. Саме вони несуть потенціал відновлення нації.

Здоров'я українців сьогодні – це не лише питання медицини, а символ сили духу, взаємопідтримки й прагнення до життя навіть у найтяжчих умовах.

Війна принесла величезні втрати й виклики для системи охорони здоров'я. Тисячі військових і цивільних отримали травми, які потребують тривалого лікування, реабілітації, протезування. Зруйнована інфраструктура. Багато лікарень, особливо на сході та півдні, знищені або пошкоджені. Це ускладнило доступ до медичної допомоги в прифронтових регіонах. Хронічні захворювання. Через стрес, відсутність стабільного лікування та брак ліків зростає кількість ускладнень при серцево-судинних, ендокринних і онкологічних захворюваннях. Проблеми з вакцинацією та дитячим здоров'ям. Часто перериваються програми щеплень і профілактичні огляди, що створює ризики для майбутнього покоління.

Втім, система охорони здоров'я демонструє гнучкість: активно розвиваються мобільні клініки, благодійні програми лікування поранених.

Діти – найуразливіша частина суспільства під час війни. Протягом останніх років діти, що проживають у містах прифронтових районів України, вимушені були провести в підвалах та підземних станціях метро у періоди оголошення повітряної тривоги. Особливо жахливими для дітей стали зимові місяці. Тисячі дітей переховувалися у холодних, вологих підвалах, оскільки через активізацію обстрілів багато сімей залишилися без опалення, електрики та води. У дітей по всій країні відсутня можливість отримувати неперервну освіту через недостатність приміщень. А на територіях, розташованих поблизу лінії фронту, половина шкільного віку дітей взагалі не має доступу до освіти. Пережитий ними страх, евакуації, розлука з батьками призводять до затяжних психологічних травм. Водночас багато шкіл і освітніх центрів створюють безпечні простори для навчання і розвитку, залучаючи психологів, педагогів. Молодь демонструє високу адаптивність і прагнення бути корисною – це дає надію на відновлення нації після війни.

Психічне здоров'я стало однією з найуразливіших сфер. Тривала дія стресових чинників, втрата близьких, вимушене переселення та невизначеність майбутнього призвели до поширення посттравматичного стресового розладу, депресії, емоційного виснаження, тривоги, депресії. Багато людей живуть у постійному напруженні, втрачають сон, відчувають безсилля. Масове поширення тривожних новин, фейкових повідомлень та чуток посилює стан колективної тривоги. Постійний потік новин, тривожних повідомлень, фейків створює відчуття постійної небезпеки. Постійний потік тривожної інформації, включно з фейковими новинами та чутками, викликає емоційне перевантаження, підвищену тривожність і втрату здатності адекватно сприймати реальність. Люди часто втрачають здатність критично мислити, перебуваючи під постійним тиском інформаційного потоку. Це спричиняє хронічну напругу, емоційне вигорання та

зниження рівня довіри до медіа, інституцій, а подекуди – й один до одного. Втім, формується нова культура турботи про себе. Українське суспільство демонструє високий рівень адаптаційної здатності: активно розвиваються програми психологічної підтримки, реабілітаційні центри, волонтерські ініціативи, які допомагають долати наслідки війни, зокрема для ветеранів, дітей, родин полонених і загиблих. Люди дедалі частіше звертаються до психологів, створюються громадські програми підтримки.

Психологічна стійкість українців стала одним із символів національної сили – саме вона допомагає зберігати людяність у нелюдських умовах.

Також уваги потребує питання соціального здоров'я. Під соціальним здоров'ям розуміють здатність суспільства функціонувати гармонійно, незважаючи на виклики. Зросла соціальна нерівність, так як частина громадян змушена жити у складних умовах – через втрату житла, роботи чи переселення. У той же час з'являється новий прошарок активних громадян, які адаптувалися до викликів, розвивають бізнес, ініціативи, технологічні рішення.

Волонтерський рух, громадянська активність та взаємодопомога між громадянами сприяють зміцненню суспільної солідарності й формуванню нових механізмів соціальної підтримки. Волонтерський рух став терапією для багатьох – допомагаючи іншим, люди долають власну тривогу. Підтримка родин військових, внутрішньо переміщених осіб, літніх людей – один із ключових чинників соціальної стабільності. Громадська солідарність зменшує відчуття ізоляції та сприяє психологічному відновленню.

Інфляція, міграція робочої сили й нестабільність на ринку енергоносіїв залишаються серйозними викликами. Люди вчаться жити ощадливо, шукати додаткові джерела доходу, опановувати нові професії. Українське суспільство залишається надзвичайно згуртованим навколо ідеї національної єдності та спротиву агресії.

Економіка поступово відновлюється після найважчих років війни. Значну роль відіграють міжнародна допомога та внутрішня підприємницька активність.

Культура й мистецтво переживають нове піднесення української мови, музики, кіно, літератури. Відбувається очищення культурного простору від радянських та імперських символів, натомість формується новий національний канон, що поєднує традицію і сучасність.

Українське суспільство сьогодні – це суспільство, яке живе у стані боротьби й надії. Воно травмоване, але не зламане. Воно шукає нову якість життя – не тільки матеріальну, а передусім духовну та ціннісну.

Попри біль, втрати і втому, українці зберігають життєву енергію, підтримують одне одного і вчаться жити в умовах невизначеності. Це – свідчення зрілості та сили нації, яка не просто виживає, а готується до відродження.

Сучасний стан здоров'я українського народу визначається поєднанням фізичних, психічних і соціальних чинників, що зазнали суттєвого впливу воєнних подій. Попри масштабні втрати та зростання ризиків для життя і добробуту, українці демонструють високий рівень життестійкості, взаємопідтримки та прагнення до відновлення. Підтримують миролюбиві стосунки з рідними, зберігають хороші взаємини із сусідами. Під час війни українське суспільство зберігає важливі базові принципи доброзичливості та переважної довіри громадян одне до одного. Як і у мирний час, ці мережі зберігаються, відтворюються та розширюються через індивідуальні ближні кола спілкування з родичами, друзями, колегами та знайомими. Люди вирішують повсякденні проблеми, допомагають людям похилого віку, інвалідам у доставці ліків, води чи їжі.

Здоров'я суспільства в сучасних умовах – це показник медичної системи та свідчення духовної сили, моральної зрілості та гуманістичних цінностей українського народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Говорун Т. В., Паніна В. Психологічний стан населення України в умовах війни. Інститут соціології НАН України, 2022. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf> (дата звернення 10.11.2025).
2. Поплавська О. В. Психічне здоров'я під час війни: виклики для системи охорони здоров'я. *Медична психологія*, 2023. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://college.zsmu.edu.ua/upload/intext/2023_zbirnyk_vseukr_konf_2.pdf (дата звернення 10.11.2025).

УДК 159.9:316.4

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО
ЧАСУ ТА СТРАТЕГІЇ ПІДТРИМКИ
PSYCHOLOGICAL HEALTH IN MODERN CONDITIONS: CHALLENGES OF
WARTIME AND SUPPORT STRATEGIES

Вікторія Катрич,

головний судовий експерт відділу судової
експертизи № 3 (м. Нікополь) лабораторії
судової експертизи (м. Кривий Ріг)
Дніпропетровського НДЕКЦ МВС
України,
м. Нікополь-Кривий Ріг, Україна

Психологічне здоров'я сьогодні є не просто аспектом якості життя, а критично важливим ресурсом виживання та стійкості нації в умовах повномасштабної війни, постійної невизначеності та руйнування звичного світу.

Ключові слова: психологічне здоров'я; війна; стрес; психологічна підтримка; реабілітація; посттравматичний стресовий розлад; емоційне вигорання; відновлення.

Today, mental health is not merely an aspect of quality of life but a critically important resource for the survival and resilience of a nation amid full-scale war, ongoing uncertainty, and the destruction of the familiar world.

Keywords: mental health; war; stress; psychological support; rehabilitation; post-traumatic stress disorder; emotional burnout; recovery.

У сучасному українському суспільстві питання збереження психологічного здоров'я набуло особливої значущості в умовах збройної агресії. Постійна тривога, небезпека, втрати й руйнування створюють додаткове психоемоційне навантаження на особистість, соціальні групи та суспільство загалом. У таких умовах адаптація, стійкість, відновлення стають ключовими поняттями.

Мета цієї роботи – аналіз викликів для психологічного здоров'я в умовах воєнного часу та визначення стратегій підтримки, орієнтованих на осіб, сім'ї, громади. Завдання: 1) окреслити поняття психологічного здоров'я; 2) виявити основні виклики в умовах війни; 3) запропонувати стратегії та практичні підходи підтримки.

Актуальність дослідження визначається глибокими соціально-психологічними наслідками війни в Україні, які охоплюють усі сфери життя – від

індивідуального самопочуття до функціонування суспільства загалом. З початком повномасштабної агресії різко зросла кількість випадків емоційного вигорання, тривожних і депресивних станів, посттравматичних стресових розладів. За даними ВООЗ, понад третина населення України може потребувати різних форм психологічної допомоги.

Воєнні дії призводять до масових психотравмуючих подій – втрат близьких, примусового переселення, руйнування житла, нестабільності та невизначеності майбутнього. Це формує стійке емоційне напруження, яке впливає не лише на індивіда, а й на соціальні інститути – освіту, медицину, роботу громад. Особливої уваги потребує збереження психологічного здоров'я у педагогів, військових, медиків, дітей, внутрішньо переміщених осіб тощо, які постійно перебувають у стані хронічного стресу. У таких умовах зростає потреба у розробленні науково обґрунтованих стратегій підтримки, що поєднують психологічну, соціальну та державну допомогу.

Питання психологічного здоров'я сьогодні стає національним пріоритетом, адже ментальне благополуччя громадян є основою відновлення людського потенціалу, ефективності післявоєнної реінтеграції та розвитку країни.

Психологічне здоров'я є багатовимірним феноменом, що охоплює баланс між внутрішніми психологічними процесами (емоціями, волею, мисленням), особистісними ресурсами і зовнішніми соціальними умовами. Психологічне здоров'я – складне, багаторівневе утворення, що презентує гармонійний тілесно-душевно-духовний стан особистості, основою якого є баланс між внутрішніми процесами (соматичними, емоційними, вольовими, інтелектуальними, соціальними, духовними), між людиною та світом [1]. Дослідниця Н. Павлик зазначає, що у психологічному дискурсі воно пов'язане з особистістю як психічним цілим, що адаптується до середовища. За визначенням, психологічне здоров'я – це не лише відсутність психічних розладів, але й наявність ресурсів для конструктивного розвитку, здатність до саморегуляції, адаптації, взаємодії з оточенням [1]. Особливо в умовах складних життєвих обставин – соціальних, політичних, економічних – роль психологічного здоров'я стає вирішальною.

Відтак, можна виділити такі ключові компоненти:

- емоційне благополуччя (адекватне переживання, вираження емоцій),
- когнітивна сфера (розуміння себе, ситуації, здатність до пізнання і мислення),
- вольова/регуляторна здатність (контроль, самоконтроль, активність),
- соціально-особистісна інтеграція (взаємодія з іншими, соціальні контакти, підтримка).

Отже, психологічне здоров'я – це динамічний стан, що потребує постійної підтримки й розвитку.

Воєнний стан і збройна агресія створюють цілий спектр психосоціальних викликів: постійний стрес-тривога – у ситуації військових дій люди перебувають в очікуванні загрози, підвищеній активації стрес-системи. Психологічні травми, втрати, горе, люди переживають етапи: заперечення, агресія, пошук пояснень, горювання, прийняття [2, с 1]. Руїнування соціальних зв'язків, зміна життєвого досвіду. Воєнні дії впливають на освіту, роботу, переселення, що призводить до значущих змін у житті людини та суспільства. За даними медіа-ресурсу, до 90 % українців мають хоча б один симптом, що вказує на необхідність психологічної допомоги [6]. Вигоранню, зниженню адаптаційних ресурсів піддаються професії з високою емоційною залученістю (педагоги, медики, соціальні працівники, волонтери тощо) – через тривале навантаження, емоційну напругу. Навіть після закінчення активних бойових дій лишається потреба в психологічній реабілітації, відновленні ресурсів [4]. Усі ці виклики створюють підґрунтя для погіршення психологічного здоров'я, суттєвого навантаження на особистість та суспільство.

Сучасні умови існування українців характеризуються постійним впливом потужних стресорів, що виходять за межі звичайного людського досвіду. До основних психологічних викликів належать: хронічний стрес та тривога, масова травматизація, інформаційне перевантаження та дезінформація, соціальна ізоляція та втрата зв'язків.

На відміну від короточасних криз, війна триває, виснажуючи адаптаційні ресурси нервової системи. Повітряні тривоги, загроза обстрілів, новини з фронту створюють постійний фон напруги. Мільйони людей переживають втрату близьких, руїнування домівок, вимушене переселення або досвід перебування в окупації. Це підвищує ризик розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інших психічних порушень. Необхідність постійно фільтрувати величезний обсяг інформації, часто маніпулятивної чи шокуючої, призводить до "інформаційної втоми" та посилює тривожність. Переміщення населення, руїнування звичних соціальних мереж та спільнот посилює відчуття самотності та безпорадності.

Ключовими чинниками негативного впливу є:

Загроза життю та безпеці: постійні обстріли, авіаудари, ризик перебування на лінії фронту чи в окупації.

Втрати: втрата близьких, друзів, побратимів є найважчим досвідом, що потребує довгострокової підтримки.

Вимушене переміщення: близько 11 мільйонів українців стали ВПО або біженцями, втративши дім, роботу та соціальне оточення.

За даними досліджень, понад 70% українців відчувають постійний стрес або сильну напругу, а оцінки потенційної розповсюдженості ПТСР варіюються в межах 20-30% серед населення, що значно перевищує довоєнні показники [7].

Особливої уваги потребують:

- військовослужбовці та ветерани, бо вони безпосередньо беруть участь у бойових діях, стикаючись із високим ризиком ПТСР та фізичних травм, а також члени їх сімей;
- діти та підлітки. Війна впливає на їхній розвиток, формуючи довгострокові психологічні наслідки;
- ВПО та мешканці прифронтових територій. Ці групи постійно перебувають під загрозою або втратили звичне життя, житло, роботу. На думку Вітенка І.С. і Чабана О.С. розглядається питання психологічної допомоги в екстремальних ситуаціях, таких як війна або природні катастрофи. Зокрема, автори звертають увагу на те, що переселенці часто стикаються з психосоматичними розладами через тривалий стрес. На думку авторів, для подолання цих проблем необхідно застосовувати комплексний підхід, що включає як психологічну, так і медичну підтримку [5].

Поряд із травмами, спостерігаються потужні прояви стійкості. Феномен масового волонтерства, зростання довіри до ЗСУ (понад 90%) та високий рівень національної ідентичності (понад 90% громадян ідентифікують себе як українці) є яскравими прикладами колективної резильєнтності [8]. Ці чинники стають основою для майбутнього відновлення.

Ознайомившись з викликами, розглянемо важливі напрями підтримки. Профілактика та просвіта – Інформування населення про етапи психологічної травми, нормальні реакції на стрес, тривогу. Розвиток навичок саморегуляції: дихальні вправи, розслаблення, фізична активність, режим дня.

Системна соціально-психологічна підтримка – Організація груп підтримки, тренінгів, коучингу, консультацій психологів та психотерапевтів. Робота освітніх та соціальних структур з урахуванням воєнного контексту (школи, заклади освіти, громади)

Підвищення стійкості (резильєнтності) особистості– Ресурсні стратегії: розвиток позитивних зв'язків, зміцнення соціальної підтримки, зміна фокусу з викликів на можливості. Формування почуття контролю і автономії там, де можливо.

Реабілітація та післявоєнна адаптація. Після завершення активної фази конфлікту важливо забезпечити доступ до психологічної допомоги, спеціалізованої терапії, відновлювальних програм. Інтеграція з інституційною політикою

Створення національних програм психічного здоров'я й психосоціальної підтримки наприклад, ініціатива першої леді України Олени Зеленської – Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?», яка має на меті розбудову системи психологічної допомоги, інтегрованої в усі сфери життя [7]. Важливим є

також розвиток системи реабілітації ветеранів, що включає психологічний супровід та соціальну адаптацію.

Технології дистанційної та мобільної допомоги – Використання он-лайн консультацій, мобільних додатків для психологічної підтримки, терапії чи консультацій, створити механізми психологічного супроводу, тренінги для співробітників, групи взаємопідтримки.

Психологічне здоров'я в сучасних умовах війни є критичним ресурсом для виживання та розвитку України. Виклики, пов'язані з травматизацією, стресом та втратами, є масштабними, але українське суспільство демонструє вражаючу стійкість та здатність до об'єднання. Оптимізація психологічного здоров'я вимагає комплексного підходу: від індивідуальної відповідальності за свій стан, використання потенціалу соціальної підтримки та волонтерства до розробки ефективної та доступної державної політики у сфері ментального здоров'я. Інвестування в психологічне благополуччя сьогодні – це інвестиції в стає майбутнє та відновлення сильної української нації.

Сучасні виклики – стрес, травма, соціальні зміни – ставлять перед суспільством завдання не лише вижити, а зберегти психічне благополуччя, відновити ресурси, розвивати стійкість. Ефективні стратегії включають профілактику, системну підтримку, реабілітацію та інтеграцію держави. Лише через комплексний підхід можливо зменшити негативні наслідки, підвищити рівень психологічного благополуччя і сприяти розвитку особистості та суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарчук О. І., Карамушка Л. М. Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час (Україна, Польща, Ізраїль). *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Вип. 1. С. 45–60. URL: <https://naps.gov.ua/visnyk/2023/vipusk-1/psihologichne-zdorovya-osobistosti> (дата звернення: 13.11.2025).
2. Вітенко І. С., Чабан О. С. Основи загальної і медичної психології. Тернопіль: Укрмедкнига, 2003. 344 с.
3. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?» [Електронний ресурс]. URL: <https://howareu.com/> (дата звернення: 10.11.2025).
4. Київський міжнародний інститут соціології. Матеріали і звіти [Електронний ресурс]. Київ: Київський міжнародний інститут соціології, без дати. URL: <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&lang=ukr> (дата звернення: 13.11.2025).

5. Міністерство освіти і науки України. Психологічне здоров'я: етапи переживання психологічної травми під час війни. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/psihologichne-zdorovya-etapi-perezhivannya-psihologichnoyi-travmi-pid-chas-vijni> (дата звернення: 13.11.2025).
6. Міністерство освіти і науки України. Психологічне здоров'я: як «в очікуванні» зберігати спокій. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/psihologichne-zdorovya-yak-v-ochikuvanni-zberigati-spokiy> (дата звернення: 13.11.2025).
7. Павлик Н. Психологічне здоров'я як передумова конструктивного особистісного розвитку педагога. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2022. Вип. 3. С. 112–114.
8. Савчук Ю., Бачук А., Свирида Р. Як берегти психологічне здоров'я у час війни. Пояснює експерт. *Суспільне Рівне*. 2 січня 2024. URL: <https://suspilne.media/rivne/652252-ak-beregti-psihologicne-zdorova-u-cas-vijni-roasnuje-ekspert> (дата звернення: 13.11.2025).

УДК: 159.9:615.8(045)

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ЯК СКЛАДОВА РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЮДЕЙ З
ІНВАЛІДНІСТЮ
PSYCHOLOGICAL SUPPORT AS A COMPONENT OF REHABILITATION FOR
PEOPLE WITH DISABILITIES

Інна Бабенко,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Наталія Седова,

старший викладач кафедри права та
соціально-економічних відносин
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті висвітлено психологічну підтримку як елемент реабілітації осіб з інвалідністю в Україні, особливо в умовах війни. Зростання кількості людей з обмеженими можливостями, зокрема серед військовослужбовців, які повертаються з фронту з фізичними та психологічними травмами, актуалізує потребу в комплексному підході до реабілітації. Психологічна допомога відіграє вирішальну роль у процесі емоційного відновлення, соціальної адаптації та професійної реінтеграції.

Ключові слова: реабілітація, війна, психологічна підтримка, професійна адаптація, проблеми людей з обмеженими можливостями, інтеграція та реінтеграція.

The article highlights psychological support as an essential component of rehabilitation for people with disabilities in Ukraine, particularly in the context of war. The increasing number of individuals with disabilities, including military personnel returning from the front with physical and psychological injuries, underscores the need for a comprehensive approach to rehabilitation. Psychological assistance plays a crucial role in emotional recovery, social adaptation, and professional reintegration.

***Keywords:** rehabilitation, war, psychological support, professional adaptation, issues of people with disabilities, integration and reintegration.*

Постановка проблеми полягає в тому, що в Україні система реабілітації осіб з інвалідністю залишається фрагментарною, а психологічна підтримка часто не є інтегрованою частиною реабілітаційних програм. Історично життя людей з інвалідністю сприймалося як менш цінне, що призводило до їхньої соціальної ізоляції. У сучасних умовах це сприйняття має змінитися, адже кожна людина, незалежно від фізичного стану, має право на повноцінне життя, професійну реалізацію та соціальну інтеграцію.

Мета дослідження – проаналізувати значення психологічної підтримки у процесі реабілітації осіб з інвалідністю, визначити її вплив на емоційне благополуччя, соціальну адаптацію та професійну реалізацію.

Дослідження проблеми психологічної складової реабілітації осіб з інвалідністю, а особливо в контексті сучасних соціальних викликів, зумовлена її важливою роллю для повноцінного повернення людини до активного життя та суспільства. Ступінь дослідження проблеми, що охоплює питання реабілітації осіб з інвалідністю, демонструє, що це питання вже розглядалося в працях багатьох українських науковців, зокрема Ляшка В.К. [8], Лук'яненко Л.І. [7], Москаленка В.В., Охредька О.В. [13], Пінчука О.Л. та Козьявкіна В.І. Їхні роботи, безперечно, є вагомими і охоплюють медичні, соціальні та фізіологічні аспекти реабілітації. Зокрема, у праці Ляшка В.К. [8] детально розглядається структура соціальної допомоги, а Лук'яненко Л.І. [7] акцентує увагу на методах психологічної підтримки ветеранів, що є особливо важливим в умовах сьогодення.

Однак, незважаючи на ґрунтовність цих розробок, психологічна складова залишається недостатньо вивченою і часто фрагментарно інтегрованою в загальний реабілітаційний процес, що власне і зумовлює високу актуальність даного дослідження. Саме психологічна сфера вимагає детального аналізу, оскільки психологічна підтримка є комплексною системою заходів, спрямованих насамперед на стабілізацію емоційного стану людини, розвиток навичок саморегуляції, подолання травматичного досвіду, зокрема посттравматичного стресового розладу (ПТСР), та формування позитивного образу себе та майбутнього. У контексті реабілітації вона виконує критично важливі функції: від емоційної стабілізації та соціальної адаптації до професійної мотивації та формування нових життєвих орієнтирів.

Як зазначає Охредько О.В. [13], психологічна реабілітація в умовах посттравматичного стресу є критично важливою для повернення людини до активного життя. Без адекватної психологічної допомоги ризик соціальної ізоляції, дезадаптації та загострення психічних розладів значно зростає.

Актуальність проблеми посилюється й низкою сучасних викликів, які демонструють системні недоліки. До них належить недостатня кількість фахівців у сфері психотерапії та реабілітаційної психології, високий рівень стигматизації психічних розладів у суспільстві, фрагментарність реабілітаційних програм (коли медична допомога переважає над психологічною) та відсутність ефективної міжвідомчої координації між медичними, соціальними та освітніми установами. Цей розрив підтверджується даними Міністерства соціальної політики України, згідно з якими лише 30% осіб з інвалідністю мають доступ до комплексної реабілітації та повноцінної психологічної допомоги, що створює величезний дефіцит послуг. Таким чином, для кардинального покращення ситуації та забезпечення гуманістичного підходу, існує гостра необхідність у створенні спеціалізованих центрів психологічної реабілітації з мультидисциплінарними командами (залучення психологів, психотерапевтів, соціальних працівників, фахівців із профорієнтації), у впровадженні державних програм психосоціальної підтримки, у забезпеченні системного навчання соціальних працівників та медичного персоналу основам психологічної допомоги та кризового втручання. Крім того, критично важливим є підвищення інформаційної обізнаності населення щодо важливості психічного здоров'я, а також розробка індивідуальних маршрутів реабілітації, які б ґрунтувалися не лише на фізичних, а й на глибоких психологічних потребах особи.

Виклад основного матеріалу. Сучасна реабілітація – це багатокомпонентний процес, який допомагає людині з обмеженими можливостями адаптуватися до життя в суспільстві, забезпечуючи умови для її участі в соціальному, економічному та культурному житті. Особливу роль у цьому процесі відіграє психологічна підтримка, яка не є допоміжним, вона часто виступає визначальним чинником успішної реінтеграції.

Як зазначав М. Амосов: «Якби не було хвороб, хто б взагалі згадував про здоров'я?» [2, с. 2]. Ця думка особливо актуальна в контексті війни, коли питання психічного здоров'я набуває критичного значення. Люди з інвалідністю, особливо ті, хто постраждав унаслідок бойових дій, стикаються з дефіцитом медичних, соціальних та психологічних послуг. Вони часто залишаються без належної моральної підтримки, що зумовлено не лише обмеженими ресурсами, а й відсутністю в суспільному просторі необхідних умов для повноцінного життя.

Держава, попри декларування рівного захисту всіх громадян, не завжди забезпечує належну підтримку тим, хто не може самотійно захистити свої права. Особи з інвалідністю належать до найуразливіших категорій населення. Саме тому важливо забезпечити доступ до медичних послуг та змінити суспільне ставлення – подолати негативні стереотипи, які формують бар'єри для соціальної інтеграції.

Інвалідність не є виключно медичною проблемою, а радше – соціальною конструкцією, яка виникає внаслідок взаємодії людини з середовищем [15].

Психологічна підтримка в реабілітаційному процесі має на меті стабілізацію емоційного стану, подолання посттравматичних розладів, розвиток навичок саморегуляції та формування позитивного образу себе. Програми психосоціальної допомоги сприяють підвищенню самооцінки, мотивації до активного життя та професійної реалізації. Дж. Мерфі зазначає: «Змініть свій напрямок думок, і змініте свою долю» [10, с. 2]. Цей принцип лежить в основі багатьох психотерапевтичних методик, які застосовуються у роботі з людьми, що пережили травму.

Історія медичної реабілітації сягає глибокої давнини. Ще стародавні єгиптяни використовували лікувальну фізкультуру, масаж, шини та пов'язки для усунення фізичних вад. Греки та римляни, зокрема Гіппократ і Гален, рекомендували фізичні вправи як засіб відновлення після травм. Основи сучасної реабілітаційної медицини сформувалися наприкінці XIX – на початку XX століття, завдяки розвитку ортопедії, неврології та фізіотерапії. Після світових воєн реабілітація стала системною практикою, що дозволила тисячам поранених повернутися до активного життя [2, с. 2–10].

Сьогодні реабілітація охоплює кілька напрямів:

- медична реабілітація – відновлення фізичних функцій;
- фізична реабілітація – зміцнення тіла через вправи;
- психологічна реабілітація – стабілізація психоемоційного стану;
- професійна реабілітація – повернення до трудової діяльності;
- соціальна реабілітація – відновлення суспільних зв'язків.

Реабілітація, як зазначає Шапошникова І.В. [16, с. 3–5], є комплексом заходів, спрямованих на відновлення порушених або втрачених зв'язків, зміну соціального статусу та інтеграцію в суспільство. Основні принципи – ранній початок, безперервність, поетапність, системність, індивідуальний підхід.

У межах сучасної комплексної реабілітації, спрямованої на відновлення функціональності та психічного благополуччя особи, використовується низка ефективних психологічних та психосоціальних методів. Зокрема, важливе місце посідає кінезіотерапія – це активна форма відновлення, що використовує фізичні вправи для повернення втрачених функцій організму, покращення рухливості та загального фізичного стану, що, у свою чергу, має потужний позитивний вплив на психоемоційну сферу. Доповнює її ерготерапія (або працетерапія), яка фокусується на відновленні навичок щоденного життя та самообслуговування, допомагаючи людині знову стати максимально незалежною у побуті, що критично важливо для відновлення самооцінки та відчуття власної гідності.

Для опрацювання травматичного досвіду та стабілізації емоційного стану активно застосовуються методи, що використовують творчий потенціал: це арт-терапія та акватерапія (лікування через творчість, малювання, роботу з кольором або взаємодію з водою), які дозволяють невербально виразити та опрацювати внутрішні конфлікти та травми. Фундаментальним елементом системи залишається психотерапія, яка може бути представлена як індивідуальними, так і груповими сеансами, і спрямована на глибинне подолання травматичного досвіду, корекцію дезадаптивних поведінкових патернів та формування нових, позитивних життєвих орієнтирів. Усі ці методи, працюючи разом, забезпечують мультидисциплінарний підхід до реабілітації.

Як зазначала Т. Титаренко, гармонійний розвиток духовних і фізичних сил людини є основою для збереження психічного здоров'я та подолання життєвих криз [6, с. 19-23]. Такий підхід лежить в основі сучасної моделі реабілітації, де психологічна підтримка виступає не як додаток, а як центральний елемент процесу відновлення особистості.

Програми психологічної реабілітації для ветеранів війни поєднують групові зустрічі, арт-терапію, перекваліфікацію, підтримку у працевлаштуванні та роботу з сім'ями. Важливо враховувати потреби не лише самих ветеранів, а й їхніх близьких, адже реабілітація у сімейному контексті забезпечує комплексну підтримку.

Сучасні наукові підходи до психологічної підтримки осіб з інвалідністю. У контексті сучасної психологічної реабілітації все більшого значення набуває концепція реабілітаційного потенціалу особистості, яка передбачає виявлення внутрішніх ресурсів людини для подолання наслідків травм і адаптації до нових умов життя [14].

Одним із новітніх напрямів є нейропсихологічна реабілітація, яка базується на принципах нейропластичності мозку. Вона передбачає використання когнітивних тренінгів, біофідбеку та віртуальної реальності для відновлення порушених функцій. Зокрема, VR-терапія дозволяє моделювати безпечне середовище для опрацювання травматичних спогадів, що особливо ефективно для ветеранів війни та осіб з ПТСР.

Також активно впроваджується травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія (TF-CBT), яка поєднує роботу з думками, емоціями та поведінковими реакціями. Цей метод довів свою ефективність у роботі з дітьми та дорослими, які пережили насильство, втрату або бойові дії.

Сучасна практика тяжіє до інтегративного підходу, який поєднує медичну, психологічну, соціальну та професійну реабілітацію в єдину систему та враховує індивідуальні потреби людини, її життєвий контекст та цінності. Наприклад, у рамках програми «Життя після травми» застосовуються мультидисциплінарні

команди, до яких належать психологи, соціальні працівники, фізіотерапевти та кар'єрні консультанти [1].

Останні дослідження також акцентують увагу на розвитку емоційного інтелекту та самоспівчуття як ключових чинників психологічної стійкості. Практики майндфулнесу, медитації та тілесно – орієнтованої терапії сприяють зниженню рівня тривожності, покращенню сну та загального психоемоційного стану.

Висновок

У сучасних умовах, коли Україна переживає глибоку соціальну та гуманітарну кризу, спричинену війною, питання реабілітації осіб з інвалідністю набуває особливої актуальності. Зростання кількості людей, які отримали фізичні та психологічні травми, вимагає від держави, суспільства та наукової спільноти переосмислення підходів до реабілітації. Одним із компонентів цього процесу є психологічна підтримка, яка забезпечує емоційне відновлення та сприяє формуванню нової життєвої стратегії, поверненню до активного соціального життя та професійної реалізації.

Психологічна реабілітація має багатовимірне значення: вона допомагає людині подолати внутрішні бар'єри, відновити самооцінку, знайти мотивацію до дії та адаптуватися до нових життєвих умов. Особливо важливо це для ветеранів війни, які повертаються з фронту з глибокими психоемоційними травмами. Впровадження програм психосоціальної підтримки, арт – терапії, групових зустрічей, перекваліфікації та роботи з сім'ями є необхідною умовою для ефективної реінтеграції таких осіб у суспільство.

Історичний досвід показує, що реабілітація – це не лише медичний процес, а й соціальний, культурний та психологічний. Сьогодні, коли виклики стають дедалі складнішими, ми маємо не лише зберегти ці традиції, а й розвивати їх, інтегруючи новітні підходи до психологічної допомоги.

Таким чином, психологічна підтримка є не просто складовою реабілітації – вона є її серцевиною. Без неї неможливо досягти повноцінного відновлення людини, яка пережила травму, втрату або соціальну ізоляцію. Тому держава має забезпечити системний підхід до психологічної реабілітації, підготувати фахівців, створити інфраструктуру та змінити суспільне ставлення до психічного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амосов М. Вислови видатних людей про здоров'я та здоровий спосіб життя. К. : Здоров'я, 2015. 112 с.
2. Гуменюк О. В. Психологічна підтримка осіб з інвалідністю: соціальні аспекти. К. : Академпрес, 2022. 152 с.

3. Зайцева І.В. Психологічна допомога в процесі реабілітації. *Журнал соціальної роботи*. 2021. № 14. С. 30–42.
4. Карпенко О.А. Інклюзивні технології в реабілітації: сучасні підходи.
5. Козявкін В. І. Система комплексної реабілітації: досвід та інновації. Ужгород : Поліграфцентр, 2021. 210 с.
6. Лук'яненко Л.І. Психологічна допомога ветеранам війни: методичні рекомендації. Харків: Право, 2021. 359 с.
7. Ляшко В.К. Соціальна реабілітація осіб з інвалідністю: теоретичні та практичні аспекти. Київ: Наукова думка, 2020. 120 с.
8. Марковська О.О. Актуальні питання соціальної реабілітації осіб з інвалідністю. URL: <http://social-rehabilitation.ua> (дата звернення: 13.09.2025).
9. Мерфі Д. Вислови видатних людей про здоров'я та здоровий спосіб життя. К. : Довіра, 2016. 128 с.
10. Міністерство соціальної політики України. Стратегія розвитку системи реабілітації осіб з інвалідністю на 2023–2027 роки. К. : МСПУ, 2023. 42 с. *Журнал проблеми соціології*. 2020. № 9. С. 99–108.
11. Москаленко В.В. Основи медичної психології. Київ: Медицина, 2019. 182 с.
12. Охредько О.В. Психологічна реабілітація в умовах посттравматичного стресу. Львів: Світ, 2022. 254 с.
13. Пінчук О. Л. Інтеграція осіб з інвалідністю в соціальне середовище: виклики та перспективи. Чернігів. : Рута, 2020. 174 с.
14. Савчук Н. М. Арт-терапія як метод психосоціальної реабілітації. Тернопіль : Основа, 2023. 134 с.
15. Шапошникова І.В. Соціальна реабілітація в умовах війни. Івано Франківськ. ХДУ. 2024. С.3–5

УДК 616.711-007.17-092:612.769

**БІОМЕХАНІКА ХРЕБТА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ДЕГЕНЕРАТИВНИХ
ЗАХВОРЮВАНЬ**
**SPINAL BIOMECHANICS AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF
DEGENERATIVE DISEASES**

Володимир Веснін,

кандидат медичних наук,
доцент кафедри екстреної та
невідкладної медичної допомоги,
ортопедії, травматології та
протезування,
Харківський національний медичний
університет

Orcid ID: 0000-0001-9104-6116

Олег Фадєєв,

кандидат медичних наук,
доцент кафедри екстреної та
невідкладної медичної допомоги,
ортопедії, травматології та
протезування,
Харківський національний медичний
університет, м. Харків, Україна

Orcid ID: 0000-0003-2786-3829

Тетяна Малікова,

здобувачка вищої освіти другого
(магістерського) рівня
Харківський національний медичний
університет, м. Харків, Україна

Тхі Тхао Зионг,

здобувачка вищої освіти другого
(магістерського) рівня
Харківський національний медичний
університет, м. Харків, Україна

Orcid ID: 0000-0002-5163-2150

У роботі розглянуто біомеханічні принципи функціонування хребетного стовпа та їх значення у формуванні дегенеративно-дистрофічних захворювань (ДДЗХ). Проаналізовано анатомічну будову хребта, роль міжхребцевих дисків, фасеткових суглобів, зв'язок і м'язів спини у забезпеченні стабільності та рухливості хребта. Визначено основні біомеханічні чинники, що спричиняють розвиток дегенеративних змін.

Ключові слова: дегенеративні захворювання хребта, біомеханіка хребта

The study examines the biomechanical principles of the vertebral column and their significance in the development of degenerative-dystrophic spinal diseases (DDSD). It analyzes the anatomical structure of the spine, the role of intervertebral discs, facet joints, ligaments, and back muscles in ensuring spinal stability and mobility. The main biomechanical factors contributing to the development of degenerative changes are identified.

Keywords: degenerative spinal diseases, spinal biomechanics

Дегенеративно-дистрофічні захворювання хребта (ДДЗХ) – це хвороби, при яких частини хребта поступово зношуються. Пошкоджуються міжхребцеві диски, суглоби, зв'язки та інші елементи хребта. До таких захворювань належать остеохондроз, спондиліоз, спондилоартроз, дегенеративний стеноз хребтового каналу тощо.

Такі захворювання дуже поширені серед працездатного населення у всьому світі. За даними окремих досліджень, перші зміни в міжхребцевих дисках можуть з'являтися вже у підлітків. Приблизно 20% молодих людей мають легкі прояви цих змін. З віком захворюваність зростає: приблизно 10% чоловіків у 50 років мають такі проблеми, а у 70 років – уже близько 50% [2]. В одних пацієнтів такі зміни перебігають безсимптомно, в інших – супроводжуються больовим синдромом, м'язовою слабкістю та обмеженням рухів. Через велику поширеність цих станів та їхній негативний вплив на якість життя, актуальним є вивчення різних етіологічних особливостей формування зазначених патологій.

Метою роботи є вивчити біомеханіку хребта та дослідити її значення у патогенезі дегенеративних захворювань.

Матеріали та методи. Для досягнення поставленої мети було проаналізовано медичну літературу з біомеханіки опорно-рухової системи та кінезіології, а також наукові публікації з відкритих наукометричних баз.

Результати. Біомеханіка – це наука, що вивчає, як хребет підтримує тіло та забезпечує рух. Досліджує, як різні сили – наприклад, стискання, згинання чи зсув – впливають на частини хребта. Дисципліна ґрунтується на анатомії, математиці та фізиці. Також з нею пов'язані такі науки, як антропометрія (вивчає розміри тіла), фізіологія праці та кінезіологія (вивчає принципи руху людини) [6]. Це допомагає зрозуміти, від чого залежить стабільність хребта, його рухливість і можливість травм.

Хребетний стовп (*columna vertebralis*) складається з 32-34 хребців, які об'єднані в 5 відділів: шийний, грудний відділ, поперековий, крижовий та куприковий. Хребець складається з таких структур [7]:

- тіло – виконує основну опорну функцію,
- дуга та відростки (остистий, суглобові, поперечні) – захищають спинний мозок та слугують зонами прикріплення м'язів, зв'язок, а також місцем контакту з іншими кістками,
- міжхребцеві диски.

Окрім цього, у хребті є зв'язки – передня і задня поздовжні, між- та надостисті та жовта. Вони запобігають перерозтягненню. Глибокі м'язи спини виконують рухову та опорну функції.

Ці всі елементи дозволяють робити різні рухи тілом: нахилитися вперед (флексія), назад (екстензія), робити нахили вбік (латеральна флексія) та обертатися (ротація).

Хребет утворює природні вигини, які роблять його набагато міцнішим і стійкішим, ніж якби він був повністю прямим: кіфози (грудний і крижовий) та лордоз (шийний і поперековий).

При дегенеративних захворюваннях хребта найбільше страждають міжхребцеві диски та фасеткові (апофізарні) суглоби. Саме вони визначають обсяг та якість руху хребта.

У нормі фасеткові суглоби під час звичайного навантаження на хребет отримують приблизно 10% цього навантаження. Коли людина згинається, навантаження на ці суглоби збільшується у 5 разів, коли розгинається – у 3 рази. З віком у тканинах зменшується кількість еластину й збільшується кількість колагену. Через це тканини стають менш еластичними, більше розтягуються, що призводить до змін у кістковій архітектурі. [1]

Основною функцією міжхребцевого диска є амортизація, він розподіляє навантаження між хребцями. Він складається з пульпозного ядра та фіброзного кільця. Пульпозне ядро складається з води, колагену II типу, хондроцитоподібних клітин та протеогліканів. Саме завдяки цьому ядро добре пружинить, робить диск еластичним і допомагає витримувати тиск. Фіброзне кільце складається з колагену I типу та еластину. Воно працює каркасом: утримує ядро всередині та робить диск міцним. [4]

Також диск визначає важливий показник – висоту міжхребцевого проміжку, а це важливо для формування міжхребцевихотворів, через які проходять нерви.

Коли навантаження перевищують фізіологічні межі або розподіляються нерівномірно, хребет втрачає свій нормальний біомеханічний баланс. Таке спостерігається за умов підняття важких предметів, довготривалого сидіння чи стояння [7]. При регулярному перевищенні фізіологічних можливостей

хребта виникають мікротравми міжхребцевих дисків і навколишніх структур [5]. Внаслідок цього поступово формуються такі зміни, як зменшення висоти міжхребцевого диска, утворення протрузій і гриж, розвиток спонділоартрозу.

Міжхребцеві диски не мають судин, тому вони живляться шляхом дифузії із навколишніх тканин. Живлення в цілому залежить від рухової активності та роботи м'язів спини. Тому при малорухливому способі життя «харчування» дисків порушується, що слугує однією з причин розвитку ДДЗХ.

Глибокі м'язи спини підтримують положення сегментів під час рухів, знижують мікротравми й обмежують надмірні рухи. Якщо м'язовий корсет ослаблений (через малорухливий спосіб життя, нечасті тренування), він не може нормально сприймати навантаження. У такому випадку диски та зв'язки хребта змушені брати на себе більше навантаження [8].

Стан дисків змінюється із віком. Зі старінням організму відбуваються наступні зміни: відсоток води у ядрах зменшується, знижується кількість протеогліканів, колаген I типу заміщує колаген II типу. Фіброзне кільце втрачає свою еластичність, знижується висота диска, зростає навантаження на фасеткові суглоби, що призводить до їх дегенерації.

Висновки. Дегенеративно-дистрофічні захворювання хребта є поширеною проблемою, що виникає через вікові зміни, надмірні навантаження та малорухливий спосіб життя. Міжхребцеві диски й фасеткові суглоби сприймають основну частину навантаження, а м'язовий корсет забезпечує їхню стабільність. Неправильне або тривале навантаження на опорно-руховий апарат, наприклад, підймання важких предметів, тривале сидіння чи стояння, підвищує ризик розвитку дегенеративних змін у хребті та суглобах, сприяючи порушенню їхньої структури та функції. Підтримка рухової активності та зміцнення м'язів спини є ключовими аспектами запобігання прогресуванню цих захворювань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Iorio J. A., Jakoi A. M., Singla A. Biomechanics of Degenerative Spinal Disorders. *Asian Spine Journal*. 2016. Vol. 10, № 2. P. 377–384.
2. Kos N., Gradisnik L., Velnar T. A Brief Review of the Degenerative Intervertebral Disc Disease. *Medical Archives*. 2019. Vol. 73, № 6. P. 421–424.
3. Macedo L. G., Battié M. C. The association between occupational loading and spine degeneration on imaging – a systematic review and meta-analysis. *BMC Musculoskeletal Disorders*. 2019. Vol. 20, № 1. P. 489.
4. Nedresky D., Reddy V., Singh G. Anatomy, Back, Nucleus Pulposus // *StatPearls* [Internet]. – Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2025 Jan

5. Walter B. A., Korecki C. L., Purmessur D., Roughley P. J., Michalek A. J., Iatridis J. C. Complex loading affects intervertebral disc mechanics and biology. *Osteoarthritis Cartilage*. 2011. Vol. 19, № 8. P. 1011–1018.
6. Без'язична О. В. Методичні рекомендації до лабораторних занять з курсу «Біомеханіка» 2-е вид. Харків:ХНПУ ім.. Г. С. Сковороди, 2014. 49 с.
7. Сметанюк О. В., Булик Т. С., Олексюк А. В. Біомеханіка та клінічна кінезіологія. Частина 1 : навчальний посібник. Чернівці: БДМУ, 2025. 248 с.
8. Смільницька В. Етіопатогенез та клінічні прояви остеохондрозу. *Магістерські читання – 2024 : матеріали наук.-практ. конф.* (26 березня 2024 р.). Миколаїв, 2024. С. 233.

УДК: 159.944:796

ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ
THE INFLUENCE OF PHYSICAL ACTIVITY ON PEOPLE'S MENTAL
HEALTH

Аліна Голованова,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»,
Центральноукраїнський інститут розвитку
людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Мирослава Брикульська,

кандидат медичних наук, доцент,
професор кафедри фізичної терапії,
ерготерапії,
Центральноукраїнський інститут розвитку
людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0000-1446-3872 ;

Олена Кравченко,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри права та соціально-економічних
відносин, Центральноукраїнський
інститут розвитку людини Університету
«Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті досліджено вплив фізичної активності на психічне здоров'я людини. Розглянуто основні механізми, через які регулярні фізичні навантаження сприяють покращенню емоційного стану, зниженню рівня тривожності та депресивних симптомів, підвищенню самооцінки та когнітивних функцій. Особлива увага приділена ролі фізичної активності у регуляції гормонального балансу, зокрема ендорфінів і кортизолу, а також її впливу на якість сну та соціальні взаємодії. Проаналізовано сучасні дослідження, які

підтверджують ефективність включення фізичних вправ у програми комплексної профілактики та терапії психічних розладів. Отримані результати свідчать про значний потенціал фізичної активності як доступного та ефективного засобу підтримки психічного здоров'я у різних вікових групах.

Ключові слова: фізична активність, психічне здоров'я, емоційний стан, стрес, депресія, тривожність, настрій, розумова працездатність, здоровий спосіб життя, психологічне благополуччя

The article examines the impact of physical activity on human mental health. It explores the main mechanisms through which regular physical exercise contributes to the improvement of emotional well-being, reduction of anxiety and depressive symptoms, and enhancement of self-esteem and cognitive functions. Special attention is given to the role of physical activity in regulating hormonal balance, particularly endorphins and cortisol, as well as its effects on sleep quality and social interactions. Contemporary studies confirming the effectiveness of incorporating physical exercise into comprehensive prevention and therapy programs for mental disorders are analyzed. The results indicate the significant potential of physical activity as an accessible and effective means of supporting mental health across different age groups.

Keywords: physical activity, mental health, emotional state, stress, depression, anxiety, mood, cognitive performance, healthy lifestyle, psychological well-being.

Постановка проблеми: у сучасному суспільстві, де зростає рівень стресу, інформаційного перевантаження та соціальної нестабільності, актуальності набуває питання збереження психічного здоров'я людини. Поширення тривожних і депресивних станів серед різних вікових груп вимагає пошуку ефективних засобів підтримки психологічної рівноваги. Фізична активність розглядається як один із ключових чинників, що позитивно впливає на емоційний стан, соціальну адаптацію особистості. Однак недостатньо дослідженими залишаються механізми цього впливу, що зумовлює необхідність, подальшого наукового вивчення проблеми.

Мета статті – з'ясування впливу фізичної активності на психічне здоров'я людини, визначення основних особливостей психічних механізмів впливу та узагальнення наукових підходів до використання рухової активності і як засобу підтримання психоемоційної рівноваги.

Ступінь дослідження проблеми. Проблема впливу фізичної активності на психічне здоров'я людини є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. У наукових працях розглядаються питання взаємозв'язку між рівнем рухової активності. Доведено, що регулярні фізичні навантаження сприяють зниженню тривожності, депресивних проявів, покращують когнітивні функції та якість життя. Водночас залишаються недостатньо вивченим аспекти

індивідуальних відмінностей у психічній реакції на різні види фізичної активності, а також оптимальні умови її впливу на психоемоційний стан людини.

Виклад основного матеріалу. Фізична активність є одним із провідних чинників, що забезпечує гармонійний розвиток особистості та підтримання психічного здоров'я. Регулярні заняття фізичними вправами сприяють зменшенню рівня тривожності, депресивних проявів і психоемоційного напруження. Під час рухової активності активізується вироблення ендорфінів, які поліпшують настрій і формують позитивний емоційний стан. Окрім того, фізичні навантаження позитивно впливають на когнітивні процеси, підвищують працездатність і здатність до самоконтролю. Для осіб, що перебувають у стані хронічного стресу або емоційного виснаження, фізична активність є ефективним засобом відновлення психологічної рівноваги. Регулярні заняття спортом, активний відпочинок або щоденні прогулянки допомагають знизити рівень стресу, нормалізувати сон і стабілізувати емоційний стан. Важливим є й соціальний аспект: участь у спільних оздоровчих заходах сприяє формуванню позитивних контактів, підвищенню самооцінки та відчуття соціальної належності. Отже, фізична активність відіграє важливу роль у збереженні психічного здоров'я, сприяючи гармонізації емоційної сфери та підвищенню адаптаційних можливостей людини.

Як зазначають В.Й. Білак-Лук'янчук, А.М. Горват, Є.В. Митровка, «одним із важливих засобів поліпшення психічного здоров'я є фізична активність, зокрема спорт. Відомо, що регулярні заняття спортом є ефективним інструментом зниження рівня стресу та тривожності завдяки виробленню ендорфінів, які відповідають за відчуття щастя й задоволення, покращення емоційного стану, а також розвитку позитивної самооцінки, впевненості в собі та соціальних навичок» [1, с.100].

Отже, фізична активність добре впливає на роботу мозку і на психічне здоров'я людини. Коли ми рухаємось, кров починає циркулювати швидше, і мозок отримує більше кисню та поживних речовин. Завдяки цьому він працює краще поліпшується пам'ять, увага, мислення і здатність швидко реагувати на ситуації. Регулярні тренування допомагають мозку утворювати нові зв'язки між нервовими клітинами, тому людині легше навчатися і пристосовуватися до змін у житті.

Під час занять спортом у кров потрапляють речовини, які покращують настрій серотонін, дофамін, ендорфіни. Вони зменшують втому, тривогу, дратівливість і допомагають розслабитися. Після фізичних вправ людина почувається спокійнішою, упевненішою і має більше енергії. Також активність допомагає нормалізувати сон і зняти напруження після навчання чи роботи. Лікарі зазначають, що постійний рух зменшує ризик хвороб мозку, уповільнює старіння і запобігає депресії. Люди, які ведуть активний спосіб життя, краще почуваються,

рідше хворіють і легше долають стресові ситуації. Отже, фізична активність допомагає не тільки зміцнити тіло, а й підтримати ясний розум, гарний настрій і внутрішній спокій.

«Інтенсивні навантаження, знімальні стрес і прагнення до результатів можуть спричинити тривожність, депресію, емоційне вигорання та втрату мотивації», – зазначає О.Г. Ткачук. [1, с. 176].

Фізична активність відіграє важливу роль у підтриманні психологічного здоров'я людини. Під час руху організм звільняється від емоційного напруження, яке накопичується впродовж дня. Ритмічні вправи, ходьба, біг чи танці допомагають заспокоїти думки, зняти втому та відновити душевну рівновагу. Коли людина рухається, у неї знижується рівень гормону стресу – кортизолу, натомість збільшується вироблення ендорфінів, що створюють відчуття радості, спокою та задоволення. Постійна фізична активність сприяє формуванню впевненості в собі. Людина бачить, як змінюється її тіло, зростає сила та витривалість, тому відчуває гордість за власну працю й наполегливість. Це зміцнює віру у свої можливості не лише у спорті, а й у повсякденному житті. Коли з'являється позитивне ставлення до себе, легше приймати рішення, спілкуватися з іншими людьми та досягати поставлених цілей. Рух має ще одну важливу психологічну перевагу здатність очищати думки. Під час тренування людина часто відволікається від проблем, переключається на відчуття тіла й дихання. Завдяки цьому зникає внутрішня напруга, поліпшується зосередженість і ясність мислення. Такі заняття допомагають подолати емоційне вигорання, тривожність і стан перевтоми.

І. Л. Кабацький з цього приводу пише: «З психологічної точки зору, фізична активність сприяє зниженню рівня тривожності та депресивних проявів, підвищує рівень впевненості в собі, покращує сон і когнітивні функції» [3, с. 193]. Командні види спорту сприяють розвитку комунікаційних навичок, вмінню працювати разом для досягнення спільної мети та відповідальності за результат команди. Спільні тренування формують довіру між учасниками, допомагають навчитися підтримувати одне одного у складних ситуаціях і приймати різні точки зору. Ці заняття також підвищують рівень емпатії та взаємоповаги, що важливо не лише в спорті, а й у повсякденному житті. У групових активностях, фітнес, йога або пробіжки, учасники відчувають залученість до спільноти, що допомагає зменшити почуття самотності і тривожності. Регулярне спілкування під час тренувань сприяє розвитку соціальної активності, формує навички співпраці, терпимості та підтримки інших. Людина отримує можливість не лише фізично зміцнювати тіло, а й емоційно збагачуватися через обмін досвідом, позитивні емоції і спільне досягнення результатів. Участь у групових спортивних заходах допомагає розширити коло знайомств, знайти друзів і партнерів для подальшої взаємодії. Соціальний ефект від таких занять помітний і в професійному середовищі:

навички командної роботи та комунікації легко переносити на навчання чи роботу, що підвищує загальний рівень соціальної компетентності. Регулярна участь у колективних активностях зміцнює почуття підтримки й безпеки, що позитивно впливає на психологічний стан людини і сприяє загальному відчуттю задоволеності життям.

В освітньому середовищі важливо приділяти більше уваги формуванню культури рухової активності серед молоді. Саме під час навчання у школі та закладах вищої освіти закладаються основи ставлення до власного здоров'я, активності та способу життя. Як зазначають Білак-Лук'янчук В.Й., Горват А.М., Митровка Є.В., «за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у всьому світі кожен сьомий підліток віком 10-19 років страждає від психічного розладу, серед яких депресія, тривога та поведінкові розлади становлять 15 % загальної захворюваності цієї вікової групи, що підкреслює необхідність шукати ефективні методи підтримки психічного здоров'я в цей період розвитку» [1, с.101].

Фізичне виховання у цей період має не лише зміцнювати тіло, а й виховувати у студентів почуття відповідальності, цілеспрямованості та віри у власні сили. Участь у спортивних заходах, таких як дні здоров'я, марафони, естафети, змагання чи командні ігри, сприяє не лише фізичному розвитку, а й допомагає покращити психологічний стан, підвищити стійкість до стресів і навчитися працювати в колективі.

Під час спільних тренувань у студентів формується довіра, взаєморозуміння та підтримка. Вони навчаються слухати один одного, разом долати труднощі та розділяти радість від перемоги. Такі взаємини допомагають розвивати комунікаційні навички, терпимість і повагу до думки інших. Спільні заняття спортом формують почуття відповідальності за спільний результат, що позитивно впливає на соціальну адаптацію й уміння співпрацювати в будь-якій сфері життя.

В освітньому середовищі важливо приділяти більше уваги формуванню культури рухової активності серед молоді. Саме під час навчання у школі та закладах вищої освіти закладаються основи ставлення до власного здоров'я, активності та способу життя. Фізичне виховання у цей період має не лише зміцнювати тіло, а й виховувати у студентів почуття відповідальності, цілеспрямованості та віри у власні сили. Участь у спортивних заходах, таких як дні здоров'я, марафони, естафети, змагання чи командні ігри, сприяє не лише фізичному розвитку, а й допомагає покращити психологічний стан, підвищити стійкість до стресів і навчитися працювати в колективі. Під час спільних тренувань у студентів формується довіра, взаєморозуміння та підтримка. Вони навчаються слухати один одного, разом долати труднощі та розділяти радість від перемоги. Взаємини допомагають розвивати комунікаційні навички, терпимість і повагу до думки інших. Спільні заняття спортом формують почуття відповідальності за

спільний результат, що позитивно впливає на соціальну адаптацію й уміння співпрацювати в будь-якій сфері життя.

Не менш важливим є вплив фізичної активності на емоційний стан учасників освітнього процесу. Після рухових занять у студентів знижується рівень тривожності, зникає перевтома, підвищується концентрація уваги та здатність до навчання. Рух допомагає зняти напруження, накопичене протягом занять, і відновити внутрішній баланс. Завдяки цьому студенти краще сприймають нову інформацію, легше взаємодіють із викладачами та одногрупниками, а навчальний процес стає більш продуктивним і комфортним.

Велике значення має і приклад педагогів, тренерів та наставників, які своєю поведінкою і ставленням до спорту формують у молоді позитивне бачення фізичної активності. Коли викладач сам веде активний спосіб життя, бере участь у спортивних заходах і мотивує інших, це викликає у студентів бажання наслідувати його приклад. Взаємодія створює сприятливе освітнє середовище, у якому спорт стає не обов'язком, а природною потребою.

Суспільство також відіграє значну роль у розвитку культури фізичної активності. Засоби масової інформації, соціальні мережі, молодіжні організації можуть поширювати ідею активного життя як запоруки гарного самопочуття, внутрішньої рівноваги й психологічного здоров'я. Коли в суспільстві цінується рух, здоров'я та активність, молодь сприймає це як норму й намагається наслідувати позитивні приклади. Фізична активність у закладах освіти має велике значення не лише для зміцнення тіла, а й для гармонійного розвитку особистості. Вона допомагає молодим людям відчувати себе впевненими, організованими, соціально активними і психологічно стійкими. Саме тому створення умов для регулярних занять спортом у навчальних закладах є важливою складовою формування здорового покоління, здатного до саморозвитку, співпраці та життєвої рівноваги.

Висновки:

Фізична активність є важливою складовою психічного здоров'я людини. Вона допомагає зняти напруження, покращує настрій, роботу мозку та загальне самопочуття. Регулярні заняття спортом знижують рівень стресу і тривожності, формують впевненість у собі та вчать краще контролювати емоції. Рух сприяє розвитку комунікаційних навичок, умінню працювати в команді й підтримувати інших. Для молоді фізична активність має особливе значення, адже саме в юному віці формується ставлення до власного здоров'я. У школах і закладах освіти важливо створювати умови, де спорт і рух стануть частиною щоденного життя. На рівні суспільства розвиток культури фізичної активності сприятиме зміцненню здоров'я нації, покращенню взаєморозуміння між людьми та підвищенню якості життя загалом. Отже, рух — це і тренування тіла, і шлях до гармонії, внутрішнього спокою та життєвої рівноваги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білак-Лук'янчук В. Й., Гортават А. М., Митровка Є. В. Вплив фізичної активності на стан психічного здоров'я підлітків: аналіз наукових інформаційних джерел. *Україна: Здоров'я нації*. 2025. №1(79). С. 99-107.
2. Дмитроца О. Фізіологічні основи фізичної і психологічного здоров'я. Видавництво Луцьк. Міністерство освіти України Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2020. 52 с.
3. Кабацький Л. В., Шептуха І. В. Вплив регулярних фізичних навантажень на психофізичний стан людини: комплексний підхід із використанням фізичної терапії. *Universum*. 2025. №17. С. 189-195,
4. Мецкан Т. С, Мегем О. М, Коровинський І. О. Дослідження ефективності програм фізичної активності в зниженні стресу та покращенні ментального здоров'я. Педагогічна Академія: наукові записки 2025. Вип. (16). С. 115-119.
5. Панок В. Г., Максименко С. Д., Слюсаревський М. М. та ін. Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану. К.: Національна академія педагогічних наук України, 2024. 188 с.
6. Школа. О. Фоменко. О. Фізичне виховання в аспекті впровадження в освітній процес оздоровчо-рекреаційних технологій. *Актуальні проблеми фізичного виховання різних верств населення*. 2015. №2. С. 5-12.

УДК: 616.89-008.44-085.851.1:355.1

МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ НА ПРИКЛАДІ ПТСР У ВІЙСЬКОВИХ

METHODS OF TREATING STRESS DISORDERS: THE CASE OF PTSD IN MILITARY PERSONNEL

Анастасія Жадовець,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»,
Центральноукраїнський інститут розвитку
людини Університету «Україна»;

Олександр Шевчук,

кандидат медичних наук, доцент,
професор кафедри фізичної терапії,
ерготерапії,
Центральноукраїнський інститут розвитку
людини Університету «Україна»
Orcid ID: 0009-0002-9951-6017

Олена Кравченко,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри права та соціально-економічних
відносин, Центральноукраїнський
інститут розвитку людини Університету
«Україна»
Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті розглянуто методи лікування стресових розладів на прикладі посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. З огляду на високий рівень психоемоційного навантаження та зростання кількості випадків ПТСР серед військовослужбовців, особливої уваги набуває пошук нових, ефективних і науково обґрунтованих методів терапії. У роботі проаналізовано напрями лікування, серед яких – використання технологій віртуальної реальності, техніки самоусвідомлення, релаксаційні практики та рольові ігри. Отримані висновки можуть бути використанні для вдосконалення

системи психологічної допомоги військовослужбовцям і створення національних програм реабілітації.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад, військовослужбовці, інноваційна терапія, віртуальна реальність, усвідомленість, психологічна реабілітація, психічне здоров'я, адаптація після травми.

The article examines methods for treating stress disorders, using post-traumatic stress disorder (PTSD) in military personnel who have participated in combat operations as an example. Given the high level of psycho-emotional stress and the increasing prevalence of PTSD among servicemen, particular attention is paid to the search for new, effective, and scientifically grounded therapeutic methods. The study analyzes treatment approaches, including the use of virtual reality technologies, mindfulness techniques, relaxation practices, and role-playing exercises. The findings can be applied to improve the system of psychological support for military personnel and to develop national rehabilitation programs.

Keywords: post-traumatic stress disorder, military personnel, innovative therapy, virtual reality, mindfulness, psychological rehabilitation, mental health, post-trauma adaptation.

Постановка проблеми. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є одним із найбільш поширених і серйозних психічних станів, які виникають у результаті травматичної події, що супроводжується почуттям страху, безпорадності або жаху. Інтенсивне психоемоційне навантаження та постійна загроза життю сприяють розвитку стійких психічних розладів, які впливають на якість життя та професійну діяльність військовослужбовців.

Збройний конфлікт в Україні став причиною психологічних та гуманітарних наслідків, тому проблема лікування ПТСР набуває актуальності. Значна кількість військових та цивільних осіб стикається з обстрілами, втратою близьких, руйнуванням житла та перебуванням в зоні активних бойових дій, що свідчать про тиск на емоційний стан. Особливо вразливими є військові, які брали участь у бойових операціях, адже вони безпосередньо піддаються травматичним подіям.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлена потребою в розробці програм та методів для психологічної підтримки та реабілітації. Важливим завданням є впровадження сучасних підходів до лікування ПТСР для підвищення ефективності психологічної допомоги.

Мета статті – вивчення та аналіз сучасних методів лікування посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у військовослужбовців, з метою визначення ефективних підходів до психологічної підтримки та реабілітації.

Ступінь дослідженості проблеми. Проблема лікування посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у військовослужбовців є предметом численних наукових досліджень у галузі психології, психіатрії та військової медицини. Дослідницький інтерес із зазначеного питання знайшов відображення у працях С.А. Петrenchенко,

О.І. Михайлова, А.М. Горват, М.С. Балаж, М.В. Архангельська, К.А. Косенко, Л.М. Рибалко, досліджували психологічні особливості адаптації військовослужбовців після бойових дій, ефективність психотерапевтичних методів та роль соціальної підтримки у процесі відновлення психічного здоров'я. Їхні роботи сприяли формуванню базових підходів до комплексної психологічної допомоги військовим, які пережили травматичні події.

Виклад основного матеріалу. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є складним психічним станом, що розвивається після переживання травматичних подій, характерних для бойових дій. Він проявляється повторним переживанням травматичної події, уникненням тригерів, змінами настрою та мислення, а також підвищеним рівнем збудження і тривожності. Основні симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР):

- безсоння;
- почуття загальної небезпеки;
- нічні жахіття, пов'язані з ситуацією;
- порушення пам'яті;
- втрата інтересу до звичайної діяльності;
- напади тривоги або паніки;
- підвищена нервозність або дратівливість;
- недовіра до інших;
- депресія.

Основними методами лікування ПТСР на сьогодні є когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – розмовна терапія допомагає розпізнати способи мислення, які тримають людину у глухому куті – наприклад, негативні переконання щодо себе та ризик повторення травматичних подій. Для військовослужбовців метод КПТ дозволяє відновити раціональне сприйняття минулого досвіду, зменшити відчуття провини та тривожності, розвинути навички саморегуляції. Результати численних досліджень свідчать, що КПТ є однією з найбільш доказових форм психотерапевтичного втручання при ПТСР, забезпечуючи стійке зниження інтенсивності симптоматики, покращення когнітивного функціонування та підвищення якості життя пацієнтів.

Для військовослужбовців ПТСР є особливо актуальною проблемою, оскільки симптоми значно погіршують якість життя, професійну діяльність та соціальну адаптацію. Саме тому важливим аспектом комплексної реабілітації є активізація життєвої діяльності, що дозволяє пацієнтам поступово відновлювати контроль над власним життям. З цього приводу Л.М. Рибалко зазначає: «Розроблення комплексної програми застосування реабілітаційних фітнес-технологій, що базується на основі інтегративного підходу до відновлення ментального та психічного здоров'я людини в рамках діяльності Центрів ветеранського розвитку, візуалізує суспільну відповідальність та готовність надати комплекс заходів щодо подолання посттравматичних стресових

розладів, а ветеранам війни – забезпечення переходу від військової служби до цивільного життя» [5, с.191]. З вислову Л.М.Рибалко ми розуміємо, що залучення військовослужбовців та ветеранів до занять фізичною культурою в межах спеціалізованих програм позитивно впливає на емоційно-вольову сферу, когнітивну активність та соціальну взаємодію. Упровадження реабілітаційних фітнес-технологій у практику військової реабілітації є важливою складовою у сфері охорони психічного здоров'я та соціальної адаптації військовослужбовців.

У сучасній практиці реабілітації військовослужбовців активно впроваджуються інноваційні технології, що поєднують психологічні, фізіологічні та цифрові інтервенції. Одним із найперспективніших напрямів вважається терапія із застосуванням технологій віртуальної реальності (VR-терапія). Її ефективність полягає у створенні контрольованого віртуального середовища, де пацієнт поступово і безпечно стикається з травматичними спогадами, відновлюючи контроль над емоційними реакціями.

Іншим сучасним напрямом є застосування технік усвідомленості, що передбачають розвиток навичок уважного спостереження за власними думками, емоціями та тілесними відчуттями без осуду. Допомагає військовослужбовцям формувати стійкість до стресу, знижувати рівень тривожності й емоційного напруження, а також підвищує здатність до саморегуляції. Наукові дослідження доводять, що регулярне застосування технік усвідомленості призводить до покращення якості сну, концентрації уваги та зниження емоційної реактивності. Важливою особливістю методів усвідомлення є універсальність і можливість інтеграції у структуру когнітивно-поведінкової терапії (КПТ).

Техніки усвідомленості є важливим елементом комплексного підходу до психотерапії ПТСР. Вони доповнюють традиційні методи лікування та сприяють формуванню довготривалих позитивних змін у психоемоційній сфері військовослужбовців, підвищуючи психологічну стійкість, життєву активність і готовність до подолання наслідків травматичного досвіду.

На думку К.А.Косенко, «для вирішення проблем реабілітації військових, які брали участь у бойових діях, одним із ключових підходів є метод групової раціональної терапії, зокрема дебрифінг стресу критичних інцидентів. Цей метод полягає в організованому обговоренні пережитого стресу під час виконання бойових завдань» [10, с.1526]. Зазначений підхід ґрунтується на принципах колективного опрацювання травматичного досвіду та соціальної підтримки. Дебрифінг стресу критичних інцидентів передбачає групову дискусію, учасники мають змогу відкрито висловити власні переживання, емоції та думки, пов'язані з травматичними подіями. Така терапія спрямована на емоційне розвантаження, зниження рівня напруження та попередженню формування хронічних симптомів посттравматичного стресового розладу.

Участь у групових сеансах забезпечує створення атмосфери взаємної довіри та підтримки, що є важливим для подолання почуття ізольованості, провини чи

безпорадності. Груповий формат нормалізує переживання учасників через усвідомлення пережитого спільного досвіду. Військовослужбовці, які проходили реабілітацію груповою терапією, мають підвищений рівень адаптивності, емоційну стабільність та соціальну інтегрованість. Колективна форма допомоги має профілактичну функцію, сприяючи формуванню стійкості до подальших стресових впливів.

Важливу роль у процесі відновлення відіграє сімейне оточення. Підтримка з боку близьких сприяє зміцненню відчуття безпеки, прийняття та довіри. В лікуванні ПТСР доцільним є проведення сімейних консультацій та тренінгів, спрямованих на відновлення комунікативної взаємодії.

Останніми роками в Україні активно розвиваються ветеранські спільноти та центри психологічної підтримки, які створюють умови для безпечного обміну досвідом, формування нової ідентичності та залучення до громадського життя. Такі ініціативи сприяють зменшенню почуття ізольованості, зміцненню почуття приналежності до соціуму, підвищенню мотивації до саморозвитку та професійної реалізації.

Висновки та перспективи дослідження. У результаті аналізу встановлено, що лікування посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у військовослужбовців вимагає комплексного підходу, який поєднує психотерапевтичні, соціальні, фізичні та технологічні методи реабілітації. Важливим аспектом є підтримка родини та суспільства, що допомагає зменшити ризик розвитку хронічних форм ПТСР. У перспективі планується дослідити ефективність поєднання традиційних психотерапевтичних методів із сучасними цифровими технологіями, розробити індивідуальні програми реабілітації для військових різного рівня травматизації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архангельська М. В. Когнітивно-поведінкова терапія як система психотерапевтичних втручань першого вибору в лікуванні тривожних розладів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2024. Вип. 2. С. 49-54.
2. Балаж М. С. Ерготерапія військовослужбовців та ветеранів із посттравматичним стресовим розладом: огляд літератури. URL: <https://journals.medacad.rivne.ua/index.php/health-education/article/view/19> (дата звернення: 24.09.2025)
3. Горват А. М. Війна та посттравматичний стресовий розлад: механізми виникнення та підходи до лікування. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України* 2024. Вип. 2 (104), *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України* 2025. Вип. 1 (103) С. 132-138.

4. Корженко В. О., Жук А. М., Асеева Ю. О. Тривожно-депресивні розлади та їх вплив на ментальне здоров'я в умовах війни. *Ментальне здоров'я*. 2024. С. 45-49.
5. Косенко К. А., Колодяжна А. В., Худавердова А. О. Сучасні підходи до лікування посттравматичного стресового розладу. *Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)* 2025. Вип. 2 (48) С. 1519-1529.
6. Михайлова О. І. Стрес та посттравматичний стресовий розлад у психологічних дослідженнях: хрестоматія. Ніжин 2021. 249 с.
7. Петrenchенко С. А. Посттравматичний синдром у військовослужбовців: причини, симптоми та методи лікування. *Психологія та соціальна робота*. 2023. Вип. 1 (57) С. 30-36.
8. Рибалко Л. М., Жамардїй В. О., Замахін А. Л. Подолання посттравматичних стресових розладів в умовах правового режиму воєнного стану. URL: <https://www.rehabrec.org/index.php/rehabilitation/article/view/516> (дата звернення: 24.09.2025)
9. Чорна В. В., Серебреннікова О. А., Коломієць В. В., Гозак С. В., Єлізарова О. Т., Рибінський М. В., Ангельська В. Ю., Павленко Н. П. Посттравматичний стресовий розлад під час повномасштабної війни у військовослужбовців. *Молодий вчений*. 2023. Вип. 12 (124) С. 28-39.

УДК: 615.8:612.73

**РОЛЬ КІНЕЗІОТЕЙПУВАННЯ У ВІДНОВЛЕННІ ФУНКЦІЙ ВЕРХНІХ
КІНЦІВОК ПІСЛЯ ТРАВМ**
**THE ROLE OF KINESIO TAPING IN RESTORING UPPER LIMB FUNCTION
AFTER INJURIES**

Ірина Костенко,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Мирослава Брикульська,

кандидат медичних наук, доцент, професор
кафедри фізичної терапії, ерготерапії
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0000-1446-3872

Досліджено роль кінезіотейпування у відновленні функцій верхніх кінцівок після травм. Визначено психофізіологічні механізми впливу тейпування, зокрема нормалізацію м'язового тону, поліпшення пропріоцепції, больову модуляцію та сенсомоторну інтеграцію. Проаналізовано практичні аспекти застосування кінезіотейпування при ураженнях м'язів, зв'язок і суглобів, а також його ефективність у поєднанні з фізичною терапією. Обґрунтовано значення підходу, що включає психоемоційну підтримку пацієнта та формування мотивації до реабілітації.

Ключові слова: кінезіотейпування, реабілітація, верхні кінцівки, пропріоцепція, нейром'язова активація, біль, сенсомоторний контроль

The study examines the role of kinesio taping in restoring upper limb function after injuries. The psychophysiological mechanisms of its action are identified, including the normalization of muscle tone, improvement of proprioception, pain modulation, and enhancement of sensorimotor integration. Practical aspects of applying kinesio taping for muscle, ligament, and joint injuries are analyzed, as well as its effectiveness when combined with physical therapy. The importance of an approach that incorporates the patient's psycho-emotional support and motivation for rehabilitation is substantiated.

Keywords: *kinesio taping, rehabilitation, upper limbs, proprioception, neuromuscular activation, pain, sensorimotor control.*

Актуальність проблеми. порушення рухових функцій верхніх кінцівок значно обмежує самообслуговування, виконання професійних завдань і якість життя загалом. Сучасні підходи до відновлення передбачають поєднання медичних, фізіотерапевтичних і психологічних інструментів, спрямованих на відновлення руху, зменшення болю та повернення пацієнта до звичного темпу життя. У цьому контексті кінезіотейпування розглядається як метод, що здатен сприяти сенсомоторному відновленню, нормалізації м'язового тону й підвищенню контролю над рухами. Методика активно використовується фізичними терапевтами, спортивними реабілітологами та психологами у сфері тілесно-орієнтованої корекції, адже вплив на сенсорну систему невіддільний від формування відчуття контролю над власним тілом та впевненості у рухах.

Психофізіологічні механізми впливу кінезіотейпування на функціональне відновлення верхніх кінцівок

Механосенсорна стимуляція шкіри тейпом підсилює аферентний потік від пропріорецепторів, що полегшує рекрутування моторних одиниць, стабілізацію проксимальних сегментів і корекцію патологічних синергій. За даними українських напрацювань у сфері фізичної терапії верхніх кінцівок, застосування кінезіотейпування при компресійно-ішемічних невропатіях супроводжується зменшенням болю та набряку, збільшенням амплітуди рухів і функціональної спроможності кисті, що непрямо свідчить про нормалізацію м'язового тону в залучених ланцюгах руху [5, с. 42].

Погляди вітчизняних фахівців збігаються в тому, що оптимізація тону є наслідком сенсомоторної інтеграції, а не пасивної «фіксації». Д. П. Ковпашко відзначає покращення пропріоцепції та якості виконання вправ у пацієнтів з дисфункціями верхніх кінцівок, зауважуючи потребу індивідуалізації натягу та напрямку аплікації для таргетування певних м'язових груп [3, с. 652]. Ю.А. Попадюха підкреслює ефект стато-динамічного тейпування як засобу модифікації сенсорного зворотного зв'язку і корекції патологічних постурально-рухових патернів, що зменшує спастичність і полегшує навчання точнішим рухам верхньої кінцівки [6, с.171].

Клінічно це проявляється зменшенням гіпертонусу у м'язах-згиначах/розгиначах, покращенням якості хвату та зростанням толерантності до тренувальних навантажень, особливо за умови поєднання з лікувальною фізкультурою і нейром'язовим тренінгом, що забезпечує стійкіші зміни моторного контролю.

Дослідження показують, що накладання тейпа з відповідним натягом і напрямком може зменшувати змінність часу виконання рухів при координаційних завданнях, що свідчить про покращення нейром'язової координації. При цьому механічна дія тейпа створює додатковий аферентний потік, який підтримує оновлення рухових схем і допомагає відновити більш стабільні функціональні зв'язки між сегментами верхньої кінцівки. У клінічному дослідженні з участю пацієнтів із геміплегією встановлено, що застосування кінезіотейпування супроводжувалося значущим поліпшенням функцій верхньої кінцівки та виконання повсякденних дій у порівнянні з базовим процесом. Стабілізація суглобів та оптимізація міжм'язової взаємодії складають важливий компонент формування правильних рухових патернів після травми.

Згідно з даними, тейпування може змінювати кінематику суглобів і зменшувати помилки позиціонування плечового поясу під час виконання рухів, що доводить позитивний вплив на суглобову координацію. Наприклад, після травми плечового чи ліктьового суглоба пацієнти у програмі з тейпуванням демонстрували зменшену фазову затримку між згинанням і розгинанням та покращену симетрію руху [5, с. 44].

Аплікація тейпа дещо збільшує підшкірний простір, що сприяє покращенню крово- та лімфоциркуляції та зменшенню концентрації болючих біохімічних факторів у зоні тригерних точок. Результати досліджень підтверджують, що нанесення тейпа з певним натягом значно знижує глибоку м'язову болючу стимуляцію, хоча не впливає суттєво на поріг больової стимуляції шкіри чи підшкірної тканини. Як зауважує Б. Б. Кравченко, механізм пояснює, чому пацієнти відчують зменшення болю відразу після аплікації, що дозволяє розпочати або більш ефективно продовжити активну фазу реабілітації [4, с. 34].

Крім анатомофізіологічної дії, кінезіотейпування впливає на систему гальмування болю через стимуляцію механорецепторів шкіри та підшкірних тканин. Згідно з оглядом ефективності КТ, одним з пояснень є активація афферентних волокон великого діаметра, що блокує трансмісію ноцицептивних сигналів на рівні спинного мозку (теорія gate control). У метааналізі, присвяченому застосуванню КТ при остеоартриті колінного суглоба, було зафіксовано значуще зниження інтенсивності болю ($SMD = -0,42$; 95 % $CI = -0,65$ до $-0,18$) порівняно з контролем. Логічно, що зменшення болю створює передумови для раннього залучення функціональних навантажень, що важливо для відновлення рухової активності верхньої кінцівки.

Як зазначено в джерелах, ефект відчуття підтримки, зменшення дискомфорту та покращення рухливості створює позитивний вплив на психологічну складову реабілітації. Завдяки цьому знижується тенденція до страху

руху (кінезіофобія), пацієнт активніше долучається до вправ і послідовно виконує реабілітаційні завдання.

Докази у спортсменів та пацієнтів із патологією плечового суглоба доповнюються даними випробувань, де аплікації на плечі зменшували похибку активного відтворення кута в площині лопатки та у зовнішній ротації. У проспективному рандомізованому дослідженні показано зниження варіабельності помилки відтворення положення під час згинання та зовнішньої ротації плеча після накладання еластичного тейпа, що інтерпретується як удосконалення сенсомоторної калібровки. Сукупність цих результатів вказує на підвищення просторової орієнтації верхньої кінцівки через посилену шкірно-суглобову аферентацію [1, с. 210].

Покращення тактильної чутливості проявляється також у більш точному контролі зусилля та стабілізації хвату. Систематичний огляд із метааналізом щодо тактильної чутливості доводить, що тактильна стимуляція тейпом підвищує точність відтворення зусилля, ймовірно через модулювання активності альфамоторних нейронів і підвищення ваги шкірної аферентації в сенсомоторній інтеграції. Дані випробування на зап'ястку у здорових учасників підтверджують покращення відчуття суглобового положення та відтворення сили після аплікацій, що прямо релевантно тонким маніпуляціям кисті під час реабілітації. У пацієнтів із неврологічним дефіцитом верхньої кінцівки метааналіз рандомізованих досліджень засвідчив приріст показників функції руки при включенні кінезіотейпування до програми занять, що опосередковано вказує на відновлення пропріоцептивного внеску у виконання цілеспрямованих рухів.

Практично доцільно поєднувати тейп із вправами на точність позиціонування, тренуванням хвату та задачно-орієнтованою терапією, оскільки сенсорне «підсилення» від тейпа створює «вікно можливостей» для перенавчання рухових відповідей. Сукупна якість доказів варіює від низької до помірної, але консенсус оглядів і випробувань сходиться на короткостроковому підвищенні пропріоцептивної точності та сенсомоторної стабільності верхньої кінцівки.

Практичні аспекти застосування кінезіотейпування у реабілітації верхніх кінцівок

У разі пошкоджень м'язів, сухожиль або м'яких тканин верхніх кінцівок методика кінезіотейпування застосовується як частина комплексної програми реабілітації з урахуванням ступеня травми та особливостей пацієнта. Наприклад, клінічне випробування у спортсменів із тендінопатією ротаторної манжети демонструє, що після шеститижневої реабілітації з тейпуванням був зафіксований значущий приріст функціонального діапазону плечового суглоба та зменшення болю. Як зауважує А.О. Торкіна, при розтягненнях м'язів чи м'яких тканин аплікація тейпа застосовується після етапу гострої іммобілізації або обмеженої

активності: тейп накладається за схемами, які спрямовані на полегшення навантаження, підтримку м'язового вісі та стимуляцію лімфо- та кровообігу [7, с. 65].

Важливим практичним аспектом є індивідуалізація натягу, напрямку руху аплікації, місця кріплення та тривалості носіння тейпа з урахуванням стану пацієнта, вираженості запальної реакції й супутніх факторів. Наприклад, при часткових розривах сухожиль або після оперативного втручання тейп може застосовуватись для стабілізації ділянки, зменшення мікровібрацій і запобігання компенсаторним рухам, що можуть погіршити стан тканин.

Інтеграція кінезіотейпування у програму реабілітації має передбачати чітке планування: початковий етап – зменшення запалення та болю, наступний – поступове збільшення навантаження і функціональна мобілізація, а заключний – повернення до повсякденної активності або спортивної функції. Важливо контролювати реакцію тканин: при підвищеній болючості, набряку або функціональному погіршенні застосування тейпа має бути переглянuto.

За результатами досліджень К. Вілсона, М. Лапченко, А.О. Торкіної та ін. [1; 5; 7] інтеграція кінезіотейпування до програми лікування при травмах колінного суглоба значно підвищувала силу м'язів, покращувала постуральний контроль і функціональну здатність, хоча вплив на біль і специфічні функціональні показники був менш виражений. Аналогічні підходи можна адаптувати для плечового або ліктьового суглоба: успадковуючи механізм підтримки м'яких тканин і часткового контролю рухливості, тейп може виступати як «сенсорний корсет», що пом'якшує шкідливу мікровібрацію, стабілізує суглобовий комплекс без обмеження обсягу руху.

Одним із ключових аспектів є зменшення набряку та контроль ексудативної реакції в зоні травми – момент, що часто супроводжує ушкодження зв'язок та капсули суглоба. Згідно з публікаціями, застосування кінезіотейпа у післяопераційному періоді після реконструкції передньої хрестоподібної зв'язки призводило до статистично значущого зниження набряку й болю у ранній фазі реабілітації. Враховуючи, що накопичення лімфи й інтрам'якотканинної рідини збільшує внутрішню компресію і погіршує мікроциркуляцію, коректно накладений тейп із відповідним натягом і напрямком може створити лімфатичні канали й покращити відтік рідини, що сприяє прискоренню відновлення.

Водночас практичне застосування вимагає чіткого врахування ступеня травми, фаз обробки та індивідуальних реакцій пацієнта. Наприклад, при першому-другому ступені розтягнення зв'язкового апарату плеча тейп може використовуватися з помірним натягом (10–15 %) із виконанням м'язових вправ, тоді як при значному нестабільному ушкодженні чи після оперативного втручання потрібна комбінована фіксація з тейпом, ортезом і поступовою мобілізацією.

Поєднання тейпування з фізіотерапією при травмах зв'язкового апарату призвело до значнішого приросту м'язової сили (36,46 % проти 14–17 %) та покращення постурного контролю (+29,85 %). У міжнародному дослідженні на плечовому суглобі група, що отримувала тейпування плюс вправи, показала кращу динаміку функціональних параметрів порівняно з групою лише з вправами. Таким чином, тейп виступає як підтримуючий засіб, що доповнює активну фазу вправ і сприяє кращій адаптації рухів [8, с. 907].

Є чіткі дані, що фізіотерапевтичні процедури – зокрема, масаж, мануальна терапія, нейром'язовий тренінг – у поєднанні з тейпуванням підвищують моторну функцію.

Комплексний мультидисциплінарний підхід – залучення фізіотерапевта, мануального терапевта, реабілітолога та психолога – забезпечує цілісну реабілітацію після травм верхніх кінцівок. Таке поєднання дозволяє враховувати не лише анатомо-фізіологічні зміни, але й сенсомоторні та мотиваційні аспекти, такі як зменшення больового синдрому, покращення пропріоцепції та впевненість пацієнта у рухах сприяють активнішій участі у програмі.

Саме комбіновані методи – тейпування + реабілітація + вправи – забезпечують більш стійкий позитивний ефект у порівнянні з ізольованими втручаннями.

Водночас очікування пацієнта та віра у захисний ефект можуть підсилювати суб'єктивну впевненість – описано, що навіть плацебо-тейп здатен підвищувати відчуття стабільності та впевненості при виконанні функціональних тестів, що вказує на роль когнітивних механізмів у модулюванні поведінки під час реабілітації. Сукупно це підвищує готовність розширювати діапазон рухів і активніше долучатися до програми відновлення. Відомо також, що вірування пацієнта щодо ефективності стрічки й важливість натягу можуть модулювати результат, тобто психоемоційні очікування слід цілеспрямовано використовувати в комунікації терапевта [2, с. 1456].

Сучасні дослідження у нейрореабілітації показують, що тренування усвідомленості тіла покращує інтероцепцію та пропріоцепцію, а отже – регуляцію рухів; у поєднанні з тейпом це створює сприятливий «фон» для навчання безпечним патернам, що прямо підсилює відчуття контролю над рухом і самоефективність. На практиці доцільно використовувати тейп як тимчасовий тактильний маяк під час задачно-орієнтованих вправ і нейром'язового тренінгу з поступовим зменшенням залежності від зовнішніх підказок, залишаючи внутрішню «карту тіла» як головний регулятор.

Висновки. Кінезіотейпування забезпечує модулювання больового сприйняття, покращення пропріоцепції, стабілізацію суглобів і підтримку оптимального м'язового тону. Вплив на сенсорну систему сприяє формуванню

точніших рухових відповідей, підвищує впевненість у контролі рухів і полегшує повернення до функціональної активності. Результати численних клінічних робіт підтверджують, що тейпування допомагає зменшити біль у ранніх етапах реабілітації, активізувати нейром'язову взаємодію та покращити якість виконання координаційних завдань.

Вважаємо, що головною цінністю методу є його здатність поєднувати механічну підтримку з сенсорним зворотним зв'язком, що створює сприятливі умови для адаптації тканин, відновлення рухового контролю та розвитку тілесної усвідомленості. Максимальна ефективність досягається лише за умови поєднання тейпування з лікувальною фізкультурою, фізіотерапією та психологічною підтримкою пацієнта, тоді як ізольоване застосування має обмежений вплив.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є вивчення впливу тейпування на нейропластичні процеси та довгострокову моторну адаптацію, оскільки існуючі роботи переважно фіксують короткострокові результати. На мою думку, майбутні дослідження мають приділити увагу поєднанню кінезіотейпування з віртуальною реальністю, біологічним зворотним зв'язком та сенсомоторними тренінгами, що може створити новий стандарт персоналізованих програм відновлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вілсон К. та ін. Вплив кінезіотерапії на якість життя та повсякденну діяльність: довгострокове дослідження. *Міжнародний журнал досліджень реабілітації*, 2015. №22(3). С. 210–225.
2. Кім Е.-Б., Кім Ю.-Д. Вплив кінезіологічного тейпування на функцію верхніх кінцівок та виконання повсякденної активності у пацієнтів з геміплегією. *Journal of Physical Therapy Science*. 2015. Т. 27, № 5. С. 1455–1457.
3. Ковпашко Д. П. Превентивна фізична реабілітація пошкоджень кисті у боксерів. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: зб.наук. пр. Переяслав-Хмельницького держ. педагогічного університету ім. Григорія Сковороди. 2018. № 32. С. 652–654.
4. Кравченко Б. Б. Реабілітація пацієнтів з травмами верхніх кінцівок: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 227 «Терапія та реабілітація», спеціалізація 227.01 «Фізична терапія». Дніпровський державний медичний університет, факультет медицини і фармації, кафедра фізичної реабілітації, спортивної медицини та валеології. Дніпро, 2025. 52 с.
5. Лапченко М. Фізична терапія хворих із травмами зв'язок колінного суглоба із застосуванням кінезіотейпування. *Актуальні проблеми спортивної та*

реабілітаційної медицини в умовах військового часу : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених, м. Суми, 30 листопада 2023 року. Суми : Сумський державний університет, 2023. С. 44-45.

6. Попадюха Ю.А. Сучасні комп'ютеризовані комплекси, системи та пристрої реабілітаційних технологій: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2018. 275 с.

7. Торкіна А.О. Кінезіотейпування – метод реабілітації та профілактики травм. *Актуальні проблеми спортивної та реабілітаційної медицини в умовах військового часу* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених, м.Суми, 30 листопада 2023 року. Суми : Сумський державний університет, 2023. С. 65-66 .

8. Castelli L., Iacovelli C., Loreti C., Fusco A., Riso C., Biscotti L., Pozzilli C., Padua L., Giovannini S. The impact of Kinesio Taping on manual dexterity in Multiple Sclerosis: A double-blind, parallel-arm, pilot study. *Journal of Bodywork and Movement Therapies*. 2024. Vol. 40. P. 907–913.

9. Ghai S., Ghai I., Narciss S. Influence of taping on joint proprioception: a systematic review with between and within group meta-analysis. *BMC Musculoskeletal Disorders*. 2024. Vol. 25, Article No. 480. P. 1112-1121.

УДК: 616.728-001.5-085.837-057.875

СУЧАСНІ МЕТОДИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПРИ ТРАВМІ КОЛІННОГО
СУГЛОБА У СПОРТСМЕНІВ
MODERN METHODS OF PHYSICAL REHABILITATION FOR KNEE JOINT
INJURY IN ATHLETES

Ігор Лоскутов,

здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Олександр Шевчук,

кандидат медичних наук, доцент,
професор кафедри «Фізична терапія,
ерготерапія»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0002-9951-6017

Стаття присвячена дослідженню структури та будови колінного суглоба, травми коліна які можуть ненадовго вивести спортсмена від тренувань, правила фізичної реабілітації що допоможе швидше відновити свій колінний суглоб

Ключові слова: колінний суглоб, спортивні травми, травма коліна, фізична реабілітація.

The article examines the structure and anatomy of the knee joint, the types of knee injuries that may temporarily prevent an athlete from training, and the principles of physical rehabilitation that support faster recovery of knee function.

Keywords: knee joint, sports injuries, knee injury, physical rehabilitation.

Постановка проблеми. Колінний суглоб є одним з найбільш уразливих у спортивній практиці через складну анатомічну будову, високі навантаження та специфіку рухової активності в багатьох видах спорту. Травми колінного суглоба,

зокрема розрив передньої хрестоподібної зв'язки (ACL), пошкодження менісків та зв'язкового апарату, становлять серйозну проблему для спортсменів, оскільки призводять до тривалого відновлення, втрати спортивної форми, а іноді й до припинення спортивної кар'єри.

Одним із ключових факторів повернення до повноцінної спортивної діяльності є ефективна фізична реабілітація, яка має бути науково обґрунтованою, поетапною та індивідуалізованою. Проте на практиці часто спостерігається відсутність уніфікованих програм, недостатній контроль за відновленням функцій суглоба, ігнорування психологічного аспекту реабілітації, що знижує ефективність лікувального процесу та збільшує ризик повторних травм, що визначає актуальність дослідження та впровадження ефективних методик фізичної реабілітації спортсменів після травм колінного суглоба, орієнтованих на повне функціональне відновлення і безпечне повернення до спорту.

Стан дослідження питання. Проблема фізичної реабілітації при травмах колінного суглоба у спортсменів є актуальною в спортивній медицині, фізичній терапії та кінезіології. У працях вітчизняних і зарубіжних авторів І.Ф. Костюк, В.О. Бобровник, С. Wilk, Т. Hewett описано патогенез травм коліна, методи відновлення після операцій, а також роль нейром'язової стабілізації та функціонального тренування в реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Колінний суглоб є найбільшим та одним із найскладніших суглобів людського тіла. Він виконує важливу функцію амортизації навантажень під час руху, забезпечуючи при цьому стабільність і мобільність нижньої кінцівки. До складу колінного суглоба входять три кістки: стегнова, великогомілкова і надколінок, які з'єднані зв'язками, сухожиллями та м'язами.

Як зазначив Мятига О.М., «основними елементами стабілізації коліна є передня і задня хрестоподібні зв'язки, а також внутрішні і зовнішні бічні зв'язки. Вони запобігають надмірним рухам, які можуть призвести до травми. Суставна капсула і синовіальна оболонка забезпечують харчування і змащення суглобових поверхонь» [4, с. 136].

Колінний суглоб також має два меніски – медіальний і латеральний, які виконують роль амортизаторів, розподіляючи навантаження та зменшуючи тертя між кістками. Через складність будови та велику рухливість колінний суглоб є вразливим до різноманітних травм, особливо у спортсменів, які піддаються значним фізичним навантаженням.

Передня хрестоподібна зв'язка (ПХЗ) – це одна з головних структур, що стабілізує колінний суглоб. Вона з'єднує стегнову кістку з великогомілковою і не дає останній вислизати вперед. Пустовойт Б. А. зауважує, що «розрив ПХЗ – дуже поширена травма у спортсменів, особливо в тих видах спорту, де є різкі зміни

напрямку, стрибки, приземлення або контакти з суперником, зокрема, футбол, баскетбол, гандбол, гірськолижний спорт, боротьба, теніс» [5, с. 167].

Травма трапляється в момент, коли коліно різко обертається або згинається в ненормальному положенні. Часто це відбувається без прямого контакту, наприклад, коли спортсмен робить раптову зупинку або змінює напрямок руху, а нога в цей момент залишається фіксованою. Іноді ПХЗ рветься і під час падіння або зіткнення, коли на коліно діє значне навантаження з боку.

Автор акцентує увагу на тому, що «під час розриву ПХЗ людина часто чує характерне «кляцання» в коліні. Зазвичай одразу з'являється гострий біль, коліно швидко набрякає, стає нестабільним – наче «вивертається» при спробі наступити. Спортсмен зазвичай не може продовжити гру і потребує медичної допомоги. В окремих випадках розрив може бути частковим, і тоді симптоми менш виражені, але коліно все одно втрачає стійкість при навантаженнях [5, с. 168].

Розрив передньої хрестоподібної зв'язки є найпоширенішою тяжкою травмою колінного суглоба і становить приблизно 40–50% від усіх ушкоджень зв'язок коліна у спортсменів. Цей тип травми зазвичай виникає внаслідок різких змін напрямку руху, стрибків або при прямому ударі по коліну. Недостатнє або несвоєчасне лікування ACL-розриву призводить до хронічної нестабільності суглоба і значно підвищує ризик розвитку остеоартриту» [6, с. 4].

Після травми або операції на передній хрестоподібній зв'язці реабілітація починається з фізичної реабілітації, легких вправ для відновлення рухливості й активації м'язів. Потім поступово додають вправи на зміцнення квадрицепса, задньої поверхні стегна, баланс і координацію. Через кілька місяців починають функціональні тренування – біг, стрибки, зміна напрямку. Повернення до спорту можливе за 6–9 місяців, але залежить від індивідуального стану коліна та успішності відновлення. Без якісної реабілітації ризик повторної травми дуже високий.

Як вважає Яковенко Н.П. у своїй роботі «Меніски – це дві хрящові прокладки між стегною та великогомілковою кістками (медіальний і латеральний меніски), які діють як амортизатори» [7, с. 60]. Розрив меніска – одна з найпоширеніших травм у футболістів, баскетболістів, тенісистів і лижників. Вона трапляється зазвичай під час обертального руху коліна з опорою на ногу, наприклад, коли спортсмен різко повертає тіло вбік, а стопа залишається на місці.

Є різні типи розривів: вертикальні, горизонтальні, «ручка лійки» (bucket handle) та інші. У спортсменів часто потрібне хірургічне втручання або часткове видалення пошкодженої частини меніска, або його зшивання. Чим ближче до зовнішнього краю розрив, тим вища ймовірність успішного загоєння, бо ця зона краще забезпечена кров'ю. Відновлення після операції від 1 до 4–6 місяців, залежно від методу лікування.

Яковенко Н.П. продовжує думку щодо чисельності травм і ушкоджень: «Пошкодження менісків становлять близько 10–20% травм колінного суглоба. Вони можуть бути як ізольованими, так і поєднаними з розривами зв'язок. Меніски виконують амортизуючу функцію і беруть участь у розподілі навантаження на суглобові поверхні, тому їх пошкодження призводить до болю, обмеження рухливості і підвищеного зносу хряща» [7, с. 61].

Після травми або операції на меніску реабілітація починається з зменшення болю і набряку, а також обережного відновлення рухливості коліна. На початковому етапі важливо уникати різких рухів і навантажень, щоб дати хрящу можливість загоїтися. Поступово вводять вправи на зміцнення м'язів стегна, особливо квадрицепса і м'язів задньої поверхні, щоб підтримувати стабільність суглоба.

Травма бічних (колатеральних) зв'язок коліна – одна з найпоширеніших проблем у контактних видах спорту, таких як футбол, регбі, хокей або єдиноборства. У коліні є дві бічні зв'язки: медіальна (внутрішня) та латеральна (зовнішня) колатеральна зв'язка. Їхнє основне завдання – стабілізувати коліно збоку, не даючи йому надмірно прогинатися всередину або назовні.

Медіальна колатеральна зв'язка (МКЗ) травмується частіше. Травма зазвичай трапляється, коли на зовнішню частину коліна діє удар або тиск наприклад, коли гравець стикається з суперником, і нога залишається зафіксованою. У такому разі зв'язка розтягується або рветься внаслідок різкого прогинання коліна досередини. Латеральна зв'язка ушкоджується рідше, і для цього зазвичай потрібен удар зсередини – коли коліно прогинається назовні. Такі ситуації менш типові, але можливі, наприклад, у боротьбі або при падінні зі скручуванням.

У роботі Мухін В.М. звертає увагу на те, що «травми бічних зв'язок коліна, зокрема медіальної (MCL) та латеральної (LCL), складають приблизно 5–15% усіх травм колінного суглоба. Ці ушкодження зазвичай виникають внаслідок бокових ударів або при надмірному відхиленні коліна в сторону. Більшість легких і середніх пошкоджень бічних зв'язок лікується консервативно, однак тяжкі розриви можуть вимагати хірургічного втручання» [2, с. 56].

Симптоми залежать від ступеня пошкодження. При легкому розтягненні біль відчувається з боку травмованої зв'язки, виникає помірний набряк і дискомфорт при ходьбі або згинанні коліна. У разі часткового або повного розриву біль різкий, коліно може бути нестабільним, виникає труднощі при стоянні на нозі, з'являється значний набряк і гематома.

Діагноз зазвичай ставиться після клінічного огляду, але для точного визначення ступеня ушкодження потрібне МРТ. При травмах МКЗ часто можливо обійтись без операції зв'язка добре загоюється завдяки доброму кровопостачанню. Лікування включає фіксацію (бандаж, ортез), фізіотерапію, відновлення рухливості

та зміцнення м'язів. При пошкодженні латеральної зв'язки особливо при повному розриві оперативне лікування застосовується частіше, бо ця зв'язка загоюється гірше.

Фізична реабілітація після травм колінного суглоба у спортсменів є комплексним і багатоетапним процесом, спрямованим на відновлення функціональних можливостей суглоба, зниження больового синдрому, відновлення м'язової сили та забезпечення стабільності коліна для безпечного повернення до спортивної діяльності.

Перший етап реабілітації починається у гострий період травми і включає заходи для зменшення набряку, запалення та болю. Використовуються методи фізіотерапії, такі як холодові компреси, електростимуляція, ультразвукова терапія та іммобілізація, що забезпечують захист ушкоджених структур.

На підгострому етапі реабілітації основна увага приділяється відновленню амплітуди рухів у суглобі. Проводяться пасивні та активні вправи, ізометричні тренування м'язів навколо коліна, зокрема квадрицепса, що дозволяє запобігти атрофії м'язів. Досліджуючи питання реабілітаційного втручання, Мухін В.М. зазначає, що «Важливим аспектом у процесі відновлення є розвиток пропріоцепції – здатності суглоба відчувати своє положення у просторі, що сприяє стабілізації та профілактиці повторних травм» [2, с. 20].

Функціональний період реабілітації характеризується збільшенням навантажень, включенням силових і координаційних вправ, тренувань на нестабільних поверхнях, бігу, стрибків та вправ, що імітують специфічні рухи виду спорту спортсмена. У цьому періоді також важливо враховувати психологічний стан спортсмена, підтримуючи мотивацію та впевненість у власних силах.

Остаточний етап реабілітації спрямований на підготовку спортсмена до повернення у тренувальний процес і змагальну діяльність. Проводяться функціональні тести, які оцінюють силу, витривалість, баланс і координацію, що допомагає визначити готовність колінного суглоба до високих фізичних навантажень.

Давиденко О.В. стверджує, що «травми колінного суглоба є одними з найбільш поширених серед спортсменів і складають близько 15–20% усіх спортивних ушкоджень. Особливо часто у спортсменів травмуються передня хрестоподібна зв'язка (ACL), меніски, а також бічні зв'язки коліна» [2, с. 56].

Висновок. Фізична реабілітація після травм коліна є необхідною складовою лікувального процесу, яка забезпечує не лише відновлення анатомічних структур, а й повноцінне відновлення функцій суглоба, що є ключовим фактором для успішного повернення спортсмена до активної спортивної діяльності.

Відновлення функціональності колінного суглоба залежить від своєчасності початку реабілітаційних заходів, правильного дозування навантажень і

комплексного використання методів фізіотерапії, кінезіотерапії та нейром'язової стабілізації. Ефективна реабілітація сприяє не лише зменшенню больового синдрому та відновленню рухливості, а й попередженню повторних травм, що особливо важливо для спортсменів, які прагнуть повернутися до високих спортивних результатів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Давиденко О.В., Гагара В.Ф. Фізична реабілітація хворих з ушкодженнями передньої хрестоподібної зв'язки колінного суглобу в післяопераційному періоді. *Проблеми фізичного виховання і спорту*. 2011. Вип. 7. С. 19-21.
2. Мухін В. М. Фізична реабілітація в травматології. Л. : ЛДУФК, 2015.
3. Мухін В. М. Фізична реабілітація підручник. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ: Олімп. л-ра; 2010. 488 с.
4. Мятига О. М. Фізична реабілітація в травматології та ортопедії. Частина I: матеріали для читання лекцій. Харків: ФОП Ващук ОО.; 2013. 222 с. URL: <https://lib.nuph.edu.ua/allnakhod> (дата звернення: 02.10.2025).
5. Пустовойт Б. А. Загальні принципи розробки програми реабілітації при пошкодженні зв'язкового апарату колінного суглоба після хірургічного лікування. *Слобожанський науково-спортивний вісник*: Харків: ХДАФК, 2007. № 11. С. 165-169.
6. Цикунов М.Б. Програма реабілітації при пошкодженні хрящевих и капсульно-зв'язочних структур колінного суглоба. Методичні рекомендації. *Вісник відновлювальної медицини*. 2014. №3. С. 3-7.
7. Яковенко Н. П. Фізіотерапія: К.: Медицина, 2011.

УДК: 615.825:796.015.2

**СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РЕАБІЛІТАЦІЇ СПОРТСМЕНІВ ПІСЛЯ ТРАВМ
ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ
MODERN APPROACHES TO THE REHABILITATION OF ATHLETES AFTER
MUSCULOSKELETAL INJURIES**

Юлія Мілінчук,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Мирослава Брикульська,

кандидат медичних наук, доцент, професор
кафедри фізичної терапії, ерготерапії
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0000-1446-3872

У статті розглянуто поняття спортивних травм, їх класифікацію, основні причини виникнення та поширеність серед спортсменів різних видів спорту. Зазначено, що найбільш уразливою ланкою опорно-рухового апарату є колінний суглоб, на який припадає найбільша кількість ушкоджень. Підкреслюється, що ефективність відновлення після травм більш ніж наполовину залежить від комплексних програм фізичної реабілітації. Окрему увагу приділено сучасним методам відновлення, серед яких кріотерапія, ударно-хвильова терапія, PRP-терапія, роботизовані технології та біологічний зворотний зв'язок. Визначено триетапну структуру реабілітації спортсменів: медичну, спортивну та тренувальну. Зроблено висновок, що поєднання традиційних і новітніх підходів, індивідуалізація програм і дотримання принципів невідкладності, етапності та дозованості забезпечують ефективне відновлення спортсменів і їхнє безпечне повернення до професійної діяльності.

Ключові слова: спортивні травми, опорно-руховий апарат, спортивний травматизм, фізична реабілітація, лікувальна фізична культура, масаж, фізіотерапія, кріотерапія, PRP-терапія, ударно-хвильова терапія, індивідуальна програма відновлення.

The article examines the concept of sports injuries, their classification, main causes, and prevalence among athletes in various sports. It is noted that the knee joint is the most vulnerable part of the musculoskeletal system, accounting for the highest number of injuries. The study emphasizes that the effectiveness of post-injury recovery depends more than half on comprehensive physical rehabilitation programs. Special attention is given to modern recovery methods, including cryotherapy, shockwave therapy, PRP therapy, robotic technologies, and biofeedback. A three-stage structure of athlete rehabilitation is outlined: medical, sports-specific, and training phases. The article concludes that combining traditional and innovative approaches, individualizing rehabilitation programs, and adhering to the principles of urgency, stage progression, and dosage ensure effective recovery and safe return of athletes to professional activity.

Keywords: sports injuries, musculoskeletal system, athletic trauma, physical rehabilitation, therapeutic physical culture, massage, physiotherapy, cryotherapy, PRP therapy, shockwave therapy, individualized rehabilitation program.

Постановка проблеми. Актуальною тенденцією розвитку сучасного спорту, зокрема професійного, є зростання рівня травматизму, що зумовлено високими вимогами до спортивних результатів та гострою конкуренцією у світовому спорті. Статистичні дані свідчать, що частка спортивних травм становить від 9 до 18 % у загальній структурі травматизму. Через професійні захворювання та пошкодження спортсмени найвищого рівня змушені пропускати від 7 до 45 % тренувальних занять і від 5 до 35 % змагальних стартів. Близько 10 % постраждалих потребують стаціонарного лікування, а 5–10 % випадків вимагають оперативного втручання.

Кожен вид спорту характеризується специфічними ушкодженнями, проте аналіз сучасних наукових досліджень вказує, що спортивні ігри є найбільш травмонебезпечними з точки зору пошкоджень опорно-рухового апарату. Важливим чинником успішного повернення спортсмена до професійної діяльності є не лише своєчасна медична допомога, але й ефективно організована програма фізичної реабілітації. При цьому слід враховувати й психологічний аспект, оскільки психологічний стан після травми суттєво впливає на готовність спортсмена повернутися до змагальної практики.

Отже, ефективне врахування посттравматичних особливостей фізичного та психологічного стану спортсмена в процесі відновлення має важливе значення у забезпеченні його подальшої професійної продуктивності. Саме, тому постає потреба дослідження реабілітації після спортивних травм та їх сучасних методів і підходів.

Мета дослідження: проаналізувати сучасні підходи до реабілітації спортсменів після травм опорно – рухового апарату.

Ступінь дослідження проблеми: питання реабілітації спортсменів після травм висвітлювали у своїх працях В. Корягін, С. Путров, С. Крупеня, О. Бондар, Н. Носова, Б. Пустовойт, В. Мирошніченко, С. Гордєєва, К. Верзлова та інші.

Виклад основного матеріалу. У трактуванні Л.М. Биби та О.О. Бабаніна, спортивні травми – це пошкодження або патологічний стан отримані, або які виникли в результаті занять фізичною підготовкою. Травми у цьому виді спорту поділяються на легкі, середні та важкі. Водночас розвиток професійних та олімпійських видів спорту з їх високою конкуренцією й надвисокими фізичними навантаженнями супроводжується підвищеним травматизмом, передпатологічними та патологічними станами, що становлять загрозу для здоров'я спортсменів, ефективності їхньої тренувальної та змагальної діяльності [1]. Спортивний травматизм є одним із провідних факторів, що визначають спортивну результативність і спортивне довголіття в цілому.

За даними Міністерства охорони здоров'я України, спортивний травматизм займає п'яте місце в загальній структурі травматизму серед населення та слідує за побутовим, вуличним, виробничим і транспортним. При цьому чоловіки – спортсмени травмуються удвічі частіше, ніж жінки [3].

Причини виникнення травм у спортсменів досить різноманітні. За статистикою, близько третини травм (30,05 %) зумовлені причинами організаційно – методичного характеру й дві третини (69,95 %) – індивідуальними особливостями спортсмена [3]. Найчастіше ушкодження отримують спортсмени, які захоплюються футболом, боксом, хокеєм, фігурним катанням, катанням на лижах, сноуборді.

Найпоширенішими причинами спортивного травматизму є неправильно підготовлене місце для проведення тренувань або занять та незадовільні погодні умови, порушення дисципліни спортсменами під час тренувань або змагань, недостатній рівень фізичної підготовки через тривалі перерви, перевтому чи хвороби, відсутність належного лікарського контролю за станом здоров'я учасників, а також застосування неякісного або небезпечного інвентарю й екіпірування [9].

Найбільш вразливою ланкою опорно-рухового апарату є колінний суглоб, на травми та захворювання якого припадає близько 50 % випадків. Далі йдуть гомілковостопний суглоб (10 %), поперековий і грудний відділи хребта (10 %), гомілка і стопа (6 %), тазостегновий та плечовий суглоби, кисть (по 5 %), ліктьовий суглоб (4 %). Особливо високий рівень ушкоджень фіксується у спортивних іграх, де поєднуються значні фізичні навантаження та високий нервово – психологічний тиск.

У віковій динаміці структура порушень опорно-рухового апарату демонструє стійку тенденцію до зростання: від мінімальних значень – 9,57 % (104 особи) у дітей 7–8 років – до 34,87 % (379 осіб) серед підлітків 15–17 років.

Найбільша кількість як нефіксованих, так і фіксованих відхилень виявлена у спортсменів вікової групи 12–14 років (402 особи), що цілком узгоджується з висновками експертів, які досліджували цю проблему. При цьому частка нефіксованих порушень у даній групі становить 56,97 % випадків диспансерного спостереження (229 осіб) [6].

Ефективне відновлення спортсмена після травми і повернення до професійної діяльності більш ніж на 50 % залежить не лише від медичних заходів, але й від ретельно розробленої комплексної програми фізичної реабілітації. Тривале обмеження рухової активності без належного відновлення призводить до гіпотрофії м'язів, зниження рухливості в суглобах, порушення кровообігу та виникнення контрактур. Це суттєво ускладнює повернення спортсмена до професійної діяльності.

За видами спортивних спеціалізацій найбільший відсоток відхилень припадає на представників ігрових видів спорту – 68 спортсменів (29,69 %), далі йдуть єдиноборства – 54 особи (23,58 %), циклічні види – 42 спортсмени (18,34 %), складно – координаційні – 35 осіб (15,28 %), а найнижчі показники характерні для швидкісно-силових видів – 30 спортсменів (13,10 %) [5].

Завданням фізичної реабілітації є відновлення загальної та спеціальної працездатності спортсмена. При цьому важливим є комплексний підхід із використанням різноманітних засобів відновлення, що впливають на різні механізми регуляції організму – гуморальні, імунні, нервові та функціональні.

Основними методами реабілітації спортсменів після травм є:

Лікувальна фізична культура (ранкова гімнастика, пілатес, індивідуальні заняття на профілакторі Євмінова). Застосовується ЛФК для покращення амплітуди рухів та загального оздоровлення організму. Головним засобом ЛФК є фізичні вправи, основою яких є м'язова діяльність, що має надзвичайно важливе біологічне значення у житті людини. Виконання вправ зменшує негативний вплив вимушеного спокою, підвищує тонус і активізує діяльність організму, мобілізує його захисні та компенсаторні реакції, запобігає ускладненням, відновлює й розширює функціональні можливості, сприяє функціональному одужанню та скорочує терміни лікування [7].

Масаж. При травмах і захворюваннях опорно-рухового апарату сприяє більш ранньому застосуванню ЛФК і тренувань на тренажерах, запобіганню контрактур, спайок. Під впливом масажу вгамовується біль, зникають набряки тканин, прискорюються їхні регенерація і метаболізм, нормалізується функція нервово-м'язового апарату, поліпшується кровообіг [2].

Фізіотерапія (магніто- лазерна терапія, ультрафонофорез, електрофорез з гідрокортизоном). Спрямована на зняття больового синдрому та запального процесу. Вона базується на використанні природних фізичних лікувальних

чинників – сонця, повітря, води (прісної, морської, мінеральної), лікувальних грязей (пелоїдів), а також преформованих (штучних) чинників, які одержують за допомогою спеціальних апаратів шляхом трансформування переважно електричної енергії у різні види та форми.

Психологічна підтримка. Спортсмени повинні бути психологічно підготовлені до процесу реабілітації, а також мати підтримку та мотивацію для відновлення. Добре психологічне самопочуття може позитивно вплинути на результати фізичної реабілітації та загальний стан здоров'я спортсменів [6].

До вже відомих класичних методів відновлення спортсменів (лікувальна фізична культура, масаж, фізіотерапія, кінезотерапія, механотерапія тощо) у сучасній спортивній медицині дедалі активніше впроваджуються новітні технології та підходи. Вони спрямовані на скорочення строків реабілітації, прискорення відновлення функцій та зниження ризику повторних ушкоджень.

Серед найсучасніших методів виокремлюють кріотерапію (локальну чи загальну), що ґрунтується на використанні наднизьких температур у кріокамерах і дозволяє зменшити біль, запалення та набряки, а також стимулює регенерацію тканин. Ударно-хвильова терапія застосовується для відновлення м'язів, сухожилів і зв'язок за допомогою акустичних хвиль і є особливо ефективною при хронічних травмах, оскільки активізує кровообіг та процеси регенерації. Широкого поширення набуває і PRP-терапія, коли спортсменові вводять власну плазму, збагачену тромбоцитами, що прискорює загоєння м'язових, зв'язкових та хрящових структур.

Новим напрямом є використання віртуальної реальності та роботизованої реабілітації, які допомагають у відновленні координації, рівноваги та моторики, створюючи інтерактивне середовище для виконання вправ. Для контролю рухової активності та корекції техніки використовується біологічний зворотний зв'язок, що дає змогу спортсменові у реальному часі відслідковувати роботу м'язів і виправляти помилки. Важливе значення має й нейром'язова електростимуляція (НМЕС, TENS), яка за допомогою електричних імпульсів активує роботу м'язів, зменшує біль, запобігає атрофії та прискорює відновлення.

При травмах опорно-рухового апарату ці методи сприяють відновленню функцій пошкодженої ланки. Особливе значення мають циклічні локомоції, серед яких плавання, ходьба, біг та вправи на велоергометрі [4]. Вони є багатофункціональними та рекомендованими практично для всіх категорій спортсменів. У міру збільшення обсягу й темпу такі вправи поступово трансформуються у повноцінні тренувальні заняття, сприяючи плавному переходу від відновлення до спортивної діяльності.

Отже, сучасна реабілітація базується на поєднанні класичних і новітніх технологій, що дозволяє розробляти індивідуальні програми відновлення для

спортсменів, підвищувати ефективність лікування, скорочувати терміни повернення до тренувань і змагальної діяльності.

Відновлювальні програми будуються на основі п'яти принципів: невідкладність, етапність, комплексність, індивідуалізація та дозованість навантажень [8]. Застосування цих принципів дозволяє забезпечити безперервність процесу від надання першої допомоги до повернення спортсмена у повноцінний тренувальний режим.

Згідно з думкою провідних експертів у сфері фізичної реабілітації, відновлювальний процес у спортсменів має складатися з триетапної структури: медична реабілітація, поліклінічний етап і спортивне тренування. Реабілітація спортсменів з травмами опорнорухової системи має свою особливість та повинна виконуватися поетапно.

Етап I – медична реабілітація. Спрямована на зменшення запального процесу, загоєння ушкоджених тканин, відновлення побутової та частково професійної активності. Використовуються лікувальний масаж, фізіотерапія, ЛФК.

Етап II – спортивна реабілітація. Характеризується відновленням функціональних можливостей організму та подоланням наслідків травми. Основні засоби – спеціальні фізичні вправи, спрямовані на розвиток сили, витривалості та координації.

Етап III – спортивне тренування. Завершальний етап, орієнтований на повне відновлення спортивної працездатності. Тренувальні програми розробляються індивідуально й передбачають обмеження навантажень або спеціальні вправи.

На кожному етапі визначаються конкретні завдання, які коригуються залежно від динаміки відновлення. Важливим є індивідуальний підхід, що враховує характер і давність травми, вік, стать, рівень підготовленості спортсмена та специфіку виду спорту [5].

Таким чином, сучасні підходи до реабілітації після спортивних травм опорно-рухового апарату базуються на комплексному, системному та поетапному використанні різноманітних методів фізичної терапії. Їх ефективність визначається медичними втручаннями та правильно підбраною програмою відновлення, яка дозволяє спортсмену максимально швидко й безпечно повернутися до професійної діяльності.

Висновки. Спортивний травматизм є однією з важливих проблем сучасного спорту, адже він безпосередньо впливає на спортивну результативність і тривалість професійної кар'єри спортсменів. Найчастіше ушкодження виникають унаслідок поєднання організаційно-методичних недоліків та індивідуальних особливостей спортсменів, а найбільш вразливим є колінний суглоб. Для забезпечення ефективного відновлення важливим є комплексний підхід, що містить класичні методи (лікувальну фізкультуру, масаж, фізіотерапію) та інноваційні технології

(кріо- і ударно-хвильову терапію, PRP-методику, роботизовану реабілітацію, біологічний зворотний зв'язок).

Реабілітаційний процес повинен будуватися поетапно, з урахуванням індивідуальних особливостей спортсмена, та бути спрямованим не лише на ліквідацію наслідків травми, а й на повне відновлення функціональних можливостей і повернення до професійної діяльності. Таким чином, поєднання класичних і новітніх засобів фізичної реабілітації забезпечує скорочення термінів відновлення, зниження ризику повторних ушкоджень і підвищення якості спортивного спортивної кар'єри.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биба Л.М, Бабанін О.О. Спортивний травматизм під час занять фізичною підготовкою і його профілактика URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/2681> (дата звернення: 13.09.2025).
2. Довгань О.М, Давибіда Н.О, Левандовська Л.Ю. Основи класичного масажу для дорослих і дітей: навчально- методичний посібник. Тернопіль : Навч. кн. Богдан, 2024. 184 с.
3. Корягін В. Сучасні тенденції фізичної реабілітації при травмах у професійному спорті. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/14012/1> (дата звернення: 08.09.2025).
4. Крупеня С.В. Особливості фізичної реабілітації спортсменів при захворюваннях та травмах опорно-рухового апарату. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. 2024. № 7 (180). С. 77–81.
5. Миронюк І., Гузак О. Особливості нефіксованих порушень опорно-рухового апарату юних спортсменів на сучасному етапі. *Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура*. 2019. № 34. С. 87–93.
6. Мирошніченко В. О., Путров С. Ю., Гордєєва С.В. Сучасні методи фізичної реабілітації при профілактиці захворювання остеохондрозу спортсменів ігрових видів спорту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2023. № 12 (172). С. 134–140.
7. Мухін В. М. Фізична реабілітація: підручник. Київ : Олімп. літ., 2009. 488 с.
8. Пустовойт Б.А. Основні принципи фізичної терапії у спортсменів після травм опорно-рухового апарату. *Фізична реабілітація та рекреаційно-оздоровчі технології*. 2020. № 6(1). С. 26–29.
9. Реабілітація після спортивних травм. URL: <https://alefclinic.com.ua/ua/rehabilitation/reabilitaciya-posle-sportivnyx-travm/> (дата звернення: 08.09.2025).

УДК 614.2:355

ДО ПРОБЛЕМИ РИЗИКІВ ПОШИРЕННЯ ІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ В
УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ
ON THE PROBLEM OF THE RISKS OF INFECTIOUS DISEASE SPREAD IN
UKRAINE IN THE CONTEXT OF WAR

Сергій Мовчан,

завідувач фельдшерсько-акушерського
відділення, викладач ПС Кіровоградського
фахового медичного коледжу імені
Є.Й. Мухіна, викладач,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0000-0003-3037-1147

Андрій Мірошніченко,

здобувач фахової передвищої освіти
Кіровоградський медичний фаховий
коледж ім.Є.Й.Мухіна,
м. Кропивницький, Україна

Розглядається проблема поширення інфекційних захворювань на території України у зв'язку з продовженням повномасштабних військових дій. Особливо актуальною є проблема поширення таких небезпечних захворювань як: туберкульоз із множинною лікарською стійкістю, коінфекція туберкульоз/ВІЛ, кишкові інфекції, кір, правець, поліомієліт, а також короста, ботулізм, серцево-судинні захворювання, цукровий діабет, антибіотикорезистентність.

Ключові слова: *інфекційні захворювання, неінфекційні захворювання, антибіотикорезистентність, епідеміологічна ситуація, військові дії.*

The article addresses the problem of the spread of infectious diseases in Ukraine in connection with the ongoing full-scale military actions. Of particular concern is the spread of dangerous diseases such as multidrug-resistant tuberculosis, tuberculosis/HIV co-infection, intestinal infections, measles, tetanus, poliomyelitis, as well as scabies, botulism, cardiovascular diseases, diabetes, and antibiotic resistance.

Keywords: *infectious diseases, non-communicable diseases, antibiotic resistance, epidemiological situation, military actions.*

Збройні конфлікти у всі часи і незалежно від місця їх виникнення супроводжуються різким підвищенням проявів захворюваності як на інфекційні, так і на неінфекційні хвороби. Спалахи захворюваності виявляються серед військовослужбовців, цивільного населення, в місцях перебування вимушених мігрантів. Характер розвитку інфекційних захворювань залежить від географічних умов, в яких відбувається збройний конфлікт, пори року, особливостей ведення бойових дій, логістики, різновиду зброї, яка застосовується та інших факторів.

З історії відомо, що під час війн відбуваються спалахи інфекційних хвороб. Докладне вивчення подібного явища значно ускладнюється через брак точної інформації, неможливість проведення прямих досліджень, ускладнення отримання статистичної інформації тощо. Проблемою спалахів захворювань, які супроводжували або були результатом збройних конфліктів цікавиться багато сучасних дослідників: Bennett A.N., Boos C.J., Dyball D., Hone T., Hurtado-Heredia R., Jawad M., Levy B.S., McConnell A., Rentería-Ramos R., Sidel V.W., Vamos E.P., De Villiers N. та ін. [4, 5]

Війни призводять до погіршення екологічних та санітарних умов, руйнування цивільної інфраструктури, розповсюдження переносників та носіїв захворювань, ускладнення доступу до своєчасної медичної допомоги, спричиняють фінансові труднощі, погіршення харчування, порушення системи імунізації населення. Великі скупчення людей в недостатньо облаштованих, сирих, холодних приміщеннях, інтенсивні вимушені переміщення людей, зростання кількості безпритульних тварин, негативно впливають на епідеміологічну ситуацію.

Сучасні дослідження у світі показують, що військові конфлікти сприяють поширенню ВІЛ та хвороб, що передаються статевим шляхом, призводять до спалахів та розповсюдження ендемічних інфекційних захворювань. Серед вимушено переміщеного населення спостерігається відносно вищий рівень захворюваності на туберкульоз у порівнянні з постійним населенням. З війнами асоціюються більш часті прояви поліомієліту, правця, корости, поширення гострих респіраторних захворювань, кишкових інфекцій, підвищення смертності від серцево-судинних захворювань, а також набуває поширення нездоровий спосіб життя (паління, алкоголізм) та постійний стрес. [2]

Від початку повномасштабного вторгнення в Україну на її території загострилося розповсюдження багатьох інфекційних та неінфекційних хвороб, таких як: лептоспіроз, сказ, черевний тиф, холера, кір, короста, туберкульоз, вірус імунodefіциту людини, ботулізм, цукровий діабет, гіпертонічна хвороба, хронічна хвороба нирок, ожиріння. [2, 3, 6]

Спеціалісти вважають, що військові дії на території України особливо погіршують динаміку розповсюдження вірусних гепатитів, інфекцій, що передаються статевим шляхом, туберкульозу та ВІЛ. [1]

Багато лікарів кажуть «Краще запобігти хворобі ще до її початку, ніж потім госпіталізуватись». Це твердження було правильним завжди, але у сьогоденнішніх реаліях здобуло яскравої вираженості. Багато лікарень зруйновано, лікарів не вистачає. Часто зустрічаються випадки, коли медичні заклади не зруйновані, але мають порушення в електро- та водопостачанні, перебої з доставкою ліків.

Під час бойових дій інфекційні захворювання у військових особливо поширені та небезпечні. Це спричинено антисанітарією, неналежним захороненням загиблих, неякісною питною водою, порушенням умов зберігання та приготування їжі, контактом з дикими та здиравілими тваринами, обмеженим доступом до повноцінного та своєчасного медичного обслуговування.

На думку фахівців, у найближчій перспективі Україна може стикнутися з погіршенням епідемічної ситуації з туберкульозом. Війна створила умови, за яких небезпека зараження на туберкульоз зросла і у людей, які не належали до групи ризику: розміщення людей у тісних приміщеннях, перебої з наданням медичної допомоги, погіршення у харчуванні, втрата контакту закладів охорони здоров'я з пацієнтами. Окремо слід виділити проблему поширення туберкульозу з множинною лікарською стійкістю та коінфекцію з ВІЛ. [1]

Кліматичне та географічне положення України, руйнування дамби Каховського водосховища, сприяють високому рівню поширення лептоспірозу. Інфікуванню людей сприяє використання води з відкритих водойм та контакти (побутові чи в умовах окопів) з мишоподібними гризунами. [7, 8]

Велика кількість вибухових і проникаючих поранень, які дуже легко інфікуються, перебої з доступом до антибіотиків і накопичення великих кількостей поранених у недостатньо обладнаних медичних закладах, посилює поширення відносно нової загрози, що стала новим викликом сучасної війни – антибіотикорезистентність.

Таким чином, тривала повномасштабна агресія проти України потенційно ускладнить епідеміологічну ситуацію в країні, в тому числі і в поствоєнний час. Загроза поширення небезпечних інфекційних та неінфекційних захворювань, таких як туберкульоз з множинною лікарською стійкістю, ВІЛ/СНІД, гепатити, лептоспіроз, кір, черевний тиф, сказ, правець, поліомієліт, ішемічна хвороба серця, гіпертонія, цукровий діабет, вимагають посиленої уваги та невідкладного застосування заходів, щодо зниження ризиків та темпів їх поширення. Такими заходами можуть бути: якнайшвидше відновлення інфраструктурних об'єктів, покращення санітарних умов (наприклад, у бомбосховищах та місцях тимчасового масового перебування людей), відновлення належного рівня вакцинації населення,

посилення уваги до соціально вразливих груп населення, в тому числі, до внутрішньо переміщених осіб, активізація профілактичних заходів та заходів раннього виявлення соціально небезпечних захворювань.

Важливою для вирішення є проблема дослідження структури і динаміки медико-статистичних показників інфекційних захворювань в умовах війни та вдосконалення наукових методів їх прогнозування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клименко О. Динаміка розповсюдження соціально небезпечних хвороб в умовах воєнного стану в Україні// Соціально-гуманітарні виміри правової держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14 квіт. 2023 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. С. 42-46
2. Монакова О.С., Захарченко В.С., Харківська Д.О. Ризик розповсюдження інфекційних захворювань внаслідок війни в Україні в період з 2014 року і до сьогодні. *Каразінський імунологічний журнал*. 2024. Т. 7. № 1(13). С. 98–108.
3. Сидорчук Л.П., Соколенко М.О., Лопушняк Г.Я. Частота інфекційних та неінфекційних захворювань у період воєнного стану, за даними окремих підрозділів первинної медичної допомоги у Чернівецькій області. *Буковинський медичний вісник*. 2024. Т. 28, № 3 (111). С. 30-36.
4. Сухов Ю.О. Захворюваність і смертність під час воєн і збройних конфліктів: тенденції та закономірності. *INFUSION & CHEMOTHERAPY*. 2022. № 4. С. 4-19.
5. Трихліб В.І., Майданюк В.П., Ткачук С.І., Півник В.М.. Інфекційні захворювання під час локальних війн. *Інфекційні хвороби*. URL: <https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/inf-patol/article/view/3855>
6. Тукало М.А., Ткачук З.Ю., Яненко У.М. Війна і біобезпека в Україні. *Вісн. НАН України*. 2023. № 8. С. 14-22
7. Haake D.A., Levett P.N. Leptospirosis in humans. *Current Topics in Microbiology and Immunology*. 2015. № 387. P. 65–97.
8. Ogorodniychuk I.V., Soroka N.M., Ovcharuk V.M., Ovcharuk N.P. Epidemiologic features of leptospirosis among the population of Ukraine and in military collectives. *Ukrainian Journal of Military Medicine*. 2023. № 4(1). P. 61–68.
- 9.

**ПАТОФІЗІОЛОГІЯ ТА КОМПЛЕКСНЕ ЛІКУВАННЯ ОПІКОВОЇ ТРАВМИ:
АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
PATHOPHYSIOLOGY AND COMPREHENSIVE TREATMENT OF BURN INJURY:
CURRENT ASPECTS OF PHYSICAL REHABILITATION**

Олександр Пилипенко,

здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Олександр Шевчук,

кандидат медичних наук, доцент,
професор кафедри фізичної терапії,
ерготерапії Центральноукраїнського
інституту розвитку людини Університету
«Україна», м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0009-0002-9951-6017

Представлений науковий аналіз присвячено системному аналізу опікової хвороби як поліетіологічного та багатостадійного патологічного процесу, що виникає внаслідок термічної, хімічної, електричної або променевої травми. Акцентовано увагу на актуальності проблеми в умовах воєнних дій, що зумовлюють зростання кількості та тяжкості опікових уражень серед військового та цивільного населення. Розглянуто сучасні класифікаційні підходи за глибиною та площею ураження, патогенетичні механізми розвитку опікового шоку та токсемії, а також комплексні стратегії лікування, включаючи інтенсивну терапію, хірургічні втручання та невід'ємну роль фізичної терапії в процесі відновлення.

Дослідження підкреслює необхідність підвищення обізнаності суспільства щодо надання домедичної допомоги та вдосконалення реабілітаційних протоколів для мінімізації довгострокових наслідків травми.

Ключові слова: опікова хвороба, опіки, термічна травма, класифікація опіків, опіковий шок, септикотоксемія, фізична реабілітація.

The presented scientific analysis focuses on a systematic examination of burn disease as a polyetiological and multistage pathological process resulting from thermal, chemical, electrical, or radiation injury. Particular attention is drawn to the relevance of this issue in the context of military actions, which lead to an increase in both the number and severity of burn injuries among military personnel and the civilian population.

The article reviews modern classification approaches based on the depth and extent of tissue damage, the pathogenetic mechanisms of burn shock and toxemia, and comprehensive treatment strategies, including intensive care, surgical interventions, and the essential role of physical therapy in the recovery process.

The study emphasizes the need to raise public awareness regarding the provision of first aid and to improve rehabilitation protocols aimed at minimizing the long-term consequences of burn injuries.

Keywords: *burn disease, burns, thermal injury, burn classification, burn shock, septic toxemia, physical rehabilitation.*

Методологічні основи та обґрунтування актуальності дослідження

Опікова травма, спричинена термічними, хімічними, електричними або радіаційними чинниками, є однією з найскладніших проблем у сучасній медицині. Її відмінною рисою є здатність швидко трансформуватися з локального ушкодження в системну патологічну реакцію — опікову хворобу, яка загрожує життю пацієнта через розвиток поліорганної дисфункції. За світовими даними, щорічно мільйони людей потребують медичної допомоги через опіки, що підкреслює її глобальне соціальне та економічне значення [4].

Актуальність дослідження значно зросла в контексті військових дій в Україні. Бойові травми часто мають поєднаний характер, де опіки виникають внаслідок вибухових хвиль, займання пального чи дії фосфорних боєприпасів, що призводить до зростання не лише абсолютної кількості випадків, але й до збільшення частки глибоких та великих за площею опіків, що безпосередньо корелює з високим ризиком розвитку опікової хвороби [1].

На сьогоднішній день існує гостра потреба не лише в удосконаленні протоколів інтенсивної терапії, але й у систематизації знань про довгострокові наслідки травми та методи їх мінімізації, зокрема, через фізичну реабілітацію.

Метою даної роботи є комплексний аналіз патофізіології опікової хвороби, деталізація сучасних клінічних підходів до її лікування та наукове обґрунтування ролі фізичної терапії як ключового елемента функціонального відновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням основних проблем теорії та практики стосовно опіків, їх виникнення, лікування та відновлення після лікування, а також надання першої медичної допомоги присвятили свої роботи такі вчені як: Соломенчук Т.М., Кобза І.І., Макар О.Р., Флуд В.В., Іжицька Н.В., Капустинський О.О., Склярова О.Є., Савченко А.А.,

Коваль А.І., Галькевич М.П., Мельник І.В., Дробінська Н.В., Івченко Р.Р., Єфімов Д.Г.

Виклад основного матеріалу. Опік – це ураження, яке класифікується за етіологічним чинником (термічний, хімічний, електричний, променевий) та глибиною/площею ураження. Глибина визначає прогноз відновлення: поверхневі опіки (I, II, IIIa ступеня) мають потенціал до самостійної епітелізації, тоді як глибокі (IIIб, IV ступеня), що характеризуються тотальним некрозом дерми та підлеглих тканин, вимагають хірургічного закриття [2, 3]. Площа ж є головним чинником, що запускає системну реакцію організму – опікову хворобу [5].

Розвиток опікової хвороби починається з опікового шоку, який є наслідком поєднання двох потужних механізмів:

Надмірна больова імпульсація з місця ураження спричиняє гіперактивацію симпатoadреналової системи – нейрогенний компонент, що веде до вираженої централізації кровообігу та спазму судин, з подальшим виснаженням адаптаційних механізмів ЦНС.

Термічне ушкодження збільшує проникність капілярів у зоні травми і, що критично, поза нею – гіповолемічний та плазмовтратний компонент, що спричиняє масивний вихід плазми та електролітів в інтерстиціальний простір (набряк), призводячи до гіповолемії, гемоконцентрації та різкого зниження об'єму циркулюючої крові. Без негайної та адекватної інфузійної терапії це швидко призводить до зниження перфузії органів та розвитку гострої ниркової недостатності.

Після стабілізації стану шоку настає період гострої токсемії (зазвичай триває 10–15 діб). У цей час відбувається активне надходження в кров'яне русло ендогенних токсинів (продуктів розпаду некротизованих тканин) та екзотоксинів мікроорганізмів, що колонізують опікову рану. Цей процес підтримує системну запальну відповідь та спричиняє прогресуючі метаболічні порушення [7].

Найбільш небезпечний етап – септикотоксемія – пов'язаний із відторгненням струпа та розвитком гнійно-септичних ускладнень – є найбільш небезпечним і тривалим (до кількох місяців). Некротичні маси створюють ідеальні умови для росту патогенної мікрофлори, тканини стають ідеальним живильним середовищем для бактерій. На цій стадії домінує гіперметаболічний стан, що характеризується посиленням катаболізму білка і жиру та вимагає вкрай агресивної нутритивної підтримки для компенсації посиленого катаболізму білка і жиру, який веде до виснаження, імунодефіциту та ризику поліорганної недостатності [3, 6]. Успішний перехід до фази реконвалесценції можливий лише після повного хірургічного очищення ран та відновлення цілісності шкірного покриву та залежить від швидкості та ефективності хірургічного закриття опікових ран.

Ефективне лікування опікової хвороби ґрунтується на трьох основних векторах: інтенсивна протишокова терапія, хірургічне відновлення покривів та повноцінна функціональна реабілітація.

Лікування опікового шоку вимагає негайної та агресивної інфузійної терапії за допомогою кристалоїдних та колоїдних розчинів, об'єм яких розраховується за спеціальними формулами. Критично важливим є своєчасне та адекватне знеболювання для припинення патологічної нейрогенної імпульсації.

Інтенсивна терапія при опіковій хворобі починається з негайної корекції опікового шоку, що включає агресивну та індивідуалізовану інфузійну терапію (згідно з формулами, як-от Парклєнда) та ефективне знеболювання для припинення патологічної нейрогенної імпульсації [3]. Однак, після виведення пацієнта зі стану шоку, ключовим викликом стає управління гіперметаболічною фазою, яка супроводжує періоди токсемії та септикотоксемії.

Гіперметаболізм, спричинений масивною запальною відповіддю та підвищеним рівнем катехоламінів, призводить до значного зростання потреби в енергії та білку. Це явище характеризується швидким катаболізмом м'язового білка та жирових запасів, що, без адекватного втручання, спричиняє кахексію, виснаження, порушення функції імунної системи та уповільнення загоєння ран [7]. Фактично, енергетичні потреби опікового пацієнта можуть перевищувати базові показники на 150-200% [7].

Саме тому нутритивна підтримка набуває статусу ключового терапевтичного заходу, а не лише допоміжного. Основні принципи включають:

- раннє ентеральне харчування (РЕХ) – сучасні протоколи рекомендують розпочинати ентеральне харчування якомога раніше (протягом 6–12 годин після травми) [6, 7]. РЕХ має низку переваг перед парентеральним: воно підтримує цілісність слизової оболонки кишківника (запобігаючи бактеріальній транслокації, яка посилює сепсис), модулює системну запальну відповідь і є фізіологічнішим [7]. Харчування здійснюється через тонкі зонди, що дозволяє підтримувати високу калорійність раціону навіть при частково збереженій перистальтиці.

Для компенсації катаболізму необхідно забезпечити надходження великої кількості білка (до 1.5–2.5 г/кг/добу).

Білок є будівельним матеріалом, необхідним для синтезу імунних клітин, загоєння ран та протидії м'язовій атрофії. Енергетична цінність раціону повинна бути ретельно розрахована для покриття гіперметаболічних потреб.

Додаткове введення імунонутриєнтів – специфічних поживних речовин, таких як глютамін та аргінін, а також Омега-3 жирних кислот, допомагає модулювати запальну відповідь та підтримати імунну функцію, хоча ці протоколи ще потребують додаткових клінічних досліджень.

Таким чином, адекватна нутрітивна підтримка, особливо шляхом раннього ентерального харчування, виступає невід'ємною складовою боротьби з септикотоксемією та є критичним фактором, що впливає на швидкість загоєння опікових ран, тривалість перебування у стаціонарі та загальний прогноз виживання пацієнта.

У періоди токсемії та септикотоксемії акцент зміщується на детоксикацію (інфузійно-трансфузійна терапія), антибіотикотерапію широкого спектра та нутрітивну підтримку. Для боротьби з гіперметаболізмом необхідне висококалорійне, високобілкове харчування, часто із застосуванням ентерального зондового харчування, що дозволяє підтримувати позитивний азотистий баланс та запобігати виснаженню.

Хірургічне лікування є вирішальним фактором у припиненні септикотоксемії. Основним завданням є видалення некротизованих тканин (некректомія), які є джерелом інтоксикації та інфекції. Некректомія має бути проведена своєчасно, особливо при глибоких опіках, після чого здійснюється аутодермопластика – пересадка власної шкіри пацієнта. Це єдиний спосіб швидко відновити шкірний бар'єр, зупинити втрату рідини та зменшити ризик інфікування, що безпосередньо впливає на прогноз і смертність [6].

Фізична реабілітація та ерготерапія як комплексна стратегія збереження функціональної незалежності

У той час як інтенсивна терапія та хірургічні втручання забезпечують виживання пацієнта та відновлення цілісності шкірного покриву, фізична реабілітація є вирішальним етапом, що визначає якість життя та соціальну реінтеграцію опікового хворого. Фаза реконвалесценції, що настає після загоєння ран, часто є найбільш тривалою і пов'язана з боротьбою проти незворотних наслідків травми, головним з яких є патологічне рубцювання [5].

Рубці, утворені на місці глибоких опіків, мають тенденцію до скорочення та гіпертрофії (утворення келоїдних або гіпертрофічних рубців), що призводить до формування контрактур – стійких обмежень рухливості суглобів, які можуть викликати значні деформації та повну функціональну втрату кінцівки або частини тіла [7]. Наприклад, опіки на згинальній поверхні суглоба часто призводять до згинальних контрактур, що унеможливорює елементарні рухи, необхідні для самообслуговування [5]. З огляду на це, роль фізичної терапії набуває стратегічного, прогностичного значення.

Програма реабілітації є багатокomпонентною і має розпочинатися максимально рано, часто паралельно з інтенсивною терапією:

1. Ранній етап – антиконтрактурне позиціонування. Ранній етап є першочерговим і впроваджується вже в періоди шоку та токсемії, коли пацієнт знерухомлений [5]. Мета полягає у фіксації уражених кінцівок у функціонально

вигідному положенні, протилежному очікуваному напрямку рубцевого стягування. Для цього застосовуються спеціалізовані шини та ортези, виготовлені індивідуально. Наприклад, кисть фіксується у положенні функціонального стиснення, а суглоби – у положенні повного або максимального розгинання, що дозволяє попередити утворення стійких контрактур до того, як рубець сформується і зміцніє.

2. Другий етап – рання кінезотерапія. Як тільки дозволяє стан пацієнта, вводиться активна та пасивна мобілізація. На ранніх етапах цілеспрямований рух сприяє поліпшенню лімфодренажу, зменшенню набряку та підтриманню трофіки тканин, які оточують опікову рану. Надалі регулярні вправи допомагають зберегти або відновити повну амплітуду руху в суглобах, а також запобігти атрофії м'язів, спричиненій тривалою іммобілізацією та гіперкатаболізмом [1]. Терапевтичні вправи часто виконуються у поєднанні зі знеболенням і вимагають тісної співпраці пацієнта і терапевта.

3. Пізній етап – протирубцева терапія. Після повного загоєння або приживлення аутотрансплантатів, основним завданням стає боротьба з гіпертрофією рубця. Головним методом є компресійна терапія – використання індивідуально виготовленого компресійного одягу з тиском 20-30 мм рт. ст. [7]. Постійний тиск допомагає впорядкувати колагенові волокна, зменшити кровопостачання до рубця та запобігти його подальшому патологічному росту. Терапія може тривати від 12 до 24 місяців. Додатково застосовуються силіконові пластини, масаж та фізіотерапевтичні методи (наприклад, ультразвук, електрофорез) для підвищення еластичності та зменшення щільності рубцевої тканини.

4. Завершальний етап – ерготерапевтична адаптація. Паралельно з фізичною терапією, ерготерапія зосереджується на відновленні функціональної незалежності пацієнта у повсякденному житті, що включає навчання пацієнта навичкам самообслуговування (одягання, харчування, гігієна), використання адаптивних пристроїв (наприклад, подовжувачів для захвату) та повернення до професійної діяльності. Мета ерготерапії – не просто відновити рух, а забезпечити здатність людини якісно функціонувати у її звичному середовищі, незважаючи на залишкові фізичні дефекти [1].

Таким чином, комплексна та безперервна програма фізичної реабілітації, розпочата на ранніх етапах, є незамінним елементом мультидисциплінарного лікування опікової хвороби. Вона не лише покращує фізичний результат, але й має вирішальне значення для психологічного відновлення та соціальної реінтеграції пацієнтів, які пережили таку важку травму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дробінська Н. В. Нутритивна підтримка та її вплив на перебіг гіперметаболізму при великих опіках. *Проблеми харчування та метаболізму*. 2024. Т. 8, № 1. С. 60–68.
2. Іванов П. Р., Коваленко О. С. Сучасні підходи до антиконтрактурного позиціонування опікових хворих. *Журнал комбустіології*. 2024. Т. 15, № 2. С. 45–52.
3. Мельник І. В., Петров А. Б. Роль ранньої некректомії та аутодермопластики в профілактиці септичних ускладнень опікової хвороби. *Хірургічні аспекти травми*. 2023. № 4. С. 101–112.
4. Опіки. Класифікація. Опікова хвороба. Електротравма. Відмороження. URL : <https://nmu.ua/wp-content/uploads/2016/06/5.pdf> (дата звернення 21.09.2025).
5. Опіки. MSD Довідник. URL : <https://www.msdmanuals.com/uk/professional/injuries-poisoning/burns/burns> (дата звернення 21.09.2025).
6. Соломінчук Т. М., Кобза І. І., Макар О. Р., Флуд В. В., Іжицька Н. В. Опіки: класифікація, клініка, діагностика, лікувальна тактика. Львів : ЛНМУ ім. Данила Галицького, 2023. 19 с.
7. Сипливий В. О., Доценко В. В., Петренко Г. Д. Опікова хвороба. Лікування опіку в стаціонарі залежно від періоду опікової хвороби. Види хірургічних операцій, що застосовуються при лікуванні опіку : метод. вказ. до практ. занять та самост. роботи студентів. Харків : ХНМУ, 2020. 18 с.

**РОЗДІЛ 6.
СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ:
ІСТОРИЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ**

**SECTION 6.
SOCIAL TRANSFORMATIONS AT THE CONTEMPORARY
STAGE: HISTORICAL AND ETHNOCULTURAL
DIMENSIONS**

CZU: 316.42:316.752

**EVOLUȚIA VALORILOR SOCIALE ÎN CONTEXTUL GLOBALIZĂRII: ÎNTRE
TRADIȚIE ȘI MODERNITATE
THE EVOLUTION OF SOCIAL VALUES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION:
BETWEEN TRADITION AND MODERNITY**

Viorica Vozian,
expert judiciar,
Centrul Național de Expertize Judiciare al
Ministerului Justiției al Republicii Moldova,
Orcid ID: 0009-0000-0553-1650

Mariana Botezatu,
expert judiciar,
Centrul Național de Expertize Judiciare al
Ministerului Justiției al Republicii Moldova,
Orcid ID: 0009-0002-7282-014X

Globalizarea transformă valorile sociale, generând un echilibru între tradiție și modernitate. Tradițiile oferă identitate și stabilitate, în timp ce modernitatea aduce libertate, diversitate și inovație. Într-o lume interconectată, valorile vechi nu dispar, ci se adaptează noilor realități, iar societățile, care reușesc această armonizare, păstrează esența culturală, însă o

exprimă în forme moderne. Astfel, evoluția valorilor sociale reflectă un proces continuu de reinterpretare a identității în contextul global.

Cuvinte-cheie: *valori sociale, globalizare, tradiție, modernitate, identitate culturală, educație valorică, complementaritate.*

Globalization transforms social values, creating a delicate balance between tradition and modernity. Traditions provide identity and stability, while modernity brings freedom, diversity, and innovation. In an interconnected world, old values do not disappear but adapt to new realities. Societies that achieve this harmony preserve their cultural essence while expressing it in modern forms. Thus, the evolution of social values reflects a continuous process of reinterpreting identity in a global context.

Keywords: *social values, globalization, tradition, modernity, cultural identity, value-based education, complementarity.*

1. INTRODUCERE

Accelerarea procesului de globalizare, în ultimele decenii, a generat transformări profunde în structura socială, culturală și economică a societăților contemporane. Globalizarea, definită ca intensificare a interconectării între state, culturi și economii, influențează, în mod direct, valorile sociale – acele norme, convingeri și idealuri care ghidează comportamentul colectiv [1, p. 15–18; 10, p. 22–25]. În acest context, tema propusă este de o relevanță majoră, întrucât reflectă tensiunea dintre păstrarea identității tradiționale și adaptarea la noile paradigme moderne.

Scopul lucrării științifice este de a analiza modul în care valorile sociale evoluează sub presiunea globalizării și de a identifica un echilibru sustenabil între tradiție și modernitate [6, p. 33–35]. Într-o lume în continuă schimbare, în care granițele culturale devin tot mai permeabile, este esențial să înțelegem cum putem conserva esența valorilor locale fără a ne opune progresului. Desigur că trebuie să fim deschiși la tot ce apare nou, însă fără a uita de rădăcini – de obiceiurile, limba, normele morale și legăturile comunitare care ne definesc [10, p. 41–44].

Globalizarea favorizează accesul la noi modele culturale, dar poate duce și la uniformizarea identităților [1, p. 27–30]. În multe cazuri, tradițiile locale sunt marginalizate sau reinterpretate superficial, cu toate că, deseori, popoarele mici au obiceiuri, datini, tradiții de o valoare incontestabilă la nivel mondial. Etic, apare dilema între respectul pentru diversitate și impunerea unor valori dominante [5, p. 122–125; 8, p. 36–38]. Identitatea colectivă devine, astfel, un spațiu de negociere între moștenirea culturală și influențele externe [9, p. 47–50].

În fața provocărilor globalizării, societățile trebuie să găsească un echilibru între păstrarea valorilor tradiționale și adoptarea celor moderne. Procesul dat nu presupune o alegere exclusivă, ci o armonizare a trecutului cu prezentul, astfel încât identitatea colectivă să rămână coerentă, dar flexibilă. Doar printr-o abordare reflexivă și incluzivă putem construi o societate care respectă rădăcinile sale și îmbrățișează viitorul.

2. REZULTATE OBȚINUTE. DISCUȚII

Din perspectivă sociologică, valorile sociale sunt norme și idealuri colective care reglementează comportamentul indivizilor într-o societate. Ele reflectă ceea ce este considerat „corect”, „just” sau „dezirabil” într-un context cultural dat [3, p. 19–22]. Emile Durkheim, unul dintre fondatorii sociologiei moderne, considera valorile ca fiind expresia conștiinței colective, esențiale pentru coeziunea socială.

Din perspectivă filozofică, valorile sociale sunt concepte normative care exprimă judecăți de valoare asupra binelui, dreptății, libertății sau demnității [9, p. 88–92]. Filozofii precum Immanuel Kant sau John Rawls au abordat aceste valori ca fundamente ale eticii și ale organizării societății.

Globalizarea este un proces multidimensional, care implică intensificarea interdependenței între state, culturi și economii. Principalele sale dimensiuni sunt:

- Economică: liberalizarea piețelor, extinderea comerțului internațional, apariția corporațiilor transnaționale.
- Culturală: circulația rapidă a ideilor, valorilor și produselor culturale, dar și riscul uniformizării culturale.
- Comunicatională: revoluția digitală și expansiunea rețelelor globale de comunicare.
- Politică: redefinirea suveranității statale, apariția organizațiilor supranaționale și influența actorilor globali asupra politicilor interne.

Tradiția reprezintă ansamblul de norme, credințe și practici transmise din generație în generație, având rolul de a conserva identitatea culturală. Modernitatea, în schimb, presupune o orientare spre raționalitate, progres și schimbare. În cadrul valorilor sociale, această distincție se manifestă prin tensiunea dintre stabilitate și inovație: valorile tradiționale promovează coeziunea și continuitatea, în timp ce cele moderne încurajează autonomia, diversitatea și adaptabilitatea. În continuare, vom face referință la câteva lucrări de ale sociologilor care au abordat aceste concepte. De exemplu: Anthony Giddens – sociolog britanic, cunoscut pentru *teoria structurării*, explică modul în care agenții sociali reproduc structurile sociale [4, p. 85–88; 7, p. 45–47]. În lucrarea „*Consecințele modernității*”, Giddens analizează impactul globalizării asupra identității și securității ontologice. Un alt politolog american, autor al teoriei *Ciocririi civilizațiilor*, Samuel Huntington – susține că viitoarele conflictele vor fi determinate de diferențele culturale și religioase, nu de ideologii politice, pe când Manuel Castells – sociolog spaniol, cunoscut pentru analiza societății rețelelor și a comunicării globale, subliniază rolul tehnologiei în redefinirea spațiului social și a identității. Fondatorul sociologiei moderne - Emile Durkheim, a studiat funcția valorilor sociale în menținerea solidarității și ordinii sociale.

Trecerea de la societăți, bazate pe comunități strâns legate, către o cultură a individualismului, a fost accelerată de globalizare, în care solidaritatea și apartenența

erau valori centrale. În societățile moderne, accentul se pune tot mai mult pe autonomia personală, libertatea de alegere și afirmarea identității individuale. Această schimbare este vizibilă în modul în care se redefineste familia, relațiile interpersonale și angajamentul civic. În locul normelor colective, apar valori precum autorealizarea, mobilitatea profesională și flexibilitatea morală. Un rol important îl au mass-media și rețelele sociale, care sunt vectori ai uniformizării culturale, deoarece mass-media globală și rețelele sociale joacă un rol esențial în difuzarea rapidă a modelelor culturale dominante. Platformele digitale promovează tendințe, stiluri de viață și valori care transcend granițele naționale, contribuind la o cultură globală omogenizată. Această uniformizare poate duce la pierderea specificului cultural local, în special, în rândul tinerilor, care adoptă comportamente și ideologii inspirate de influenceri, branduri internaționale și conținut viral.

Transformările economice și tehnologice au redefinit normele morale și sociale. Apariția economiei digitale, automatizarea muncii și flexibilizarea pieței de muncă au modificat percepțiile asupra responsabilității, loialității și echității [2, p. 119–122; 9, p. 94–97]. Tehnologia facilitează accesul la informație, dar și la forme noi de manipulare. Valorile tradiționale precum respectul față de autoritate, stabilitatea familială sau etica muncii sunt adesea puse sub semnul întrebării în fața noilor realități economice și tehnologice.

Un impact profund asupra valorilor tradiționale, îl au mobilitatea internațională și migrația. Pe de o parte, contactul cu alte culturi favorizează deschiderea și toleranța. Pe de altă parte, migrația poate genera rupturi în transmiterea valorilor între generații, mai ales în comunitățile rurale sau conservatoare. În Republica Moldova, România și Ucraina, migrația economică a dus la schimbări în structura familială, la creșterea numărului de familii transnaționale și la redefinirea rolurilor parentale.

În cele ce urmează, vom veni cu câteva exemple din spațiul european și est-european [6, p. 50–53]. În Europa de Est, procesul de globalizare s-a suprapus peste tranziția postcomunistă, generând o dinamică complexă a valorilor [8, p. 34–37]. În Republica Moldova, valorile tradiționale precum religiozitatea, respectul față de familie și comunitate coexistă cu tendințe moderne precum emanciparea individuală și digitalizarea vieții sociale. În România, urbanizarea și integrarea europeană au accelerat adoptarea valorilor occidentale, dar au și provocat reacții de conservare culturală. În Ucraina, conflictul geopolitic recent a intensificat nevoia de reafirmare a identității naționale, ceea ce a revitalizat valorile tradiționale în paralel cu aspirațiile moderne.

Prin urmare, globalizarea transformă profund valorile sociale, generând o tensiune între tradiție și modernitate. Deși individualismul, tehnologia și mobilitatea internațională aduc oportunități, ele provoacă și riscuri de dezrădăcinare culturală. În acest context, este esențială o abordare echilibrată care să permită adaptarea la schimbările globale fără pierderea identității locale.

În societatea contemporană, valorile tradiționale precum familia, religia și comunitatea se află adesea într-o relație tensionată cu valorile moderne, care promovează autonomia individuală, libertatea de exprimare și diversitatea. Tradiția oferă stabilitate, continuitate și un cadru moral bine definit, în timp ce modernitatea încurajează flexibilitatea, pluralismul și inovația. Această confruntare nu este doar ideologică, ci și practică: de exemplu, redefinirea rolurilor de gen sau a structurilor familiale poate fi percepută ca o amenințare la adresa normelor tradiționale.

Totuși, conflictul nu este inevitabil. Valorile tradiționale și cele moderne pot coexista într-un cadru de complementaritate, dacă sunt abordate cu deschidere și respect reciproc. Familia, de exemplu, rămâne un nucleu afectiv și educativ, chiar dacă se transformă în structură, iar religia continuă să ofere sens și identitate, fără a exclude dialogul interconfesional sau libertatea de conștiință. Comunitatea poate fi reconfigurată în forme digitale sau transnaționale, păstrând solidaritatea și coeziunea. Echilibrul valoric se menține datorită educației, care joacă un rol esențial în medierea dintre tradiție, modernitate și culturii. Printr-un curriculum echilibrat, care valorizează patrimoniul cultural și promovează gândirea critică, se formează cetățeni capabili să înțeleagă și să respecte diversitatea valorilor [10, p. 75-77].

Cultura, în sens larg, este spațiul în care aceste valori se exprimă, se negociază și se transformă. Arta, literatura, muzica și media facilitează dialogul între generații și între paradigme, contribuind la o societate mai incluzivă și mai conștientă de propriile rădăcini.

În contextul globalizării, valorile tradiționale nu trebuie abandonate, ci reinterpretate. Ele se integrează în paradigmele moderne prin adaptare și contextualizare. Principiile de solidaritate și respect pot fi aplicate în politici de incluziune socială, iar ritualurile culturale pot deveni forme de expresie identitară în spațiul public global. Experiențele din diverse regiuni, inclusiv Europa de Est, arată că tradiția reprezintă o resursă valoroasă în construirea unei modernități autentice, care nu exclude, ci îmbrățișează diversitatea. Prin educație, cultură și dialog, se construiește spațiul valoric, în care trecutul și prezentul se întâlnesc pentru a modela un viitor echilibrat și sustenabil.

Într-o lume, marcată de diversitate și interconectare, dialogul intercultural devine un instrument esențial pentru coabitarea pașnică și înțelegerea reciprocă. Promovarea toleranței valorice presupune recunoașterea legitimității diferitelor sisteme de valori și cultivarea respectului față de identitățile culturale. Inițiativele internaționale, schimburile educaționale și proiectele comunitare facilitează acest dialog, contribuind la reducerea prejudecăților și la consolidarea unei culturi a păcii. Educația trebuie să depășească granițele instruirii tehnice și să includă formarea valorică, civică și, în contextul globalizării, este vital ca tinerii să înțeleagă nu doar drepturile și libertățile, ci și responsabilitățile sociale și etice. Curricula școlară ar trebui să integreze teme precum

etica globală, cetățenia activă, sustenabilitatea și diversitatea culturală. Astfel, se formează cetățeni capabili să navigheze complexitatea lumii moderne cu discernământ și empatie.

Globalizarea economică trebuie însoțită de o responsabilitate etică globală. Practicile comerciale, politicile de muncă și strategiile de dezvoltare trebuie să respecte demnitatea umană, echitatea și sustenabilitatea. O abordare etică presupune combaterea exploatarei, reducerea inegalităților și promovarea incluziunii. Organizațiile internaționale, companiile multinaționale și guvernele au responsabilitatea de a integra principiile morale în deciziile lor strategice.

Un rol fundamental, în păstrarea și reinterpretarea valorilor sociale, îl au instituțiile culturale și academice, muzeele, bibliotecile, universitățile și centrele de cercetare. Prin promovarea patrimoniului cultural, organizarea de dezbateri și publicarea de studii, aceste instituții contribuie la formarea unei conștiințe colective informate și critice [9, p. 115–118]. În plus, ele îmbunătățesc colaborările internaționale, care pun în valoare diversitatea și stimulează inovația socială. Dialogul intercultural, educația valorică, etica globală și implicarea instituțiilor culturale, sunt piloni esențiali în consolidarea unei identități sociale, care respectă trecutul, înțelege prezentul și modelează responsabil viitorul.

3. CONCLUZII

- Globalizarea este un proces ambivalent, care aduce atât oportunități de progres economic, tehnologic și cultural, cât și riscuri de uniformizare și pierdere a identității locale.
- Este necesară o abordare echilibrată, care să pună tradiția și modernitatea în dialog, nu în opoziție. Respectul pentru rădăcinile culturale trebuie să coexiste cu deschiderea spre schimbare și diversitate.
- Viitorul valorilor sociale depinde de capacitatea noastră de a cultiva discernământul, empatia și responsabilitatea. Societățile, care vor armoniza tradiția cu modernitatea, vor păstra identitatea, vor stimula creativitatea și vor construi punți durabile între generații și culturi.

BIBLIOGRAFIE:

1. Bauman, Z. *Globalizarea și efectele ei sociale*. București: Editura Antet, 2001.
2. Castells, M. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
3. Durkheim, É. *Despre diviziunea muncii sociale*. București: Editura Albatros, 1996.
4. Giddens, A. *Consecințele modernității*. București: Editura Univers, 2000.
5. Huntington, S. P. *Ciocrnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*. București: Editura Antet, 1998.

6. Institutul de Științe ale Educației. *Educația valorică în școala contemporană*. Chișinău, 2015.
Iordăchiță, G. *Recenzia lucrării lui Anthony Giddens, Consecințele modernității*. *Observator Social*. București, 2014. Nr. 2. P. 45–48.
7. Lavric, A. *Dialogul civilizațional în contextul procesului de globalizare: teoria lui S.P. Huntington la 20 de ani*. *Științe Sociale*. Chișinău, 2013. Nr. 1. P. 33–41.
8. Taylor, Ch. *Sursele sinelui. Formarea identității moderne*. București: Editura All, 1999.
9. UNESCO. *Cultural Diversity and Globalization: UNESCO Report*. Paris: UNESCO, 2009.

UDK 316.613

POTENCJALNOŚCI W UJĘCIU NOSSRATA PESECHKIANA A PROCES
SOCJALIZACJI WTÓRNEJ OSÓB ZAGROŻONYCH MARGINALIZACJĄ: RAPORT
Z BADANIA

POTENTIALITIES IN NOSSRAT PESECHKIAN'S APPROACH AND THE
PROCESS OF SECONDARY SOCIALIZATION OF INDIVIDUALS AT RISK OF
MARGINALIZATION: RESEARCH REPORT

mgr Jacek Ozimek

Pomorska Szkoła Wyższa w Starogardzie
Gdańskim, Polska

Orcid ID: 0000-0002-6568-2933

Abstrakt

Badanie miało na celu analizę wpływu aktywizacji potencjalności w procesie socjalizacji wtórnej na postrzeganie własnego życia oraz wybory edukacyjne i zawodowe osób zagrożonych marginalizacją. Wzięło w nim udział 60 osób (N=60), które w latach 1996-2007 uczestniczyły w zajęciach Młodzieżowego Klubu „Jedynka” w Starogardzie Gdańskim. Wyniki wskazują, że aktywizowanie kluczowych potencjalności (pracowitość, sprawiedliwość, uczciwość, sumienność, wiara w siebie i sens świata) w przyjętej metodologii wsparcia, znacząco wpłynęły na rozwój kompetencji psychospołecznych i kształtowanie postaw życiowych uczestników. Podstawę teoretyczną prowadzonych zajęć oparto o założenia transkulturowej psychoterapii pozytywnej Nossrata Peseschkiana jako podejścia wskazującego na zasoby i wartości człowieka oraz uwzględniającego jego kulturowe czy środowiskowe uwarunkowania.

Słowa kluczowe: potencjalności, zagrożenie marginalizacją, socjalizacja wtórna, kompetencje psychospołeczne, postawy życiowe, edukacja i wybory zawodowe.

Abstract

The study aimed to analyse the impact of activating potentialities in the process of secondary socialization on how individuals at risk of marginalization perceive their own lives, as well as on their educational and professional choices. The research involved 60 participants (N = 60) who took part in the activities of the “Jedynka” Youth Club in Starogard Gdański between 1996 and 2007. The findings indicate that activating key potentialities (diligence, fairness, honesty, conscientiousness, self-confidence, and sense of meaning in the world), embedded in the adopted support methodology, significantly influenced the development of psychosocial competences and the shaping of life attitudes among the participants. The theoretical basis of the programme was grounded in the assumptions of Nossrat Peseschkian's transcultural positive psychotherapy, an approach oriented toward human strengths and values while acknowledging cultural and environmental determinants.

Keywords: *potentialities, risk of marginalization, secondary socialization, psychosocial competences, life attitudes, education and career choices.*

Wprowadzenie

Socjalizacja jest procesem zależnym od czynników indywidualnych i społecznych, kształtującym postawy, przekonania oraz kompetencje człowieka, jako podmiotu i przedmiotu poznania, który jest osadzony w określonym układzie temporalno-przestrzennym. Kluczowe w niej są sytuacje wychowawcze oparte na relacji z drugim człowiekiem, a jednocześnie aktywizujące potencjalności stanowiące ważny zasób jednostki (Lerner & Lerner 2013). Socjalizacja wtórna pozwala człowiekowi nabywać określonych kompetencji ważnych w pełnieniu określonych społecznych ról, a tym samym pozostaje w korelacji z podejmowanymi wyzwaniami edukacyjnymi czy zawodowymi (Berger & Luckmann, 1966; Harrington, 2019; Kuczynski, 2021).

W transkulturowej psychoterapii pozytywnej Nossrata Peseschkiana¹ potencjalności uznaje się za podstawę zaspokajania potrzeb (Peseschkian, 1977), wskaźnik wewnętrznych konfliktów (Ciesielski, 2016) oraz element rozwoju kompetencji i wartości (Allport & Cantril, 1933; Ciecuch, 2013, Zarek & Wyszadko, 2018). Zgodnie z tym paradygmatem potencjalności są nabywane również w procesie socjalizacji (Peseschkian, 2015), co rodzi pytanie o ich wpływ na postrzeganie własnego życia oraz wybory edukacyjne i zawodowe wpisujące się w proces kształtowania osobowości i indywidualnych tożsamości (Ruszczyk-Rygałło, 2016). Należy podkreślić, że funkcja potencjalności w procesie socjalizacji wtórnej nie jest dostatecznie opisana w literaturze przedmiotu, wymaga zatem dalszych analiz.

Potencjalności w ujęciu N. Peseschkiana.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że potencjalności (*capabilities, capacities*) są właściwościami człowieka kształtującymi indywidualne możliwości i zdolności egzystencjalne jednostki. Aktywizują się w sytuacjach czy relacjach społecznych i wiążą się z aktywizacją określonych działań i internalizacją przekonań. (por. Ozimek, 2023). Peseschkian wyróżnia potencjalności podstawowe (miłość, nauka) i wtórne (po 3. roku życia człowieka), które aktywizują się w kontakcie z normami społecznymi (Ciesielski, 2016; Dobiała, 2021; Ozimek, 2023). Badacze wskazują, że można je traktować jako

¹ Twórcą transkulturowej psychoterapii pozytywnej jest Nossrat Peseschkian (1933–2010), urodzony w Iranie, po emigracji osiadł w Wiesbaden, studiował medycynę i psychologię, uzyskując specjalizację z psychiatrii i neurologii; interesował się także psychosomatyką. Początkowo opracował „psychoterapię pozytywną”, później dodał przymiotnik „transkulturowa” dla odróżnienia od psychologii pozytywnej Martina Seligmana (Dobiała & Winkler, 2016). Jej skuteczność potwierdzono empirycznie (Tritt, Loew, Meyer, Werner, & Peseschkian, 1999). Modalność ta integruje: humanistyczną wizję człowieka, psychodynamiczne rozumienie konfliktów, refleksję systemową dotyczącą transkulturowości, elementy poznawczo-behawioralne, myślenie strategiczne i proces psychoterapeutyczny oparty na zasobach i celach (Remers, 2020).

swoiste kompetencje społeczne czy zawodowe. W tym kontekście badano kompetencje społeczne studentów medycyny uwzględniając potencjalności takie jak np.: porządek, czystość, uprzejmość, punktualność, pracowitość, niezawodność, oszczędność, posłuszeństwo, sprawiedliwość, wierność, cierpliwość, czas, kontakt, zaufanie, czułość, miłość, wiarę, naśladowanie (Zarek & Wyszadko, 2018). Interesująca w tym zakresie wydaje się również koncepcja wskazująca na istotną właściwość człowieka - gotowości do podejmowania wyzwań i rozwijania umiejętności, co również wpisuje się w obszar znaczeniowy potencjalności (White, 1959). Potencjalności są konstruktem, który wpisuje się w zakres czasowo-przestrzenny, a to oznacza, że wymaga swoistego „wydobycia”, czy dostrzeżenia egzystencjalnych możliwości zależnych od jednostkowej historii. (por. Heidegger, 2002; por. Doliński, 2002). Potencjalności, ich aktywność w określonych sytuacjach życiowych, mogą być również *sui generis* definicją zasobów człowieka, co pozwala na kształtowanie jednostkowych przekonań i postaw (Piaget & Inhelder, 1993). Mogą być również źródłem deficytów (Ciesielski, 2016). Potencjalności wtórne korelują z inteligencją emocjonalną (Matczak & Knopp, 2013), kompetencjami intra- i interpersonalnymi (Bar-On, 2000; Knopp, 2006), poczuciem skuteczności (Bandura, 2001; Zientek, 2006), nadzieją podstawową i samooceną (Trzebiński & Zięba, 2003; Trzebiński & Gruszecka, 2012) - można zatem przyjąć, że wskazane konstrukty są istotnymi korelatami dobrostanu w wymiarze eudajmonistycznym.

Założenia działań socjalizacyjnych w Młodzieżowym Klubie „Jedynka”¹

Klub działał w latach 1996–2007 w jednej ze szkół podstawowych, później gimnazjum w Starogardzie Gdańskim. Jego celem było wspieranie społecznego i emocjonalnego funkcjonowania uczniów, szczególnie z grup zagrożonych marginalizacją. Proces socjalizacji oparto na potrzebach i możliwościach uczestników, tworząc przestrzeń rozwojową umożliwiającą nabywanie określonych kompetencji społecznych oraz odkrywanie i rozwijanie indywidualnych zasobów. Założono, że proces socjalizacji jest swoistą „drogą” i „grą w doświadczanie”, w której istotą jest aktywne kształtowanie wyborów, zachowań i przekonań. W pracy z uczestnikami stosowano przede wszystkim modele: **model eksperymentalny** – umożliwiający uczenie się poprzez działanie i refleksję nad własnymi doświadczeniami; **model zasobowy** – skoncentrowany na identyfikacji i rozwijaniu indywidualnych potencjalności; **model psychospołeczny** – uwzględniający wprowadzanie uczestników w interakcje społeczne w celu rozwijania kompetencji interpersonalnych i poczucia własnej wartości. Dzięki

¹ Ważnym elementem działań było tworzenie sytuacji wychowawczych, w których aktywizowały się określone potencjalności. Prowadziło to uczestników do odkrywania własnych, wcześniej nieaktywnych możliwości funkcjonowania społecznego.

zastosowaniu tych modeli pracy wspierano rozwój umiejętności społecznych, poczucia sprawczości i zdolności do podejmowania decyzji edukacyjnych oraz zawodowych, co w efekcie wpłynęło na jakość życia uczestników badania.

Organizacja i przebieg badania

Badanie miało charakter eksploracyjny i było ukierunkowane na identyfikację nowych zależności empirycznych (Sosnowski, 2021). Jego celem było określenie związku między podejmowaniem wysiłku zmiany dotychczasowych postaw życiowych a potencjalnościami rozumianymi jako możliwości i zdolności człowieka (*capabilities, capacities*).

W badaniu wzięło udział 60 osób ($N = 60$) – uczniów szkół podstawowych i byłych gimnazjów w Starogardzie Gdańskim – doświadczających trudności w funkcjonowaniu społecznym wynikających np. z dysfunkcyjnego środowiska, problemów edukacyjnych, czy zaburzeń charakteryzującym się wysokim poziomem negatywizmu, wrogości, nieposłuszeństwa i demonstrowania postaw buntu wobec autorytetów. Bez odpowiedniego wsparcia część z badanych mogłaby zakończyć edukację na poziomie gimnazjum, co znacząco zwiększałoby ryzyko patologizacji ich dalszego życia.

Badanie realizowano za pomocą ankiety elektronicznej - zastosowano przygotowany kwestionariusz z pytaniami, w którym respondenci zaznaczali odpowiedzi spośród podanych opcji. W ankiecie zawarto dane socjodemograficzne (wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie, praca), okres działalności w klubie, sposób uzyskania informacji o klubie i powód wstąpienia, respondenci wskazywali również potencjalności,¹ które najbardziej wpłynęły na wybór ścieżki kształcenia i aktywności zawodowej. Udział w badaniu był całkowicie dobrowolny, a wszyscy uczestnicy zapewnieni zostali o anonimowości i poufności udzielanych odpowiedzi.

W badaniu przyjęto następujące hipotezy: **H.1** - uczestnictwo w zajęciach klubu „Jedynka” miało pozytywny wpływ na postawy wobec wykształcenia i pracy, co przejawia się w wysokim poziomie kontynuacji nauki oraz aktywności zawodowej respondentów w dorosłym życiu; **H.2** - udział w zajęciach klubu pozwolił uczestnikom dostrzec i rozwijać indywidualne zasoby oraz potencjalności, takie jak wiara w siebie, uprzejmość, sprawiedliwość i uczciwość, które kształtują ich wybory edukacyjne i zawodowe; **H.3** - Potencjalności takie jak: uczciwość, uprzejmość, pracowitość oraz

¹ uprzejmość, czystość, punktualność, pracowitość, niezawodność, oszczędność, posłuszeństwo, sprawiedliwość, wierność, cierpliwość, kontakt interpersonalny i umiejętność nawiązywania relacji, zaufanie, czułość, miłość, wiarę oraz naśladowanie (Peseschkian, 2015; Zarek & Wyszadko, 2018).

otwartość i szczerowość miały największy wpływ na postrzeganie własnego życia zarówno w okresie uczestnictwa w klubie, jak i obecnie.

Wynik badania

Badanie objęło 60 osób (N=60), w tym 66,7% kobiet (n=40) i 33,3% mężczyzn (n=20), obecnie w wieku 30–39 lat. W okresie uczestnictwa w klubie „Jedynka” badani byli w przedziale 7/8–14/15 lat, kluczowym dla rozwoju psychospołecznego (Erikson, 1997). W tym czasie rozwijanie wiary we własne możliwości i doświadczenie interakcji społecznych wpływało na uświadamianie kompetencji i kształtowanie poczucia wartości oraz tożsamości.

Większość badanych to mieszkańcy miast: w czasie działalności klubu 91,7% (n=55), obecnie 70,8% (n=42); pozostałe osoby mieszkają na wsi. Poziom wykształcenia jest wysoki: tylko 4,2% zakończyło edukację na gimnazjum, pozostali kontynuowali naukę w szkołach zawodowych, ponadpodstawowych, pomaturalnych lub na uczelniach wyższych. Najwięcej osób posiada wykształcenie ponadpodstawowe/maturalne (37,5%, n=22) i zawodowe (29,2%, n=17). W zakresie aktywności zawodowej: 58,3% (n=36) pracuje na etacie, 20,8% (n=12) prowadzi własną działalność gospodarczą, 4,2% (n=2) korzysta z renty zdrowotnej, a 17% (n=10) ma inne formy zatrudnienia.

Respondenci oceniali wpływ udziału w klubie na rozwój 16. potencjalności. W okresie działalności (1996–2007) najwyższy poziom aktywności odnotowano dla uprzejmości i sprawiedliwości (79,16%), uczciwości (75%), wiary w siebie (67%) i czystości (62,5%). W obecnym życiu (2021–2022) wzrosły: uczciwość (79,16%), pracowitość (75%), czystość (71%) i otwartość/szczerowość (67%). Regres widoczny był dla potencjalności „naśladowanie” (45,83% - 33%).

Główne motywacje wstąpienia do klubu to: potrzeba robienia czegoś wartościowego (45,8%), chęć przeżycia przygody (41,7%) i ciekawość (41,7%). Na decyzję wpływali głównie koledzy i koleżanki (95,8%), a w mniejszym stopniu nauczyciele (25%) i rodzice (4,2%).

Wskaźniki aktywności potencjalności w obecnym życiu: uprzejmość (70,8%), uczciwość (66,7%), pracowitość (54,2%), otwartość/szczerowość (54,2%), umiejętność nawiązywania nowych znajomości (50%), punktualność (50%), pewność siebie (41,7%), cierpliwość (37,5%), prawdomówność, sprawiedliwość i sumienność (po 33,3%).

Wnioski i implikacje

Wyniki wskazują, że proces socjalizacji wtórnej oparty na aktywizacji potencjalności rzeczywiście wpłynął na postawy uczestników wobec własnego życia. Większość badanych dostrzegała możliwość kształtowania jakości życia poprzez rozwijanie kompetencji związanych z edukacją i aktywnością zawodową. Najważniejsze

potencjalności aktywizujące przekonania o własnych możliwościach to: pracowitość, sprawiedliwość, uczciwość, sumienność, wiara w siebie i sens świata. Potencjalności aktywizowane w klubie, które badani wykorzystują w obecnym życiu, to: uprzejmość, uczciwość, pracowitość, otwartość, umiejętność nawiązywania nowych kontaktów, punktualność i pewność siebie. Uzyskane wyniki pozwalają na wniosek, że zajęcia realizowane w oparciu o przyjęty paradygmat metodologiczny wpłynęły na rozwój kompetencji psychospołecznych uczestników, zwiększając ich świadomość własnych zasobów, kształtując postawy wobec edukacji, co pozwala badanym na zadowalające funkcjonowanie w dorosłym życiu.

Realizowane badanie wskazuje, że proces wsparcia osób zagrożonych marginalizacją prowadzona w oparciu o aktywizację potencjalności ma swoje uzasadnienie. W dalszej perspektywie warto pogłębić badania nad wpływem uczestnictwa w podobnych ośrodkach na rozwój kompetencji psychospołecznych w dłuższej perspektywie czasowej uwzględniając różnorodne grupy wiekowe i konteksty społeczne. Interesująca byłaby identyfikacja czynników środowiskowych i indywidualnych, które sprzyjają lub ograniczają rozwój potencjalności uczestników, w tym roli rodziny, szkoły oraz grup rówieśniczych. Dalsze badania mogłyby skupić się na analizie interakcji między rozwijanymi potencjalnościami a osiągnięciami edukacyjnymi i zawodowymi, jak również można rozważyć porównanie efektów uczestnictwa w różnych typach klubów lub programów pozaszkolnych, aby określić, które formy wsparcia psychospołecznego są najbardziej efektywne.

BIBLIOGRAFIA:

1. Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52.
2. Bar-On, R. (2000). Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. W R. Bar-On & J. D. A. Parker (Red.), *The handbook of emotional intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass.
3. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.
4. Ciesielski, R. (2016). *Pięć etapów Transkulturowej Psychoterapii Pozytywnej. Opis procesu terapeutycznego oraz strategii samopomocy*. Wrocław: Continuo.
5. Dobiała, E. (2021). *Psychoterapia pozytywna i transkulturowa w terapii osób dorosłych*. Pobrano z <https://podyplomie.pl> (dostęp 24.11.2025)
6. Dobiała, E., & Winkler, P. (2016). "Positive psychotherapy" according to Seligman and "Positive Psychotherapy" according to Peseschkian: A comparison. *International Journal of Psychotherapy*, 20(3).

7. Doliński, D. (2002). Wpływ społeczny a jakość życia. *Psychologia Jakości Życia*, 1(1).
8. Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo* (Red. Rebis). Poznań: Rebis
9. Heidegger, M. (2002). *Fenomenologia życia religijnego* (G. Sowiński, tłum.). Kraków: Znak.
10. Harrington, A. (2019). *Mind, society, and behavior: Contemporary perspectives in social psychology*. Routledge.
11. Knopp, K. (2006). Rola inteligencji emocjonalnej w życiu człowieka. *Studia Psychologica*, 6.
12. Kuczynski, L. (2021). *Handbook of socialization: Theory and research*. Springer.
13. Lerner, R. M., & Lerner, J. V. (2013). Positive youth development: Research and applications for promoting healthy development. *The Journal of Early Adolescence*, 33(1).
14. Matczak, A., & Knopp, K. (2013). *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*. Warszawa: Liberi Libri.
15. Ozimek, J. (2023). Capabilities and internal conflicts from the perspective of Nossrat Peseschkian's transcultural positive psychotherapy: A counselling context. *Studia Poradownicze*, 12, 275–290. <https://doi.org/10.34862/sp.2023.9>
16. Peseschkian, N. (1977). *Positive psychotherapy: Theory and practice of a new method*. Springer.
17. Peseschkian, N. (2015). *Pozytywna Terapia Rodzin. Rodzina w roli terapeuty* (R. Ciesielski, tłum.). Wrocław: Continuo.
18. Piaget, J., & Inhelder, B. (1993). *Psychologia dziecka* (Z. Zakrzewska, tłum.). Warszawa: Siedmiogród.
19. Remers, A. (2020). Theoretical foundations and roots of positive psychotherapy. W E. Messias, H. Peseschkian, & C. Cagande (Red.), *Positive psychiatry, psychotherapy and psychology – clinical applications*. Springer.
20. Ruszczyk-Rygałło, J. (2016). Socjalizacja dziecka jako proces kształtowania tożsamości. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 4(42).
21. Sosnowski, T. (2021). Docenimy badania eksploracyjne. *Roczniki Psychologiczne*, 15(3).
22. Tritt, K., Loew, T., Meyer, M., Werner, B., & Peseschkian, N. (1999). Positive psychotherapy: Effectiveness of an interdisciplinary approach. *The European Journal of Psychiatry*, 13.
23. Trzebiński, J., & Gruszecka, E. (2012). Siła nadziei podstawowej i poziom samooceny a wrażliwość na pokrzywdzenie: Badanie eksperymentalne. *Przegląd Psychologiczny*, 55(4).
24. Trzebiński, J., & Zięba, M. (2003). Nadzieja, strata i rozwój. *Psychologia Jakości Życia*, 2(1).

25. White, R. (1959). Motivation reconsidered: The concept of competence. *Psychological Review*, 66(5).
26. Zarek, A., & Wyszadko, A. (2018). Potencjalności aktywne jako kompetencje społeczne: Profil psychologiczny studentów medycyny w koncepcji transkulturowej psychoterapii pozytywnej. *Pomeranian Journal of Life Sciences*, 64(1), 85–91. <https://doi.org/10.21164/pomjlifesci.383>
27. Zientek, I. (2006). Poczucie własnej skuteczności w wymiarze międzykulturowym: Ocena Skali Samoskuteczności w karierze międzynarodowej. *Czasopismo Psychologiczne*, 12.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІМ'Ї В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО
СУСПІЛЬСТВА
THE FAMILY AS A SOCIAL INSTITUTION IN THE CONTEXT OF AN
EXISTENTIAL SOCIETY

Людмила Сорокіна,

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-психологічних і
гуманітарних наук Дніпровського
державного технічного університету,
м. Дніпро, Україна

Orcid ID: 0000-0003-4875-2896

У статті розглядається трансформація соціального інституту сім'ї в умовах екзистенційного суспільства, зумовленого війною, невизначеністю та соціальною нестабільністю. Визначено ключові тенденції зміни сімейних ролей, функцій і ціннісних орієнтацій у сучасній Україні. Проаналізовано дослідження українських учених (В. Степико, С. Аксьонової, колективу Інституту родини та подружнього життя УКУ), які засвідчують посилення адаптивної, психологічної та інтеграційної ролі сім'ї в кризових умовах. Показано, що сім'я залишається базовим механізмом збереження ідентичності, соціальної тяглості та підтримки людини в умовах екзистенційної невизначеності.

Ключові слова: соціальний інститут сім'ї, екзистенційне суспільство, цінності, соціальна адаптація, криза, війна, Україна.

The article examines the transformation of the family as a social institution in the context of an existential society shaped by war, uncertainty, and social instability. Key trends in the changing roles, functions, and value orientations of families in contemporary Ukraine are identified. The study analyzes research by Ukrainian scholars (V. Stepiko, S. Aksyonova, and the team at the Institute of Family and Marital Life, UCU), which demonstrates the strengthening of the family's adaptive, psychological, and integrative roles in crisis conditions. It is shown that the family remains a fundamental mechanism for preserving identity, social cohesion, and individual support amid existential uncertainty.

Keywords: family as a social institution, existential society, values, social adaptation, crisis, war, Ukraine.

Сім'я як базовий соціальний інститут зазнає суттєвих трансформацій у добу екзистенційного суспільства, що характеризується кризою цінностей, невизначеністю та пошуком сенсу життя. В умовах глобальної нестабільності,

воєнних конфліктів і технологічної революції зростає потреба у відновленні довіри, емоційної підтримки та ідентичності, які традиційно забезпечує сім'я. Водночас посилюються індивідуалістичні тенденції, що змінюють структуру та функції родини, зокрема її виховну, комунікативну та соціалізаційну ролі. Ці процеси свідчать про необхідність адаптації сімейних моделей до нових соціокультурних реалій, коли традиційна патріархальна структура поступово трансформується у більш гнучкі, партнерські форми взаємодії.

У сучасному суспільстві сім'я стає простором не лише відтворення населення, а й духовного виживання особистості, формування життєстійкості та екзистенційної безпеки. Її адаптивність і відкритість до нових соціокультурних викликів визначають перспективи збереження соціальної цілісності та гуманістичних орієнтирів у майбутньому. Саме тому питання підтримки сімейних цінностей, виховання культури взаємної підтримки, розвитку емоційного інтелекту та освіти батьківства набувають особливого значення для стабілізації соціуму.

Сучасне суспільство переживає глибоку екзистенційну кризу, спричинену війнами, глобальною невизначеністю, втратою довіри до соціальних інститутів і зміною ціннісних орієнтацій. У цих умовах сім'я, як базовий осередок соціалізації, емоційної підтримки та збереження людського капіталу, набуває особливого значення. Водночас зростання індивідуалізму, цифровізація комунікацій і соціальні ризики призводять до трансформації традиційних сімейних моделей, що вимагає нового наукового осмислення її ролі у підтримці соціальної та екзистенційної стабільності.

Метою є аналіз трансформацій соціального інституту сім'ї в умовах екзистенційного суспільства, виявлення її потенціалу як чинника соціальної стійкості, ціннісного відновлення та формування екзистенційної безпеки особистості.

Сім'я виступає ключовим простором взаємної підтримки та збереження ідентичності в ситуаціях невизначеності. Її функції розширюються від традиційно-репродуктивних до психологічно-терапевтичних і комунікативно-інтеграційних. В умовах екзистенційної турбулентності сім'я стає осередком не лише біологічного, а й духовного відтворення суспільства. Формування культури довіри, солідарності та емоційної безпеки в родині є підґрунтям стабільності соціуму в умовах глобальних викликів.

Питання впливу екзистенційної турбулентності на сім'ю не залишаються поза увагою сучасних дослідників. Так, у дослідженні UNICEF (2025) вказано, що 67 % українських батьків потребують додаткових знань і компетенцій у вихованні дітей в умовах війни, а лише 20 % із них відвідали хоча б один спеціалізований курс. Це дослідження показує актуальність підтримки сімей через освіту

батьківства, наголошує на викликах, які зумовлені війною та соціальними змінами [1].

У дослідженні «Сучасна українська сім'я. Портрет та потреби», здійсненому Інститутом родини та подружнього життя УКУ / Центром соціологічних досліджень «Соціоінформ» (2025), визначено, що війна значно змінила сімейні моделі: зросла частка розділених сімей (через мобілізацію, евакуацію), збільшилась кількість неповних родин, висвітлюються ціннісні зміни, вплив зовнішніх умов (воєнний стан) на сім'ю як соціальний інститут [2].

Дослідження Валентини Степико (2024) «Українська сім'я в умовах війни» присвячене впливу воєнного стану на структуру сімей, їхні функції та психологічний клімат, допомагає зрозуміти, яким чином екзистенційні виклики (втрата безпеки, мобілізація, зміна ролей) трансформують сім'ю [3].

Дослідження Світлани Аксьонової (2024) «Чи наважуються українці народжувати під час війни» прив'язане демографічним аспектам: народжуваність значно знизилась, що ставить під загрозу відтворення населення. Авторка наголошує на важливості сім'ї як осередку продовження роду та підкреслює її екзистенційний вимір — збереження життя, тяглість поколінь, відновлення сенсу буття [4].

Соціальний інститут сім'ї зазнає суттєвих трансформацій під впливом екзистенційних викликів сучасного суспільства — війни, міграційних процесів, цифровізації, кризи цінностей та зростання індивідуалізму. Водночас саме сім'я залишається ключовим осередком соціальної стабільності, міжпоколінної тяглості та моральної підтримки.

Сучасні дослідження українських учених (О. Горбачова, Л. Сохань, І. Грицяк, Т. Семигіна, О. Кікінеджи та ін.) підкреслюють необхідність переосмислення ролі сім'ї як простору особистісного самоздійснення, емоційної безпеки та громадянської солідарності. Формування нової моделі сімейних відносин має ґрунтуватися на поєднанні традиційних цінностей і принципів гендерної рівності, партнерства, психологічної стійкості та соціальної відповідальності.

Отже, в умовах екзистенційного суспільства сім'я не лише відтворює соціальні норми, а й стає суб'єктом соціальних змін, здатним формувати культуру підтримки, емпатії та взаємної довіри, необхідну для збереження соціальної цілісності українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. 67% українців потребують додаткових батьківських знань і компетенцій, - дослідження ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press->

releases/67-percent-ukrainian-parents-require-additional-knowledge?utm_source (дата звернення 13.10.2025р.).

2. Який портрет та потреби сучасної української сім'ї? URL: https://ugcc.lviv.ua/2025/10/27/yakuj-portret-ta-potreby-suchasnoyi-ukrayinskoyi-sim-yi/?utm_source (дата звернення 13.10.2025р.).

3. Степико В. Українська сім'я в умовах війни. URL: https://ur.knute.edu.ua/items/5c1401ff-340e-4007-975d-2c9850c896a1/full?utm_source (дата звернення 13.10.2025р.).

4. Аксьонова С. Чи наважуються українці народжувати під час війни. URL: https://suspilne.media/cherkasy/1049079-obstavini-zavzdi-e-buli-i-budut-ci-navazuutsa-ukrainci-narodzuvati-pid-cas-vijni/?utm_source (дата звернення 13.10.2025р.).

UDK 316.7

IMPREZY MASOWE W POLSCE
MASS EVENTS IN POLAND

Marta Pietrzykowska, MSc

University College of Professional Education
in Wrocław, Poland

Orcid ID: 0009-0000-7758-7354

Streszczenie: Artykuł „Imprezy masowe w Polsce” przedstawia znaczenie oraz specyfikę organizacji dużych wydarzeń w kraju, takich jak koncerty, festiwale, mecze sportowe czy zgromadzenia publiczne. Podkreślono, że imprezy masowe stanowią istotny element życia społecznego i kulturowego, a jednocześnie wymagają precyzyjnych regulacji prawnych oraz wdrożenia odpowiednich procedur bezpieczeństwa. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywa Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych z 2009 roku, która określa obowiązki organizatorów, zasady wydawania zezwoleń oraz odpowiedzialność za zapewnienie porządku publicznego. W artykule zwrócono uwagę na rosnącą liczbę tego typu wydarzeń w Polsce. Analiza obejmuje aspekty prawne, organizacyjne i społeczne, a także wskazuje na kluczowe wyzwania związane z bezpieczeństwem, logistyką oraz oddziaływaniem imprez masowych na lokalne społeczności..

Słowa kluczowe: imprezy masowe, bezpieczeństwo, organizacja wydarzeń, ustawa o imprezach masowych, społeczne znaczenie.

Abstract: The article “Mass Events in Poland” presents the significance and specific nature of organizing large-scale events in the country, such as concerts, festivals, sports matches, and public gatherings. It emphasizes that mass events are an important element of social and cultural life, while at the same time requiring precise legal regulations and the implementation of appropriate safety procedures. A key role in this regard is played by the Act on the Safety of Mass Events of 2009, which defines the obligations of organizers, the rules for issuing permits, and the responsibility for ensuring public order. The article also highlights the growing number of such events in Poland.

Keywords: mass events, safety, event organization, act on mass events, social significance

Wprowadzenie

Organizacja imprez masowych w Polsce, takich jak koncerty, festiwale czy mecze sportowe, wymaga nie tylko odpowiedniego przygotowania logistycznego, lecz także ścisłego przestrzegania regulacji prawnych. Podstawowym aktem prawnym regulującym tę sferę jest Ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez

masowych¹. Organizatorzy zobowiązani są m.in. . do przygotowania planu zabezpieczenia, zapewnienia odpowiedniej liczby służb porządkowych i medycznych oraz stworzenia warunków ewakuacji. W praktyce oznacza to konieczność ścisłej współpracy z lokalnymi władzami i instytucjami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo².

1. Zakres regulacji prawnych

Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych określa: zasady postępowania konieczne do zapewnienia bezpieczeństwa imprez masowych, warunki organizacyjne i techniczne, jakie muszą spełniać obiekty i tereny, tryb wydawania zezwoleń na przeprowadzenie imprezy masowej, obowiązki organizatora, w tym zapewnienie służb porządkowych i informacyjnych, odpowiedzialność za szkody wyrządzone w związku z organizacją wydarzenia. Przepisy nie obejmują imprez organizowanych w instytucjach kultury (np. teatry, muzea, biblioteki), a także wydarzeń szkolnych i akademickich, które mają charakter zamknięty³.

Podczas imprezy masowej organizator imprezy masowej zobowiązany jest m.in. . do: opracowania regulaminu imprezy i regulaminu obiektu, zapewnienia odpowiedniej liczby służb porządkowych i informacyjnych, współpracy z Policją, Państwową Strażą Pożarną, służbami medycznymi i innymi podmiotami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo, przygotowania planu zabezpieczenia sanitarnego i przeciwpożarowego⁴. W praktyce organizacja imprez masowych wymaga: koordynacji działań wielu instytucji, w tym administracji samorządowej, służb mundurowych i podmiotów prywatnych, zapewnienia infrastruktury technicznej (systemy monitoringu, bariery ochronne, urządzenia kontroli dostępu), przygotowania procedur ewakuacyjnych i planów awaryjnych, uwzględnienia wpływu wydarzenia na lokalną społeczność i środowisko⁵.

Regulacje prawne i organizacyjne dotyczące imprez masowych w Polsce tworzą spójny system, którego celem jest zapewnienie bezpieczeństwa uczestników oraz porządku publicznego. Ustawa z 2009 roku wraz z kolejnymi nowelizacjami stanowi fundament dla praktyki organizacyjnej, a jej stosowanie wymaga ścisłej współpracy organizatorów z instytucjami państwowymi i samorządowymi⁶.

¹ Ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U. 2009 Nr 62, poz. 504, z późn. zm.), która wielokrotnie była nowelizowana, m.in. . w 2013, 2015, 2017, 2018, 2019, 2022 i 2023 roku), (Dz.U. 2009 Nr 62, poz. 504, z późn. zm.).

² Tamże.

³ ZPE.gov.pl, Przepisy bezpieczeństwa imprez masowych – prawne i organizacyjne aspekty zabezpieczania imprez masowych, [dostęp: 5.12.2025].

⁴ Tamże.

⁵ J. Jurczak, Z. Mikołajczyk, J. Struniawski, *Bezpieczeństwo imprez masowych na przykładzie wybranych państw Europejskich*, wyd. WSPol Szczepno 2018, s.10.

⁶ C. Kąkał, *Prawnokarne aspekty bezpieczeństwa imprez masowych*, wyd. CeDeWu (Wyd. II), 2024, s.19.

2. Społeczne i kulturowe znaczenie imprez masowych

Imprezy masowe pełnią istotną rolę w życiu społecznym i kulturowym. Koncerty, festiwale czy wydarzenia sportowe sprzyjają integracji społeczności lokalnych, wzmacniają więzi międzyludzkie i budują poczucie wspólnoty. Mają również wymiar gospodarczy – przyciągają turystów, generują dochody dla miast i regionów oraz wspierają rozwój sektora usług¹. Jednocześnie imprezy masowe stanowią przestrzeń wymiany kulturowej i promowania wartości demokratycznych, takich jak wolność zgromadzeń czy prawo do uczestnictwa w życiu publicznym. Wyzwania związane z bezpieczeństwem i logistyką nie umniejszają ich znaczenia – przeciwnie, podkreślają potrzebę odpowiedzialnej organizacji, która pozwala łączyć rozrywkę z troską o dobro uczestników².

Wilecki zauważa, że imprezy masowe stanowią istotny element współczesnego życia społecznego i kulturowego. Ich znaczenie wykracza poza samą funkcję rozrywkową – są one przestrzenią integracji, wymiany doświadczeń oraz budowania kapitału społecznego. W literaturze podkreśla się, że uczestnictwo w wydarzeniach o charakterze masowym sprzyja kształtowaniu więzi międzyludzkich, wzmacnia poczucie wspólnoty oraz pozwala na manifestację tożsamości lokalnej i narodowej³. Imprezy masowe, zarówno sportowe, jak i kulturalne, tworzą okazję do spotkań przedstawicieli różnych grup społecznych. Wspólne uczestnictwo w wydarzeniu sprzyja przełamywaniu barier i budowaniu zaufania społecznego. Organizacja i uczestnictwo w wydarzeniach masowych wzmacnia sieci współpracy, co przekłada się na rozwój lokalnych społeczności. Badania wskazują, że imprezy masowe mogą być katalizatorem aktywności obywatelskiej⁴. Obecność dużej liczby uczestników wymaga odpowiednich regulacji prawnych i organizacyjnych, co podkreśla znaczenie imprez masowych jako zjawiska społecznego wymagającego instytucjonalnego nadzoru⁵.

Wydarzenia masowe są okazją do prezentacji tradycji, wartości i symboli kulturowych. Przykładem mogą być festiwale muzyczne czy wydarzenia sportowe, które stają się nośnikiem kultury popularnej i narodowej. Imprezy masowe wpisują się w szeroki kontekst kultury masowej, która kształtuje wzorce zachowań i style życia. Uczestnictwo w takich wydarzeniach jest formą uczestnictwa w globalnych trendach kulturowych. Rozwój technologii i mediów sprawia, że imprezy masowe zyskują nowy

¹ J. Jurczak, Z. Mikołajczyk, J. Struniawski, *Bezpieczeństwo imprez masowych na przykładzie wybranych państw Europejskich*, op. cit.

² K. Wilecki, *Społeczne aspekty kultury masowej*. Studia europeistyczne, Warszawa 2017, s.33.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

wymiar – są transmitowane, komentowane i przeżywane również w przestrzeni wirtualnej, co poszerza ich oddziaływanie kulturowe¹.

Imprezy masowe przyczyniają się do promocji miast i regionów, stając się narzędziem budowania ich wizerunku. Organizacja wydarzeń o dużej skali ma wpływ na rozwój turystyki, gospodarki lokalnej oraz wzmacnia prestiż instytucji zaangażowanych w ich przygotowanie².

Zakończenie

Imprezy masowe w Polsce stanowią ważny element życia społecznego, kulturalnego i sportowego. Ich organizacja wymaga nie tylko odpowiedniego przygotowania logistycznego, ale także przestrzegania regulacji prawnych i zapewnienia bezpieczeństwa uczestnikom. W ostatnich latach obserwuje się dynamiczny rozwój tego sektora, co wiąże się zarówno z korzyściami dla społeczności lokalnych i gospodarki, jak i z wyzwaniem w zakresie zarządzania ryzykiem oraz odpowiedzialności organizatorów. W latach 2024–2025 skala imprez masowych w Polsce była bardzo wysoka i stanowiła ważny element życia społecznego, kulturalnego oraz sportowego.

W 2024 roku zarejestrowano blisko siedem tysięcy wydarzeń masowych, które zgromadziły ponad dwadzieścia osiem milionów uczestników. Były to zarówno koncerty, festiwale, mecze piłkarskie, jak i wydarzenia lokalne o charakterze rozrywkowym czy edukacyjnym. Najwięcej imprez odbyło się w województwach o dużych aglomeracjach – śląskim, mazowieckim i małopolskim – gdzie frekwencja na pojedynczych wydarzeniach sięgała kilku tysięcy osób³.

Rok 2025 przyniósł utrzymanie podobnej skali, a nawet lekką tendencję wzrostową. Organizatorzy coraz częściej stawiali na wydarzenia o charakterze interdyscyplinarnym, łączące elementy kultury, nauki i sportu. Widać było również rosnące znaczenie bezpieczeństwa – zarówno w wymiarze prawnym, jak i organizacyjnym – co wynikało z obowiązujących regulacji oraz doświadczeń z poprzednich lat⁴.

Imprezy masowe w tym okresie miały nie tylko wymiar rozrywkowy, ale także społeczny i kulturowy. Były okazją do integracji, budowania więzi lokalnych i narodowych, a także do promocji miast i regionów. Wiele z nich przyciągało

¹ Z. Bauman, *Socjologia i nowożytność* [w:] *Racjonalność współczesności*, red. H. Kozakiewicz, E. Mokrzycki, M. Siemek, Warszawa 1992, s.9-10.

² Tamże.

³ Główny Urząd Statystyczny, imprezy masowe: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/imprezy-masowe-w-2024-r-,15,8.html>, [dostęp: 5.12.2025].

⁴ Tamże.

uczestników z zagranicy, co wzmacniało ich międzynarodowy charakter i wpływało na rozwój turystyki.

Podsumowując, lata 2024–2025 można określić jako czas intensywnego rozwoju sektora imprez masowych w Polsce – zarówno pod względem liczby wydarzeń, jak i uczestników – przy jednoczesnym wzroście znaczenia aspektów organizacyjnych i bezpieczeństwa.

Wnioski

1. Imprezy masowe w Polsce rozwijają się dynamicznie, ale wymagają stałej kontroli bezpieczeństwa i organizacji.
2. Odpowiedzialne zarządzanie wydarzeniami sprzyja integracji społecznej i wzmacnia znaczenie kultury oraz sportu.

BIBLIOGRAFIA:

1. Bauman Z., *Socjologia i nowożytność*, [w:] *Racjonalność współczesności*, red. H. Kozakiewicz, E. Mokrzycki, M. Siemek, Warszawa 1992.
2. Główny Urząd Statystyczny, imprezy masowe: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/imprezy-masowe-w-2024-r-,15,8.html>, [dostęp: 5.12.2025].
3. Jurczak J., Mikołajczyk Z., Struniawski J., *Bezpieczeństwo imprez masowych na przykładzie wybranych państw europejskich*, WSPol, Szczytno 2018.
4. Kąkał C., *Prawnokarne aspekty bezpieczeństwa imprez masowych*, CeDeWu, Warszawa 2024 (wyd. II).
5. Ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U. 2009 Nr 62, poz. 504, z późn. zm.).
6. Wielecki K., *Společne aspekty kultury masowej. Studia europeistyczne*, Warszawa 2017.
7. ZPE.gov.pl, *Przepisy bezpieczeństwa imprez masowych – prawne i organizacyjne aspekty zabezpieczania imprez masowych*, [dostęp: 5.12.2025].

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ КАХЕЛЬНОЇ ПЕЧІ ФАБРИКАЦІЇ
ТОВАРИСТВА ФАРФОРОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ М.С. КУЗНЕЦОВА З
БУДИНКУ М. ЗАЙЦЕВА В КИЄВІ
ON THE ISSUE OF ATTRIBUTING A TILE STOVE MANUFACTURED BY
THE M.S. KUZNETSOV PORCELAIN AND FAÏENCE COMPANY FROM THE M.
ZAITSEV HOUSE IN KYIV

Дмитро Хамула,
кандидат культурології, старший
науковий співробітник лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших
видів досліджень Одеського науково-
дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України,
м. Одеса, Україна
Orcid ID: 0000-0002-3146-1390

Матеріали статті присвячено атрибуції антикварної кахельної печі з колишнього особняка М. Зайцева у м. Києві, яка відноситься до фабрикації «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова», а також пошуку аналогій до неї серед об'єктів, розташованих як на теренах України, так і за кордоном.

Ключові слова: атрибуція, охорона культурної спадщини, судова мистецтвознавча експертиза, кахельні печі та каміни, антикварні кахлі, майоліка, Товариство М.С. Кузнецова, особняки Києва.

The materials of the article are devoted to the attribution of an antique tile stove from the former M. Zaitsev mansion in Kyiv, which belongs to the production of the "M.S. Kuznetsov Porcelain and Faience Company," as well as the search for analogues among objects located both in Ukraine and abroad.

Keywords: attribution, cultural heritage protection, forensic art examination, tile stoves and fireplaces, antique tiles, majolica, M.S. Kuznetsov Company, mansions of Kyiv.

Постановка проблеми. Так, згідно ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» до поняття «об'єкт культурної спадщини» відносяться «рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини» елементи, «що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати» культурної цінності об'єкта [2]. Згідно ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення, та повернення

культурних цінностей» до поняття «культурні цінності» відносяться і «складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва» [1]. Тобто, згідно визначень у чинному законодавстві, об'єкти, що вивчаються, є одночасно такими, які можна розглядати і як культурні цінності та як об'єкти культурної спадщини [13, с. 445].

В рамках наукової роботи, що триває з початку 2025 р. під керівництвом науковців ОНДІСЕ, а саме: «Розробка методики проведення мистецтвознавчої експертизи антикварних теракотових, кахельних, фаянсових, майолікових печей та камінів щодо приналежності їх до культурних цінностей, які мають історичне, художнє, етнографічне та наукове значення», окрім суто методологічної частини роботи проводиться атрибуція багатьох печей та камінів на теренах сучасної України та зарубіжжя.

Актуальність. Подібні атрибуції допоможуть при проведенні судових мистецтвознавчих експертиз для оцінки подібних об'єктів, які в складі пам'яток архітектури та містобудування, а також, як самостійних об'єктів антикварної торгівлі, які у якості культурних цінностей можуть бути незаконно переміщені через кордон держави (у розібраному вигляді), становлять вагому частку культурної спадщини України. Вони підлягають охороні з боку органів охорони об'єктів культурної спадщини, а також – музеєфікації у випадках, коли таким об'єктам загрожує пошкодження, знищення.

Так, у рамках цієї невеликої статті ми зможемо висвітлити поки що лише один приклад атрибуції розкішної печі, яку згідно з каталогами-прейскурантами виготовили на заводах «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова».

Як справедливо відмічає відома дослідниця кахельних печей Даля Клаюмене, що для історика мистецтва завжди цікаво з'ясувати, хто був автором конкретної моделі чи дизайну виробу. Тут доводиться стикатися з труднощами, адже дослідження показують, що часто не так просто визначити творців моделей певних печей і камінів. Крім того, нажаль, практично неможливо знайти документальних підтверджень умов на яких ті чи інші фабрики здобували права на виробництво вже існуючих моделей. Відомо, що відповідно до законів ХІХ – початку ХХ ст. автор мав виняткові права на модель лише на короткий час, тож через кілька років після реєстрації моделі будь-хто міг її копіювати та тиражувати [16, див. с. 3, прим. 9]. Клаюмене відмічає, що особливого поширення набули певні особливо популярні моделі, що подобалися споживачам. Такі багато декоровані печі та каміни можна побачити у каталогах різних фабрик різного ж часу [16, іл. 4а-с, с. 4], які своєю репрезентативністю намагалися переконати споживачів, що пропонуванй виріб є модним. Це ускладнює атрибуцію виробів за місцем і часом виготовлення, а їхнє віднесення до конкретного виробника стає надзвичайно

складним. Клаюмене також задається питанням, чи можна взагалі застосовувати при аналізі промислових виробів XIX – першої половини XX ст. методи дослідження образотворчого мистецтва? Що вважати оригіналом (первісним зразком), а що – повторенням (тиражованим виробом)? Чи можуть відомі першозразки допомогти атрибутувати копії, тобто визначити виробника серійного виробу? Аналізуючи виробництво кахляних печей і камінів XIX – першої половини XX ст., авторка у своїх наукових штудіях намагається зробити спробу відповісти на ці питання [15, с. 431].

Так, важливо зразу відмітити, що серед інших виробників кахельних печей та камінів, які довелося вивчати в рамках НДР, окрім М.С. Кузнецова, поки що не було виявлено модель, про яку піде мова. З приводу цього, важно обмовитися, що практика запозичення або часто просто крадіжок ідей та конкретних моделей печей була досить поширеною [9, с. 10]. Це спричиняє для дослідників пічних кахлів багато труднощів, тому що єдиний мистецтвознавчий іконографічний аналіз тут стає майже безперспективним, адже для повного атрибуційного циклу в кожному конкретному випадку потрібно бачити клейма виробника, які зазвичай розташовуються на зворотньому боці кахлів. Подібна атрибуційна робота вже дала певні результати, які були опубліковані автором. Ці публікації стосуються атрибуції у визначенні художніх кахлів та печей відносно фабрикації Кузнецова, так і інших виробників, зокрема фабрики Й. Андржеєвського та фінляндського заводу «Або» [10, с. 304-305; 11, с. 265-268; 12, с. 93-100; 14, с. 672-674].

Завод М.С. Кузнецова з початку розміщувався лише в с. Кузнецове (нині Конаково), Корчевського повіту Тверській губернії, яким у 1870 р. володів Матвій Сидорович Кузнецов (1846-1911). Він отримав його у спадок від свого батька Сидора Терентійовича, тому в деяких довідниках датою заснування заводу вказано 1847 р. З 1888 р. завод увійшов до заснованого спільно з синами «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова». Після 1917 р. фабрика була націоналізована та продовжила роботу під ім'ям «ЗіК» (Завод ім. Калініна). Основною продукцією було фарфорове, фаянсове, кахельне, емалеве виробництво, виготовлення столового посуду, туалетних та санітарних виробів, ізоляторів та навіть церковних іконостасів.

М.С. Кузнецов здобув освіту в ризькому комерційному училищі, де його сім'я також мала фарфоровий завод. До 1910 р. крім виробництва у Ризі «Товариство» об'єднувало найбільші фабрики порцеляни у с. Дульово (Володимирська губ.), с. Буди (Харківська губ.), с. Пісочна (Ярославська губ.), с. Вербілки (Московська губ.), а також в Калузькій губернії. Крім цього, було 3 торф'яних виробництва, заводи каоліну та вогнетривкої цегли, земляні утіддя в 6 губерніях. Єдиним великим фарфоровим заводом, який не увійшов до Товариства, залишався Імператорський фарфоровий завод у Санкт-Петербурзі.

На 1881 р. на заводі працювала 861 людина і вироблялося продукції на 400 тис. карб/рік. У 1887 р. на фабриці було 17 муфельних печей, 11 горнів та 3 парові машини на 95 кінських сил. У 1897 р. було задіяно 1417 чоловік і вироблено продукції на 784 тис. карб., а 1903 р., – на 861 тис. карб. при 1508 робочих. До 1912 р. обсяг випущеної продукції становив понад 988 тис. карб./рік. Основний капітал «Товариства» перевищував 3 млн. карб. Головний «офіс» правління розташовувався в м. Москві на М'ясницькій вул. буд. 8/2, де був і головний магазин, також гуртовий склад на Солянці, роздрібні магазини на Петрівці та на Софійці. Були також склади в Санкт-Петербурзі (на оптовому складі на Маріїнському ринку та у роздрібному магазині на Невському проспекті), а також Києві, Харкові, Слов'янську, Ростові-на-Дону, Одесі, Ризі, Варшаві, Тюмені, Баку. Були й місця тимчасової торгівлі, що розташовувалися на берегах річок: у Казані – на Булаку; у Самарі – на Волзі; в Астрахані – на Кутумі. І, звичайно, кахлі продавалися на всіх великих ярмарках.

Фарфорова та фаянсова продукція Товариства М.С. Кузнецова завжди виставлялася на різних загальноросійських і зарубіжних виставках та отримувала відзнаки. З 1902 р. Товариство набуло статусу «Постачальника Двору Його Імператорської Величності».

Деякі збережені до нині печі, можна сміливо ідентифікувати за кузнецовськими каталогами. В процесі досліджень, завдяки візуальному порівняльному мистецтвознавчому аналізу автором була віднайдена ціла низка печей та каміно-печей, які певною мірою слід відносити до фабрикації заводів Кузнецова. При цьому не слід забувати того, що така атрибуція є лише приблизною, тому що, як показує практика та спостереження, багато аналогічних між собою моделей печей одночасно виготовлялося різними заводами, часто навіть у різних країнах. Виявити першоджерело походження тієї чи іншої моделі буває іноді надто складно. Не дивлячись на це, пошуки та спостереження дають вельми цікаві результати, якими автор хоче поділитися.

Де ж саме до сьогодні збереглися вироби заводів Кузнецова? Розглядаючи історичну забудову українських міст, виявилось, що зовсім несподівано можна натрапити на справжні шедеври кахельного мистецтва кузнецовської фабрикації. Так, наприклад, в процесі пошуку інформації, автор натрапив на світліни інтер'єрів будинку-пам'ятки архітектури в Печерському районі м. Києва на розі вулиць Грушевського та Шовковичної, зведеного арх. В. Ніколаєвим у 1897 р., у стилі неокласицизм (Рис. 1).

Відомо, що родина Зайцевих оселилися в Києві ще в 1860-х рр., переїхавши сюди з Канева. Невдовзі Іона Зайцев постає купцем 1-ї гільдії. Родина славилася цукровим виробництвом. У бізнесі батька активну участь брали його сини, – Маркус, Мойсей та Давид та їх дружини [4, с. 56-60; 7, с. 346-347; 8, с. 69].

Виявилося, що у цьому колишньому особняку М. Зайцева добре збереглася рідкісна антикварна поліхромна майолікова кахельна піч у так званому «мавританському» стилі (Рис. 2-7). Її декор повністю відповідає доволі популярним тенденціям та смакам кінця XIX поч. XX ст., коли у кожній престижній оселі мала бути зала у орієнтальній стилістиці. На той час особливо модним були мавританські мотиви. Піч має ясно виражену ярусну композицію, побудовану за принципом вертикальної домінанти: її форма нагадує архітектурний портал або мініатюрну башту, що символічно відсилає до ісламської архітектури – мінаретів та мавзолеїв. Нижній ярус у вигляді топкової частини печі, виконує роль своєрідного стилобату, який має масивну основу зі ступінчастими виступами, які створюють враження стійкості й монументальності. Ця масивна топкова частина печі з фланкуючими здвоєними колонами, що зверху перекриті масивним карнизом-полицею, утворюють імітацію камінного portalу. Середній ярус, акцентований пілястрами. Верхній ярус увінчаний антаблементом із багатим фризом, орнаментованим аркатурою, над яким розміщено куполоподібне завершення із декоративним навершям. Верхня частина печі з великим пічним дзеркалом щільно вкритим рослинно-геометричним орнаментом у типово «мавританському» стилі, розділена на висоті 2/3 додатковим ярусом в центрі якого лонет із центричним геометризаним орнаментом. Масивні форми центральної частини фланкуються більш нижчими за висотою ризолітами, які завершуються аналогічними карнизами, як і центральна частина пічного дзеркала. Карниз прикрашений пояском консолей із рослинними формами, що нагадують сталактитові мукарни. На самому верху розташовані так звані «городкі» у вигляді щільного рядка декоративних акротеріїв.

В цілому піч має ясно виражену ярусну композицію, побудовану за принципом вертикальної домінанти. Поверхня печі рясно декорована рельєфним майоліковим орнаментом, що ґрунтується на принципах ісламського геометризму. Центральні панелі заповнені зірковими та мережевими мотивами, подібними до традиційної арабески. Верхня частина містить пальмети та стилізовані раковини, що є алюзією до мотивів андалузського та османського декоративного мистецтва. Композиційно орнамент побудований за принципом безкінечного повторення, що символізує ідею нескінченного божественного порядку.

Майолікова колористика печі включає поєднання глибоких бірюзових, кобальтових, ніжних сірувато-металевих тонів у контрасті з охристими, світло-жовтуватими смужками в орнаментиці та світло-помаранчевими акцентами у вигляді багато декорованих тонких консолей-кронштейнів, що розташовані, як під далеко виступаючою плитою-сімою камінної полиці, так і під основним карнизом верхньої частини печі, який так само далеко видається від площини пічного дзеркала та тіла печі.

Отже дана піч демонструє синтез архітектурних і декоративних форм, властивий періоду історизму, коли митці активно переосмислювали орієнтальні традиції в контексті європейського побутового простору. Подібні печі встановлювалися в палацових інтер'єрах, салонах, у «мавританських» залах — наприклад, у маєтках другої половини XIX ст. на території колишньої Російській імперії, Німеччині або Австро-Угорщині.

Дана модель кахельної печі безсумнівно є високохудожнім прикладом декоративно-прикладного мистецтва та художнього ремісництва, із яскраво вираженою системою архітектонічних принципів побудови з декоративними модулями ісламського Сходу, які надзвичайно вдало інтерпретовані через призму європейської еkleктики. Її архітектонічна цілісність, багатство орнаменталізації та стилістичний синтез перетворюють утилітарний предмет на символ естетичної розкоші та культурного діалогу між Сходом і Заходом.

Піч впевнено атрибутується, як витвір заводів Кузнецова. Дана каміно-піч відповідає каталожній моделі під №3 в каталозі 1896 р., та №5 в каталозі за 1901 р. [5, №3; 6, №5] (Рис. 8. 9. 10. 11).

Також дану модель печі, як каталожну піч фабрикації Кузнецова, вдається атрибутувати серед прикрас палацу еміра Бухарського в місті Каган (бувш. Нова Бухара, Узбекистан) (Рис. 12. 13. 14).

Так, відомо, що палац будувався з 1895 р. за наказом еміра Саїда Абдулахад-хана до 1898 р. за проектом архітектора О.Л. Бенуа (керівник будівництва інженер Дубровін). Існують певні версії щодо мети створення комплексу. Одна з них наголошує на тому, що палац було зведено особисто для еміра. За іншою версією, будівництво палацу було заплановано для візиту до Бухарського емірату царя Миколи II [3, с. 111]. Після смерті Саїда Абдулахад-хана його наступник, емір Саїд Алім-хан, використовував палац у якості резиденції для прийому високопосадовців, які прибували з візитом до Бухари. У наші дні, тут розташований місцевий Палац культури залізничників. Архітектурний комплекс наразі має статус пам'ятки архітектури. Палац має яскраво виражену орієнтальну стилістику з численними вежами, куполами та колонами, збудований в «мавританському» стилі з поєднанням еkleктичних рис (вкраплення деяких елементів в стилістиці необароко та ампір). Як всі інші тогочасні палаци регіону, він збудований за багатьма вимогами суто європейського стилю та оформлення в цілому. Серед таких важливих європейських елементів тут є кахельні печі. Проте, виявлена піч у «мавританському» стилі, є уособленням надзвичайно вдалого поєднання європейських пічних традицій з східною стилістикою декору.

Так, у процесі досліджень, автором були проведені пошукові роботи, які дали нові та цікаві результати відносно атрибуції інших моделей печей та каміно-

печей, так чи інакше пов'язаних із фабрикацією Кузнецова, проте, це вже матеріали для наступних публікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про вивезення, ввезення, та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV (у чинній редакції). (дата звернення 05.11.2025).
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III (у чинній редакції). (дата звернення 05.11.2025).
3. Дворец эмира Бухарского. *Вокруг света: Журнал путешествий и приключений на суше и на море*. 1900. № 7. XVI год издания. Спб: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1900.
4. Друг О.М., Малаков Д.В. М. Грушевського, 20/1 (кол. Олександрівська, 17, або Шовковична, 1). *Особняки Києва*. К.: Кий, 2004. 823 с.: іл. С. 56-61.
5. Каталог строительных майоликовых, эмалевых и терракотовых украшений, каминов, печей, печных изразцов, иконостасов и киот, Высочайше утвержденного Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой, уг. Златоустинского переулка. М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1896. 81 л. іл.
6. Каталог майоликовых каминов, печей, печных изразцов, плиток для облицовки стен, иконостасов и киот Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой улице, Златоустинский переулок д. № 8/2. М.: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1901. 26 с., іл.
7. Малаков Д. Грушевського вулиця. Особняк (Зайцева М.Й.) 1897. *Звід пам'яток історії та культури України*: Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 1.: А-Л / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. 608 с: іл. С. 346-347.
8. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Гаврилюк Л.О., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Пархоменко М.Т., Федорова Л.Д., Чешко В.М. К., 2007. 277 с.
9. Хамула Д.В. Изразцовые печи в Одессе: импорт и художественные особенности. Одесса: КП ОГТ, 2017. 36 с., ил.
10. Хамула Д.В. До питання збереження автентичних елементів інтер'єрів будинків фонової забудови Старої Одеси. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*: зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті

видатного вченого Владислава Федоренка («Федоренківські читання») (Харків, 15.10.2024). Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. С. 304-306.

11. Хамула Д.В. Атрибуція теракотових камінів та камінних печей палацу шляхтича Володимира Ростішевського в Косарях. *Здоров'я та суспільство в умовах війни: Збірник наукових статей*. Кропивницький: Вид-во ЦІРОЛ, 2025. Вип.1. (5). У 3 т, Т.2. С. 265-269.

12. Хамула Д.В. Атрибуція кахельної печі прибуткового будинку Русова в Одесі в контексті «розробки методики проведення мистецтвознавчої експертизи антикварних теракотових, кахельних, фаянсових, майолікових печей та камінів щодо приналежності їх до культурних цінностей, які мають історичне, художнє, етнографічне та наукове значення». *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України*. Вип. 17' 2025. Одеса: 2025. С. 93-104.

13. Хамула Д.В. Щодо визначення антикварних кахельних печей та камінів у якості культурних цінностей як витворів декоративно-прикладного мистецтва, або як об'єктів культурної спадщини. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. від дня народж. відом. вчен.-кримінал., д-ра наук, проф. Рудольфа Арчибальда Рейсса* (Харків, 23.05.2025). Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2025. С. 445-448.

14. Хамула Д.В. Проблема збереження автентичних кахельних печей: до питання атрибуції кахельної печі із прибуткового будинку Русова в Одесі. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експертної служби МВС України* (м. Київ, 20 червня 2025 р.) / відп. упоряд.: Ковальов К.М., Гуріна Д.П., Воробйова О.П., Житник Н.С., Чміленко О.П. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 672-676.

15. Klajumienė Dalia Akad. Pirmavaizdis ir gaminy: XIX a. – XX a. pirmos pusės koklinių krosnių ir židinių atvejais. *Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros institutas. The Prototype and an Artefact: The Case of Tile Stoves and Fireplaces from the Nineteenth to the First Half of the Twentieth Century Acta Academiae Artium Vilnensis* 2023. S. 429-457.

16. Klajumienė Dalia. Klajumienė Dalia Akad. Kodėl svarbu tyrinėti XIX a.–XX a. pirmosios pusės koklinių krosnių gamintojų produkcijos ženklimą? *Journals: Acta Academiae Artium Vilnensis*. Akad. D. Klajumienė. S. 1-6.

Рис. 1. Колишній особняк М. Зайцева. Київ.

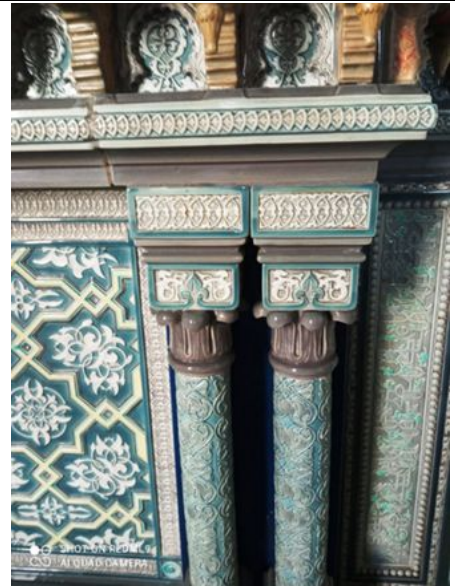
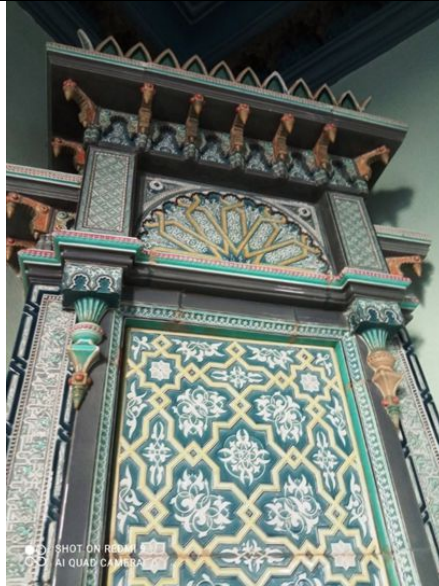

Рис. 2. 3. 4. Піч фабрики Кузнецова у колишньому особняку М. Зайцева. м. Київ.

Рис. 5. 6. 7. Піч фабрики Кузнецова у колишньому особняку Зайцева. м. Київ.
Нижня та верхня частини.

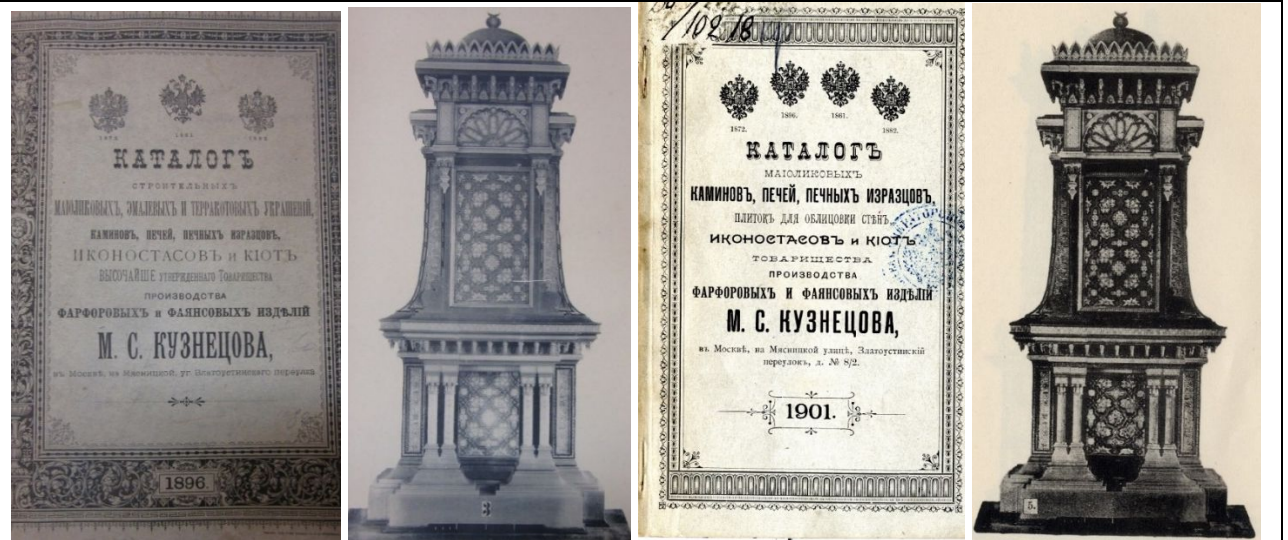

Рис. 8. 9. 10. 11. Піч №3 та №5 з каталогів Кузнецова за 1896 р. та 1901 р.

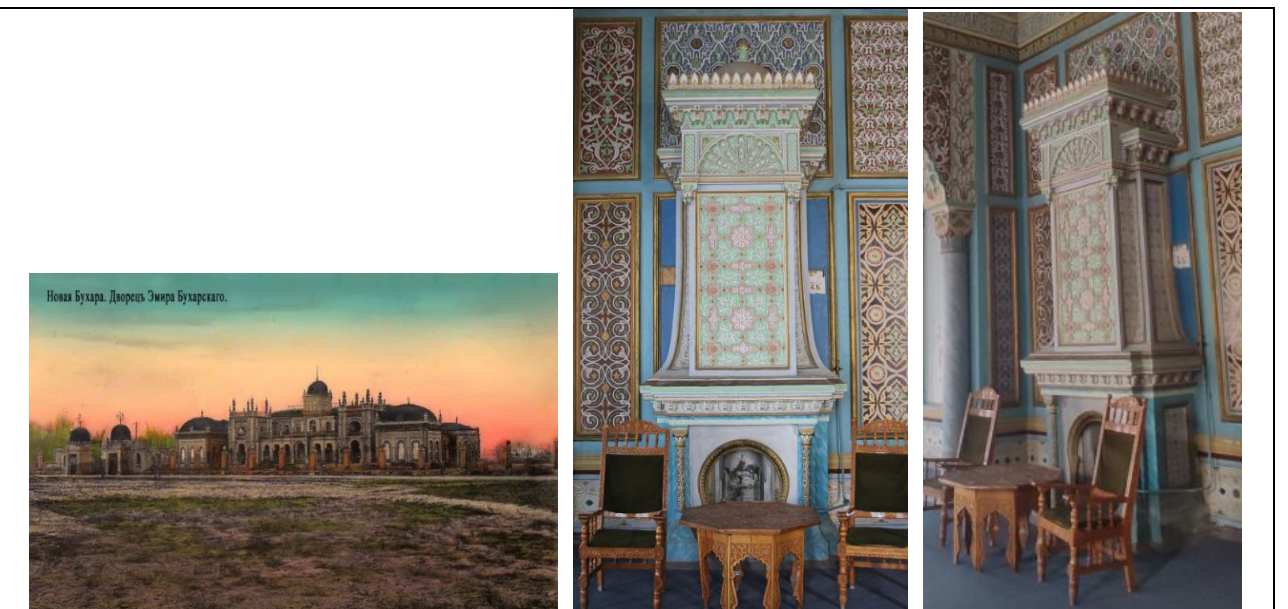

Рис. 9. 10. 11. Палац еміра Бухарського в місті Каган (Нова Бухара, Узбекистан) на листівці початку XX ст. та каміно-піч фабрикації М.С. Кузнецова (модель №4) в тому ж палаці.

**АТРИБУЦІЯ ДВОХ МОДЕЛЕЙ КАХЕЛЬНИХ ПЕЧЕЙ ТОВАРИСТВА
ФАРФОРОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ М.С. КУЗНЕЦОВА, ФАРФОРОВОЇ
ФАБРИКИ «АРАБІА» ТА ПОРЦЕЛЯНОВОЇ ФАБРИКИ «РЬОСТРАНД»**

**ATTRIBUTION OF TWO MODELS OF TILED STOVES FROM THE M.S.
KUZNETSOV PORCELAIN AND FAIENCE MANUFACTURING COMPANY, THE
ARABIA PORCELAIN FACTORY, AND THE RÖRSTRAND PORCELAIN
FACTORY**

Дмитро Хамула,

кандидат культурології, старший
науковий співробітник лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших
видів досліджень Одеського науково-
дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України,
м. Одеса, Україна

Orcid ID: 0000-0002-3146-1390

Матеріали статті присвячено вивченню двох моделей антикварних кахельних печей фабрикації «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова», фарфорової фабрики «Арабіа» та порцелянової фабрики «Рьостранд».

Ключові слова: атрибуція, охорона культурної спадщини, судова мистецтвознавча експертиза, кахельні печі та каміни, майоліка, М.С. Кузнецова, «Рьостранд», «Арабіа», фінляндські печі, шведські печі, Трюггелін.

The article is devoted to the study of two models of antique tiled stoves produced by the "M.S. Kuznetsov Porcelain and Faience Manufacturing Company," the Arabia porcelain factory, and the Rörstrand porcelain factory.

Keywords: attribution, cultural heritage protection, forensic art examination, tiled stoves and fireplaces, majolica, M.S. Kuznetsov, Rörstrand, Arabia, Finnish stoves, Swedish stoves, Trüggelin.

Постановка проблеми. Продовжуючи тему, розпочату у попередній статті, автор продовжує виявлення та порівняння моделей високохудожніх печей з каталогів «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова», з ціллю віднайдення першоджерел їхнього художнього та задуму, шляхом їх порівняння з іншими виробництвами, такими, як шведська

порцелянова фабрика «Рьостранд», та дочірнє її фінляндське підприємство «Арабіа».

Так, у попередніх матеріалах ми вже зробили обережний висновок щодо атрибуції моделі майолікової печі в «мавританському» стилі з каталогів Товариства М.С. Кузнєцова за 1896 р. (№ 3) та за 1901 р. (№5), як дизайнерського витвору заводів М.С. Кузнєцова.

Наступною моделлю в ряді спостережень виявляється каталожна модель М.С. Кузнєцова за №785 з каталогу 1896 р. [1, №785] (Рис. 1; 2) та відповідна модель №4 з каталогу 1901 р. [2, №4] (Рис. 3; 4).

До неї також вдалося знайти відповідні печі. Так, схожа піч зафіксована в палаці еміра Бухарського (нижня частина даної печі виконана у вигляді каміна і виявляється зовсім іншою, до речі, як і верхівка у вигляді аттику з вазою) (Рис. 5). Наступною піччю цієї моделі є піч у м. Пермь, що розташовується в колишньому особняку удови мецената І.І. Любимова (1838-1899) Є.І. Любимової (арх. О.Б. Турчевич, 1902 р.) (Рис. 6; 7).

Конструктивно піч цієї моделі складається з трьох частин: цокольної із топкою, верхньої частини із пічним дзеркалом та вінцевої. Надзвичайно масивний цоколь має виражену архітектоніку у вигляді масивного гладкого постаменту, що переходить у доволі розлогу та масивну т.зв. дорічну кіму (кіматій) або зворотній гусьок, що щільно вкритий рельєфним рослинним орнаментом. Вище розташований щільний поясок, вкритий рельєфним орнаментом т.зв. «алмазного» перлинника. Топова частина являє собою оформлену у вигляді отвору арки, з профільованими тягами та «замковим каменем» по центру, фланковану по обох боках масивними низькими пілястрами та перекрита антаблементом із розетковим орнаментальним пояском та масивною плитою-карнизом, що утворює собою камінну полицю. Пілястри багато декоровані здвоєними фільончатими елементами, в середині яких розміщений рослинний декор у вигляді фестонів із плодами і квітами. Завершуються пілястри капітелями, декор яких живо нагадують іонічний архітектурний ордер. Основна частина корпусу складається із проміжного та основного тіла печі. Проміжна частина являє собою витончений цоколь для дзеркала печі. Центр дзеркальної частини із рамою з орнаментом по типу римського лавру, перпендикулярно перев'язаного широкою стрічкою, розчленований п'ятьма рядами кахлів квадратної форми, кожна з яких в середині має рельєфне поле з центральним виступом з «алмазним» грануванням. Кожен цей ряд також додатково розділений пояском з орнаментом «плетушкою». По боках пічне дзеркало також фланковано пілястрами, які розташовані відносно тіла печі за принципом архітектонічного контрапосту. Вони доволі витягнуті, починаються з масивних волотоподібних завітків, які витягуються у висоту, поступово злегка розширюючись зверху, завершаючись підпружними, знову ж таки іонічними

капітелями. Верхівка вирішена із наявністю витягнутого фільончатого антаблементу із центричним фризом з сильно витягнутим геометризованим картушем, по центру якого – об'ємний маскарон. Вище йде далеко висунутий карниз, вирішений із застосуванням багатопрофільованих архітектонічних обломів і пояском масивних овоїдних елементів (іоніки). Завершує всю ритмічну монументальну композицію т.зв. «корона» у вигляді фронтального аттика з масою завітків, стилізованих у стилістиці бандельверку та кнорпельверку, через які підвішено масивну квітково-плодову гірлянду. По центру розташовується округлий картуш. По боках плінтів ломаного карнизу, що утворений нижчестоячими пілястрами, розміщені артишоківі бутони, що довершують композиційне строго геометричне рішення, «вільними» рослинно-бутонними акцентами.

У стилістичному плані піч поєднує риси пізнього історизму з елементами ренесансного та барокового орнаменту. Симетричність композиції, багатство рельєфу й пластики, а також використання архітектурних елементів (пілястри, антаблемент, фронтон) свідчать про орієнтацію на ренесансно-необарокові зразки декоративного мистецтва.

В будинку купця П.І. Іванова на Великій Прохоровській, 18 в м. Санкт-Петербурзі були встановлені печі виключно кузнєцовські. Тож і тут знов бачимо ті самі каталожні печі під №785-№4 (Рис. 8; 9).

Серед ескізів моделей каміно-печей у каталозі за 1897 р. фінляндської фарфорової фабрики «Арабія» також можна побачити каміно-піч за №59, що іконографічно повністю відповідає вищерозглянутому каміно-печам кузнєцовської фабрикації [5, №59, s. 47]. Каталог «Арабія» видані двома мовами – один варіант фінською, другий – шведською [8, №59]. В каталозі зазначається, що можна придбати піч у різному забарвленні та виконанні: “Valkoinen” – білу піч, більш низьку, або більш високу (“Lattealle seinälle”), кутова (“Nurkkaan”), в кольорових глазурях (“Färgad glasyr”), майолікову в скромному виконанні, або майолікову розкішну (Рис. 10; 11).

Фарфорова фабрика «Arabia». Заснування фабрики на «віллі Арабія» відноситься до 1873 р., коли восени того ж року розпочалося виробництво. Фабрика «Arabia» була заснована як дочірнє підприємство «Rörstrand» Г.Г. Страле (Gustav Holdo Stråle, 1826-1896) та Робертом Альмстрьомом (Robert Almström, 1834-1911). Метою створення фабрики було наближення до ринку на території колишньої Російської імперії. Перші вироби, які були випущені фабрикою «Арабія», були копіями моделей заводу «Rörstrand» або напівфабрикатами, завершеними на місці. Серед продукції були кахельні печі, фаянсові та фарфорові вироби.

У 1874 р. виробництво працювало на повну потужність, а продажі перевершували очікування завдяки популярності майоліки. Виробництво майоліки на «Arabia» зосереджувалося переважно на виготовленні печей, попит на них за кордоном був великим.

У 1881 р. секретаря тюремного відомства М. Горнборга (M. Hornborg) призначили представником «Rörstrand» на фабриці, а у 1884 р. «Arabia» стала самостійною компанією, хоча «Rörstrand» залишався її найбільшим власником.

У 1880-х рр. на «Arabia» працювало близько 200 осіб, під керівництвом інженера Герліца (Herlitz) та економіста Шеліна (Schelin), які приїхали зі Швеції, та були призначені від «Rörstrand». Річний обсяг продажів становив близько 600 000 фінських марок, і більша частина продукції експортувалася до царської Росії. Як і багато інших підприємств, «Arabia» мала свої труднощі. У 1891 р., наприклад, було виявлено серйозні крадіжки порцеляни з фабрики, у результаті чого 50 працівників притягнули до суду.

У 1890-х рр. фабрикою керували полковник Антелль (Antell), інженер Герліц, фабрикант Альмстрём, головний інтендант Санмарк (Sanmark) і головний інженер Таллквіст (Tallqvist). Лише у 1916 р. «Arabia» остаточно відокремилася від «Rörstrand», після чого змогла самостійно керувати своїм виробництвом.

Нижче можна побачити першу рекламу фарфорової фабрики «Arabia», яка регулярно публікувалася у фінських щоденних газетах протягом усього 1875 р. та ще одну рекламу також з фінської газети (Рис. 12; 13) [4; 3].

Серед ескізів моделей каміно-печей у каталозі за 1914 р. заводу «Арабіа» можна побачити й ту саму каміно-піч №59, та деякі інші, які іконографічно повністю відповідають каміно-печам кузнєцовської фабрикації [9, №57А, №59, №73А, №73В, №75, №77] (Рис. 14; 15).

Так, згідно каталогу заводу «Рорстранд» від 1894 р. модель каміно-печі під №59 відповідає вищерозглянутим варіантам моделі №4 кузнєцовських заводів [10, No59, s. 18] (Рис. 16; 17).

Порцелянова фабрика «Rörstrand» є найстарішою порцеляною фабрикою Швеції. Вона була заснована Й. Вольфом у Стокгольмі 1726 р. У 1858 р. фабрика переходить до члена парламенту Г.Г. Страле та Н.К. Класону.

Наприкінці 1860-х рр. почалося виробництво майоліки, а 1884 р. вона стала настільки популярною, що виробництво розширили під керівництвом художника А. Ноймана. У 1874 р., Страле та Альмстрем заснували дочірню фабрику у Фінляндії — «Arabia Porslinsfabrik». Перші вироби «Arabia» були копіями моделей «Rörstrand».

У 1868 р. фабрика стала акціонерним товариством, хімік-технолог Роберт Альмстрем (1834-1911) став технічним директором. Так, в звіті про промислову, ремісничу та художню виставку у Гельсінгборзі 1903 р. зазначалося: «Акціонерне

товариство Karlskrona kakelfabrik також представило свої вироби, а поруч із ним — Rörstrands fabriker (Фабрики Перстранд), які хоч і не брали участі в конкурсі, але прикрашали виставку своєю експозицією. Це — справжній ветеран шведської керамічної промисловості, і, ймовірно, одне з найстаріших підприємств Європи, адже фабрика, заснована ще 1726 р., і досі діє на тому ж місці.

Фабрики «Рьорстранд», що належать однойменному акціонерному товариству, є одним із найшанованіших підприємств, до яких із вдячністю звертається кожен, хто цікавиться історією шведської індустрії. Протягом більш ніж півтора століття фабрика гідно представляла шведське керамічне виробництво, демонструючи як технічну досконалість, так і високий художній рівень, що свідчить про відмінне керівництво підприємства.

Щороку фабрика переробляє 3–4 тисячі тон різних сортів глини, споживає 10–12 тисяч тонн кам'яного вугілля, має близько 1000 працівників, а вартість продукції становить 2,5–3 мільйони крон, що свідчить про її значне місце в промисловості країни.

На виставці «Rörstrand» представив сервізи, предмети розкоші, хімічний і кухонний фарфор, а також кахельні печі». І далі: «Серед кахельних печей увагу привертала модель за мотивами дубового орнаменту, створена за ескізом професора Ісаака Густава Класона, виконана у старовинному стилі з блакитним рокайльним орнаментом і фоном; інша — у сучасному стилі, спроектована арх. Бобергом, із бірюзовою глазур'ю; ще одна — з розписом під глазур'ю у кількох кольорах, створена архітектором Г. Трюгеліном; а також камін у стилі ампір із зеленими та золотими прикрасами, спроектований придворним арх. Агі Ліндегренем.

Фабрика «Rörstrand» також має велику лінію виробництва камінів і кахельних печей, що виготовляються з фаянсу, на відміну від інших фабрик країни, які використовують жовту глину.

Залежно від будівельних замовлень, вартість річного виробництва може сягати понад пів мільйона крон.

Поруч із печами на виставці стояли п'єдестали різних форм і декору, виконані частково в кольорових глазурях і майоліці, а частково з масиву кольору слонової кістки з позолотою або емалевим розписом.

Фірма Rörstrands Aktiebolag здобула численні нагороди на різних виставках: — 1900 року — Grand Prix у Парижі, — 1901 року — таку ж нагороду в Петербурзі, — 1902 року — Grand Prix у Турині.

Серед найпрестижніших національних відзнак фабрики варто згадати почесну нагороду в Гетеборзі 1891 р., яку було присуджено лише одному з учасників виставки — саме Rörstrand» [6, s. 192, fig. 67, s. 194].

У 1914 р. підприємство розширилося та придбало Гетеборзьку порцелянову фабрику. Але період 1915-1925 рр. стало одним із найскладніших в історії компанії – прибуток був мінімальним або його взагалі не було, а дивіденди акціонерам були мізерними. Додатковим ударом стала велика пожежа ввечері 17 вересня 1925 р. В 1926 рр. фабрику було закрито. Фінансовий стан «Rörstrand» після переїзду до Гетеборга не поліпшився, і фабрика кілька років балансувала на межі банкрутства. 1929 р. власники «Lidköpings Porslinsfabrik» – Ернст Вехт'є та К.Г. Герліц – викупили збанкрутілу фабрику в Гетеборзі та стали власниками «Rörstrand» [11].

Ще дві печі приписуються виробництву «Rörstrand». Одна розташована в будинку Гедберга (Hedberg, Johan August (1828-1906) в Сундсваллі (Швеція), що збудований в 1889-1890 рр. (Kyrkogatan, 26). Дана піч розміщується в службовому кабінеті бургомістра. У парадній залі будинку Гедберга, реставраторам вдалося відновити первісні кольори 1890-х рр. і створити витончену гармонію між глибоким блиском глазурі печі в коричнево-чорних відтінках з різними нюансами оливково-зеленого, сірого та позолоти в загальному оформленні приміщення (Рис. 18; 19) [12; 7]. Друга відома піч розміщена в кварталі Кунгсбаккен 9, у Стокгольмі (Рис. 20).

В каталозі заводу дана модель називається «Berlinerspisel» (Берлінська піч). Авторство даної моделі приписується головному дизайнерові фабрики «Rörstrand» шведському архітектору дизайнеру, керамісту та художнику по фарфору, митцю Еріку Гуго Трюггеліну (Erik Hugo Tryggelin, 1846-1925). На фабриці «Rörstrand» Трюггелін співпрацював з Ернстом Якобссоном (Ernst Abraham Jacobsson, 1839-1905), Хельго Зеттерваллем (Helgo Nikolaus Zettervall, 1831-1907) і Гуго Хьорліном (Anton Hugo Hörlin, 1851-1894), створюючи майолікові вироби, сервізи, кахельні печі та інші керамічні предмети у різних неостілях. Однак найвидатніший слід Трюггелін залишив у «Rörstrand» створивши близько 70 моделей кахельних печей, як пишно декорованих у стилістиці історизму, так і у стилі модерн). Декілька фабричних будівель, зведених на території «Rörstrand» наприкінці XIX ст., також були спроектовані Трюггеліном.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каталог строительных майоликовых, эмалевых и терракотовых украшений, каминов, печей, печных изразцов, иконостасов и киот, Высочайше утвержденного Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой, уг. Златоустинского переулка. М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1896. 81 л. іл.

2. Каталог майоликовых каминов, печей, печных изразцов, плиток для облицовки стен, иконостасов и киот Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой улице,

Златоустинский переулок д. № 8/2. М.: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1901. 26 с., іл.

3. Реклама заводу «Арабіа» у Kotitaide No3, 1902 s. 20. URL: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1120055?term=R%C3%B6rstrand&page=20> (дата звернення 27.10.2025).

4. Arabia Porslinsfabrik 1873-. URL: <https://www.signaturer.se/Europa/arabia.htm> (дата звернення 28.10.2025).

5. Hintaluettelo Arabian Tehtaan Kaakeliuuneista ja Liesista. Arabia Aktiefabrik, Helsinki. H: gissa, J. Simelfuksen perill. Kirjap. Osakeyhtio, 1897. 91 s.

6. Industri-, slöjd- och konstutställningen i Helsingborg 1903, officiell berättelse, under medverkan af sakkunniga personer utgifven af Carl L. Dendix Industri- och slöjdÄllningens Kommissarie. Stockholm: Ivar Hæggströms Boktryckeri A.B., 1904. 391 s., pl.

7. Kyrkogatan 26, Hedbergsska huset. Kakelugnar i kommunalrådets tjänsterum resp i drätselkammarens sessionssal. URL: <https://digitaltmuseum.se/011014621868/kyrkogatan-26-hedbergsska-huset-kakelugnar-i-kommunalradets-tjansterum-resp> (дата звернення 25.10.2025).

8. Priskurant öfver Arabia Fabriks Tillverkningar af Kakelugnar och Spislar. Arabia Aktiefabrik, Helsingfors. Helsingfors: J. Simelf Arfvingars Bontryckeri, 1897. 91 s.

9. Priskurant öfver Arabia Fabriks Tillverkningar af Kakelugnar och Spislar. 1914. Hintaluettelo Arabian Tehtaan kakeliuuneista ja Liesista. Helsinki: Arabia Aktiefabrik, Lindbergs Tryckeri Aktiebolag, 1914. 137 s.

10. Priskurant Kakelugnar & Spiskar af Rörstrand Fabriks Tillverkningar. Helsingfors J. Simeli Arfvingars Boktryckeri Aktiebolag, 1894. 23 s.

11. Rörstrands Porslinsfabrik 1726-
<https://www.signaturer.se/Sverige/rorstrand.htm> (дата звернення 19.10.2025).

12. Våga vägra vitt! Kakelugnar - historia och hantverk. URL: <https://www.facebook.com/kakelugnshistoria/posts/v%C3%A5ga-v%C3%A4gra-vitt-ytterligare-en-av-de-fantastiska-r%C3%B6rstrandskakelugnarna-i-hedber/271354463243100/> (дата звернення 23.10.2025).

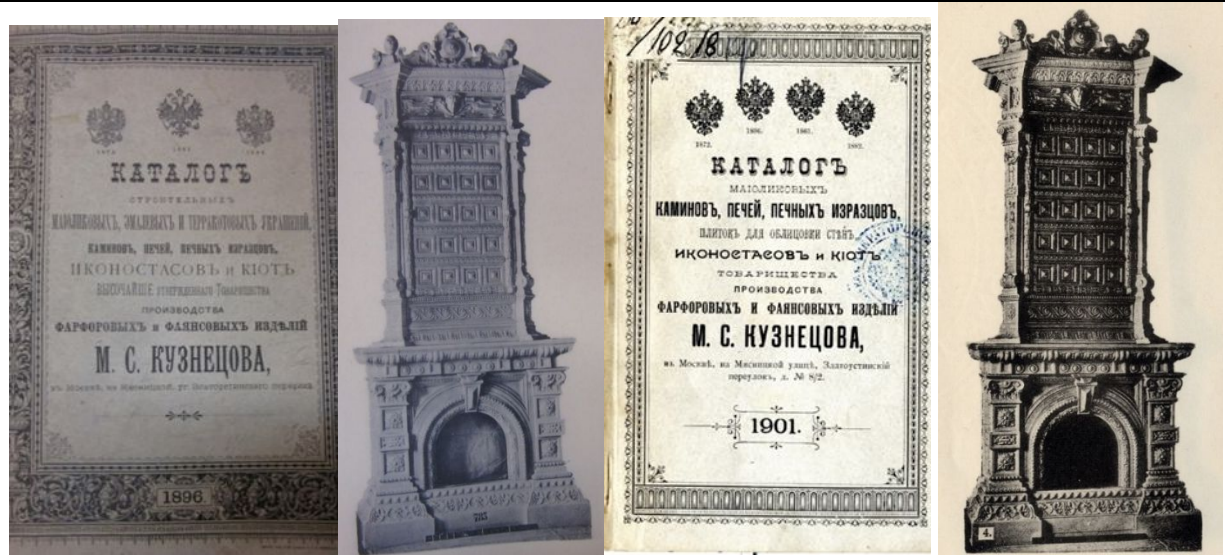

Рис. 1. 2. 3. 4. Каміно-піч №785 з каталогу Кузнецова 1896 р. та відповідна каміно-піч №4 з каталогу Кузнецова 1901 р.

Рис. 5. 6. 7. Каміно-піч №785-№4 за каталогами Кузнецова. Піч у палаці еміра Бухарського та піч в особняку Любимових (сучасне та архівне фото 1976 р.). м. Пермь.

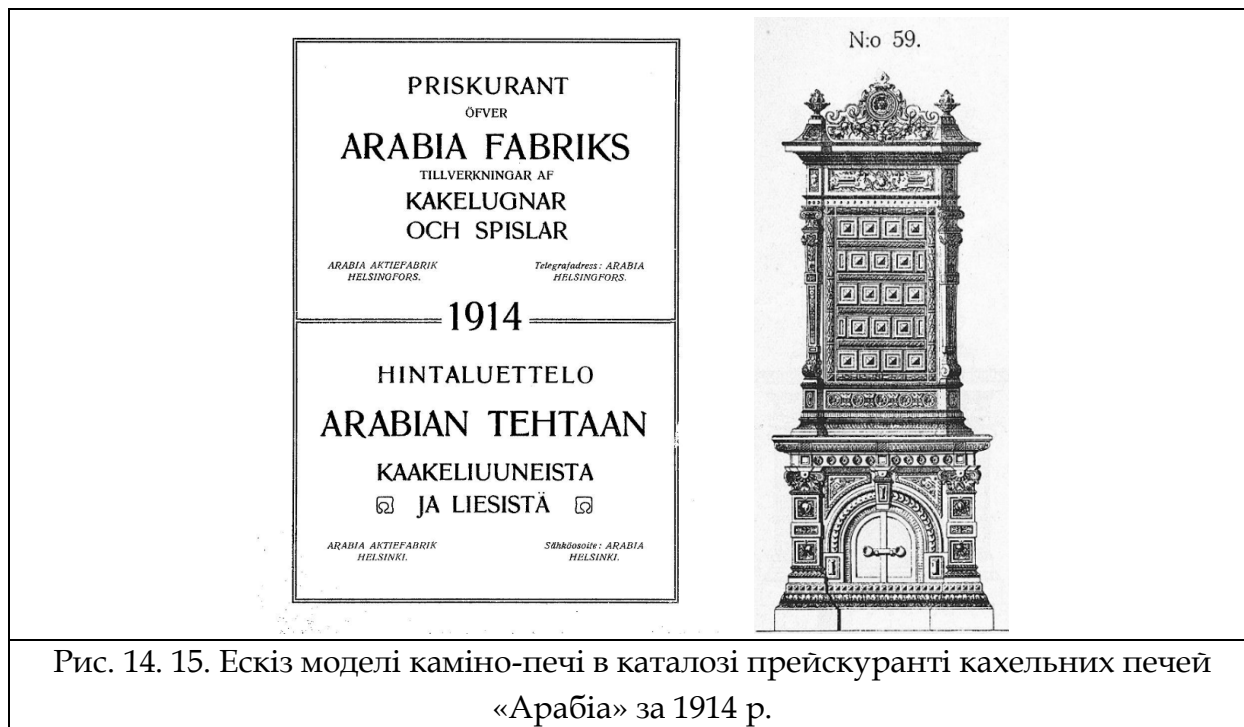

Рис. 14, 15. Ескіз моделі каміно-печі в каталозі прейскуранті кахельних печей «Арабіа» за 1914 р.

Рис. 16, 17. Ескізи каміно-печей №59, №73А та №73В за каталогом заводу «Rörstrand». 1894 р.

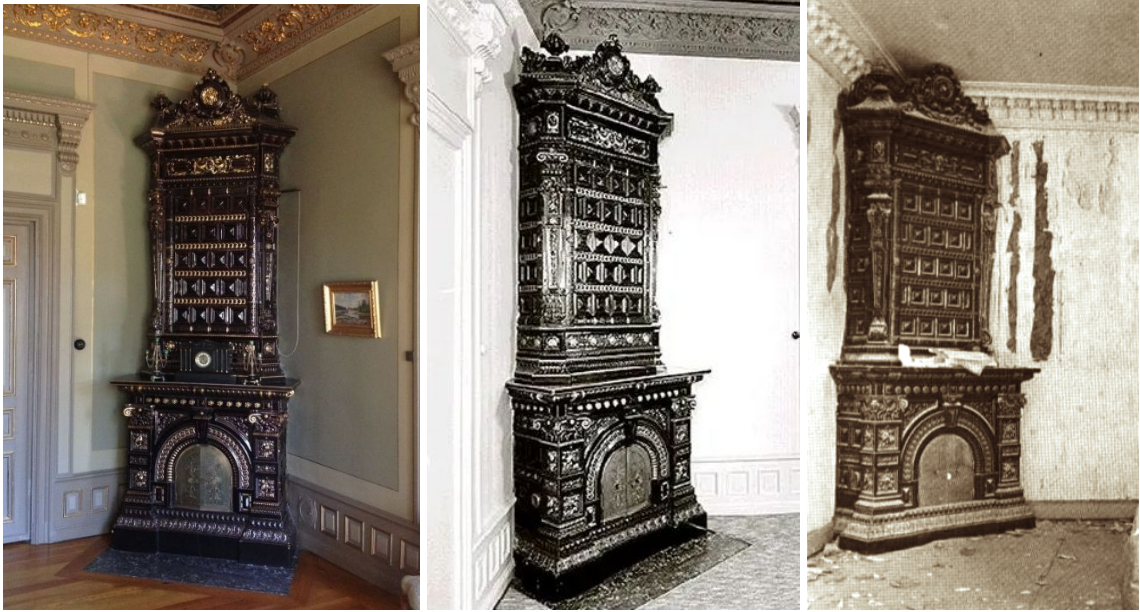

Рис. 18. 19. 20. Піч в будинку Гедберга в Сундсваллі (Швеція). Сучасна світлина та фото Paul Lindgren. 1966 р. Рис. Піч в кварталі Kungsbacken 9, м. Стокгольмі. Фотограф Lindgren Paul (1920-2000).

**АТРИБУЦІЯ МОДЕЛІ КАХЕЛЬНОЇ ПЕЧІ ТОВАРИСТВА ФАРФОРОВИХ
ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ М.С. КУЗНЕЦОВА №8(7), ТА АНАЛОГІЇ ДО НЕЇ
ВІД ФАРФОРОВОЇ ФАБРИКИ «АРАБІА» ТА ПОРЦЕЛЯНОВОЇ ФАБРИКИ
«РЬОСТРАНД»**

**ATTRIBUTION OF THE TILE STOVE MODEL OF THE M.S. KUZNETSOV
PORCELAIN AND FAIENCE COMPANY №8(7), AND ITS ANALOGUES FROM
THE “ARABIA” PORCELAIN FACTORY AND THE “RØSTRAND” PORCELAIN
FACTORY**

Дмитро Хамула,

кандидат культурології, старший
науковий співробітник лабораторії
психологічних, мистецтвознавчих та інших
видів досліджень Одеського науково-
дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України,
м. Одеса, Україна

Orcid ID: 0000-0002-3146-1390

Матеріали статті присвячено вивченню моделі антикварної кахельної печі фабрикації «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова», фарфорової фабрики «Арабіа» та порцелянової фабрики «Рьостранд».

Ключові слова: атрибуція, охорона культурної спадщини, судова мистецтвознавча експертиза, кахельні печі та каміни, майоліка, М.С. Кузнецова, «Рьостранд», «Арабіа», фінляндські печі, шведські печі.

The materials of the article are devoted to the study of an antique tile stove model manufactured by the “M.S. Kuznetsov Porcelain and Faience Company,” the “Arabia” porcelain factory, and the “Røstrand” porcelain factory.

Keywords: attribution, cultural heritage protection, forensic art examination, tile stoves and fireplaces, majolica, M.S. Kuznetsov, Røstrand, Arabia, Finnish stoves, Swedish stoves.

Постановка проблеми. Продовжуючи тему, розпочату у двох попередніх статтях, автор порівнює модель високохудожньої печі з каталогів «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова», з ціллю віднайдення першоджерела її художнього та задуму, шляхом їх порівняння з іншими виробництвами, такими, як шведська порцелянова фабрика «Рьостранд», та дочірнє її фінляндське підприємство «Арабіа».

Наступною моделлю в ряді спостережень виявляється каталожна модель М.С. Кузнєцова №8 з каталогу 1896 р. [1, №8] (Рис. 1; 2) та відповідна модель №7 з каталогу 1901 р. [2, №7] (Рис. 3; 4).

Печі цієї моделі також вдалося знайти в низці палаців та особняків. Так, наприклад, наведена нижче піч знаходиться у м. Ялті, у будівлі колишнього плацу маєтку дворян Нечаєвих-Новосильцевих. Палац збудований у 1902 р. за проектом арх. Оскара Вегенера. Дача Нечаєва (Палац графа Новосильцева) — особняк у стилі еклектики, споруджений для Ю.А. Нечаєва. Нині це колишній корпус № 1 (їдальня) колишнього протитуберкульозного санаторію ім. А.П. Чехова (сучасна адреса вул. Халтуріна, 32). Згідно з наказом МКТ України від 25 жовтня 2010 року № 957/0/16-10, будівлю оголошено пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний № 4724-АР) [3] (Рис. 5). Наведемо детальне зображення каміно-печі з колишнього палацу (Рис. 6-8). Модель №8 та №7, згідно з каталогами Кузнєцова 1896, 1901 рр. також вдалося знайти за пошуком в м. Пермі в колишньому особняку М.В. Мешкова (арх. О. Турчевич, 1889 р., вул. Монастирська, 11) (Рис. 8). Наступною аналогією каміно-піччю до кузнєцовської моделі №8 (№7), яка точно атрибутована, є каміно-піч, що розташована в Музеї Раума (Rauma Museum). За відповідною інформацією, дана піч виготовлена фінляндським заводом «Арабія». Музей, в якому розташовується піч засновано в 1891 р. Він охоплює кілька музейних об'єктів, розташованих у районі Старої Рауми (Old Rauma) [8]. Дана модель №77 легко атрибутується згідно з зображенням у каталозі «Арабія» за 1897 р. [4, №77, s. 75; 5, №77, s. 75] (Рис. 9-11).

Як зазначається на сторінці музею в соцмережі «Інстаграм» «Ця чудова піч, виготовлена на фабриці «Arabia», за часів родини Гранлунд стояла в чоловічій кімнаті, яку зазвичай оформлювали в темних тонах. Нині ж піч прикрашає залу музею, де проводяться тимчасові виставки» [9]. У відповідному каталозі за 1914 р., який є надзвичайно великим, із розширеним асортиментом печей і каміно-печей, де значна частина моделей вже відноситься до стилю модерн, знов таки бачимо ту саму добре знайому каміно-піч №77 [6, №77, s. 43] (Рис. 12-13). Звертаючись до каталогу-прейскуранту заводу «Р'юстранд» від 1894 р., стикаємося з зображенням каміно-печі під №77 [7, №77 s. 20] (Рис. 14-15), яка також повністю іконографічно збігається за своїми формами, пропорціями та пластичним рішенням із каміно-піччю фабрикації заводу «Арабія» в Музеї Рауми (Rauma Museum, Фінляндія) та моделлю з каталогу Кузнєцова (модель №8, каталог 1896 р. та №7 з каталогу за 1901 р.). Єдиною лише відмінністю усіх прикладів від зображення у каталозі «Р'юстранду» є наявність в останньому декоративного куполоподібного даху, розташованого за декоративною «короною»-аттиком. Цей купол, що складається з двох секцій, вкритий з круглою шишечкою на самому верху. Імовірно за все, послідовники у вигляді заводів «Арабія» та Кузнєцова вирішили обійтися без цього додаткового декору, тим паче, що така велика форма була складна в виготовленні. Проте її відсутність особливим чином не впливає на цілісне багате враження від

усієї композиції каміно-печі, й без того насиченої безліччю декоративних елементів, таких, як особливо ефектне центральне панно із зображенням голови лісового бога Пана, в оточенні великих лаврових гілок, тощо. Дана модель каміно-печі має яскраво виражену строгу та одночасно елегантну вертикальну будову: форми вертикально витягнуті та водночас масивні, з чітко вираженими архітектонічним членуванням ярусної структури, — цоколем та топковою частиною, пічним дзеркалом. В декорі в використано симетричне розташування елементів, характерне для класицизму.

Цокольна частина має просту і водночас щільну структур, що імітує вертикальні панельні фільонки. Далі цоколь переходить в розлогу та масивну т.зв. доричний кіматій або зворотній гусьок, що щільно вкритий рельєфним рослинним орнаментом. Вище, по боках розташований щільні вертикальні плінти, вкриті рельєфним орнаментом т.зв. «алмазного» перлинника. Топкова частина являє собою оформлену у вигляді отвору арки, з профільованою тягою вкритою орнаментом масивних іоніків та гнутим «замковим каменем» по центру. Арка розташована на тлі масивного орнаменту трельяж. По боках, вона фланкована вузькими пілястрами у вигляді сильно витягнутих вертикально розташованих консолей, верхі частини яких прикрашені масивним листям аканфу, з під яких звисають невеликі плодово-листяні фестони. Уся нижня частина каміно-печі перекрита масивним карнизом, що утворює собою камінну полицю. Карниз образовано антаблементом із трігліфно-метопною структурою. Трігліфи тут представлені у вигляді вузьких консолей, вкритих листям аканфу, в метопах розміщені вузькі горизонтальні геометриззовані картуші. Під масивним плінтом — щільний поясок іоніків, а над плінтом — рельєфний перлинник. Основна частина корпусу печі складається із проміжного та основного тіла печі. Проміжна частина являє собою своєрідний витончений цоколь для дзеркала печі, що вкритий фільонками, які заповнені багатим рельєфним бандельверковим декором. Вище розміщене дзеркало печі, що по боках фланковано розлогими пілястрами, заповненими декором у ренесансному дусі із бандельверковими елементами та т.зв. «велумами», які розташовуються вздовж своєрідних рослинних колон, які мають зверху капітелі із волютами. Увесь цей пишний декор чітко вписаний в строгу геометрику пілястр, які завершуються геометричними капітелями з пояском іоніків та горизонтальними «алмазними» гранями на шійках пілястр. Між капітелями пілястр вглибині розміщений фриз із багатим бандельверково-кнорпельверковим орнаментом. Уся ця структура являє собою своєрідну раму для центральної злегка заглибленої частини дзеркала, яке, у свою чергу має ще одне профільоване облямування із плетюночним орнаментом та сильно рельєфним пояском дентикул, що йде по периметру. В самому центрі розміщений прямокутний медальон, який по кутах має декор у вигляді імітації кльопаного кріплення. В центрі цього медальона-плити розташований подвійний розлогий картуш, навкруги якого зображені розлогі гілки лавру, перев'язані знизу стрічкою. В центрі картушевого декору розміщується масивний фантастичний маскарон.

Верхів'я каміно-печі являє собою багато прикрашений рослинно-картушевою масою (горизонтально витягнуті картуші, що послідовно накладені один на інший з акцентом на центральному картуші із масивною розеткою) фриз антаблементу, що переходить у складно профільований карниз. Перехідною частиною є плаский невисокий пояс, вкритий короткими каннелюрами, поверх якого накладені гнуті консолі, які ніби підтримують плінт-сіму карнизу, який завершується прямим гуськом, щільно вкритим орнаментом по типу лесбійського кіматію. Над карнизом розташований масивний аттик із гнутими бандельверковими завітками, які розташовані навколо геометричної прямокутної форми, в яку вписаний вертикально орієнтований овальний картуш з випуклим гладким полем. Завершується аттик лучковим сандріком, в середині якого розміщена сильно зплющена мушля. За аттиком розміщується декоративний двох-ярусний купол, вкритий орнаментальним декором по типу «риб'яча луска». По кутах розміщені декоративні чотирикутні загострені на кінці пілони, вкриті бандельверковим декором.

Каміно-піч даної моделі з частково втраченою верхівкою невідомої фабрикації також можна побачити в інтер'єр за адресою Humlegårdsgatan, 8 у м. Стокгольмі (Рис. 16). Ще однією розкішною каміно-піччю із монохромним темно-зеленим забарвленням глазурі та точно атрибутованою, як виріб «Рьостранд», завдяки виявленню під час професійного демонтажу клеймам на кахлях, є каталожна каміно-піч №77, що розташовується у Сальтсjöбадені (швед. Saltsjöbaden), який є пригородом м. Стокгольму (Рис. 17-21). Піч була обережно розібрана та переміщена до іншого будинку в межах містечка. Не дивлячись на практично стовідсоткову схожість між моделлю каміно-печі кузнєцовської фабрикації з виробами шведської фабрики «Рьостранд» та фінляндської «Арабіа», автор звернув увагу на те, що зображення на вставці-панно має певні відмінності. Так, зображення здвоєних картушів на кузнєцовських каміно-печах, що, наприклад, добре видно на панно каміно-печі в особняку Нечаєвих-Новосильцевих в Ялті (Рис. 22), має більш компактну структуру. Та це ще не все. В зображеннях з каталогів «Рьостранд» та «Арабіа» можна, хоча і не без складнощів, побачити, що замість голови Пана, там розміщується лєвова морда. На світлині каміно-печі з Музею в Старій Раума, це також добре помітно (Рис. 23). Крім того, форма внутрішнього картушу повністю відрізняється від кузнєцовського дизайну. У первісному шведському варіанті цей картуш більш заглиблений та має чітку овальну форму. Гронка лаврового листя, що звисає під усією композицією у шведському варіанті майже зливається із внутрішнім облямуванням рамки панно. Дентікули великої рельєфної рами набагато менші, ніж у кузнєцовському ізводі. В шведському дизайні замість простої кнорпельверкової пальметки, трипелюстковий виріст зовнішнього картушу. Є також відмінності у розташуванні стрічок та багато інших пластичних нюансів та відмінностей загального малюнку. Рельєфне зображення фантастичного обличчя кузнєцовської моделі з виразною мімікою, злегка насмішкливою, навіть хижою усмішкою та тонко змодельованою бородою

античного божества лісів Пана – символізують дикий природний початок і водночас служать декоративним акцентом, покликаним привернути увагу глядача.

Отже, можна сміливо сказати, що незважаючи на майже пряме запозичення деяких виявлених форм шведських та фінляндських фабрикацій, заводи М.С. Кузнецова, підходили до цього процесу доволі творчо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Каталог строительных майоликовых, эмалевых и терракотовых украшений, каминов, печей, печных изразцов, иконостасов и киот, Высочайше утвержденного Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой, уг. Златоустинского переулка. М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1896. 81 л. іл.
2. Каталог майоликовых каминов, печей, печных изразцов, плиток для облицовки стен, иконостасов и киот Товарищества производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова, в Москве, на Мясницкой улице, Златоустинский переулок д. № 8/2. М.: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1901. 26 с., іл.
3. Наказ Міністерства культури і туризму України від 25.10.2010 № 957-0-16-10.
4. Hintaluettelo Arabian Tehtaan Kaakeliuuneista ja Liesista. Arabia Aktiefabrik, Helsinki. H: gissa, J. Simelfuksen perill. Kirjap. Osakeyhtio, 1897. 91 s.
5. Priskurant öfver Arabia Fabriks Tillverkningar af Kakelugnar och Spislar. Arabia Aktiefabrik, Helsingfors. Helsingfors: J. Simelf Arfvingars Bontryckeri, 1897. 91 s.
6. Priskurant öfver Arabia Fabriks Tillverkningar af Kakelugnar och Spislar. 1914. Hintaluettelo Arabian Tehtaan kakeliuuneista ja Liesista. Helsinki: Arabia Aktiefabrik, Lindbergs Tryckeri Aktiebolag, 1914. 137 s.
7. Priskurant Kakelugnar & Spiskar af Rörstrand Fabriks Tillverkningar. Helsingfors J. Simeli Arfvingars Boktryckeri Aktiebolag, 1894. 23 s.
8. Two days in Rauma, old town and some museums – Rauma part 1. URL: <https://cosmopolitanepicure.blog/blog/two-days-in-rauma-old-town-and-some-museums-rauma-part-1/> (дата звернення 01.11.2025).
9. Vuosi 2024 alkoi pakkasten saattelmana. URL: <https://www.instagram.com/p/C1mUx4CNwVC/> (дата звернення 01.11.2025).

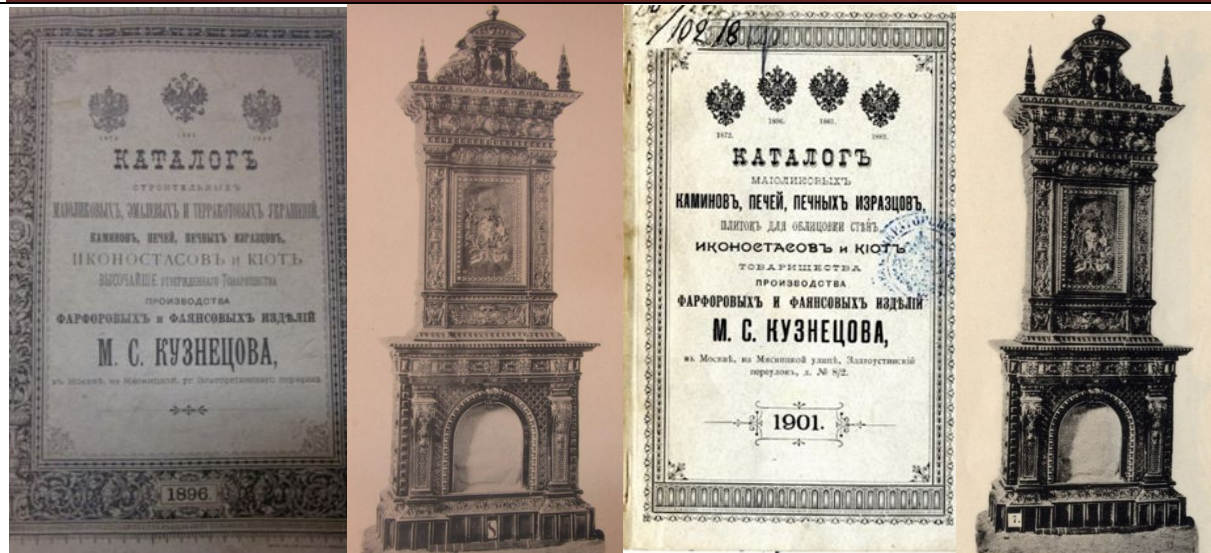

Рис. 1. 2. 3. 4. Каміно-під №8 з каталогу Кузнецова. 1896 р. та відповідна ж модель №7 в каталозі 1901 р.

Рис. 5. Особняк Нечасєвих-Новосильцевых у Ялті. Листівка 1910-х рр.

Рис. 6. 7. Модель каміно-печі №8-7, згідно з каталогами Кузнецова 1896, 1901 рр. Ялта. Колишній палац Нечаєвих-Новосільцевих.

Рис. 8. Модель №8-7 згідно з каталогами Кузнецова 1896, 1901 рр. в особняку М.В. Мешкова. м. Пермь.

Рис. 9. 10. 11. Каміно-піч №77 «Арабія» в каталозі заводу 1897 р. та відповідна каміно-піч фабрикації заводу «Арабія» в Музеї Рауму (Rauma Museum).

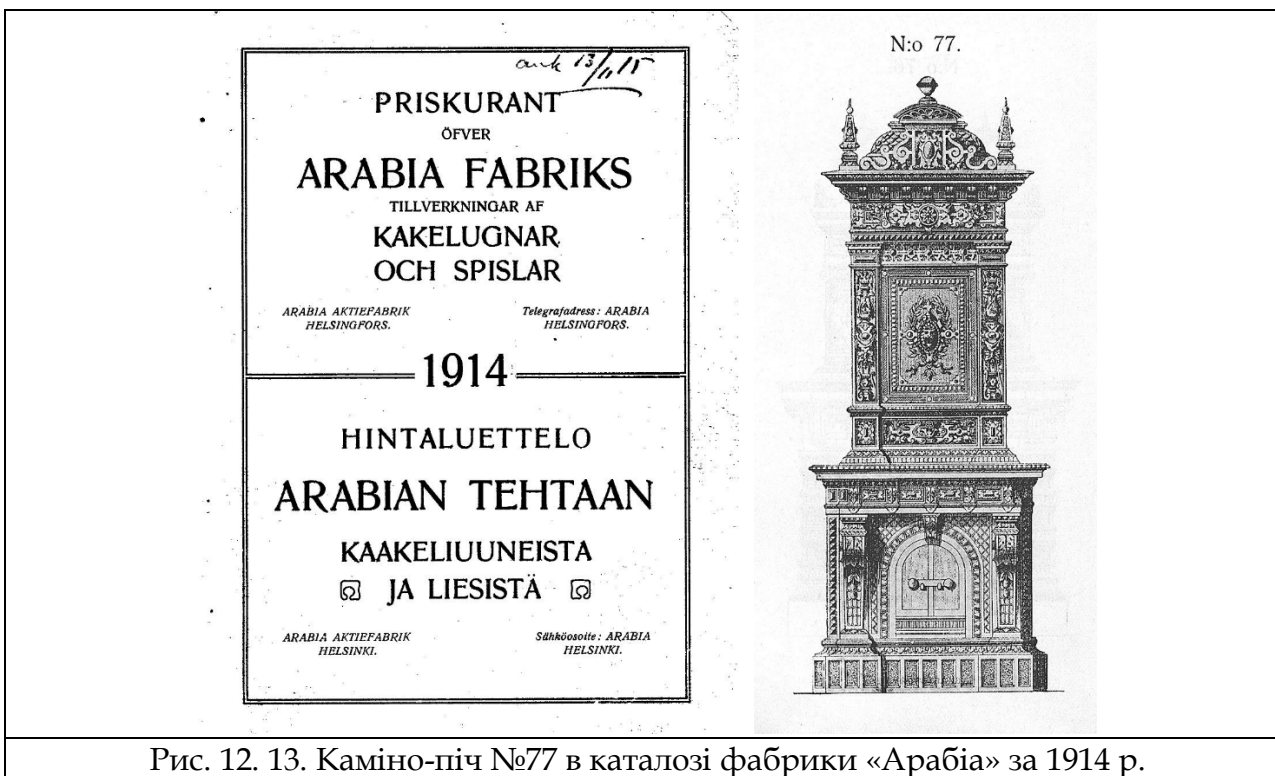

Рис. 12. 13. Каміно-піч №77 в каталозі фабрики «Арабія» за 1914 р.

Рис. 14. 15. Каміно-піч №77 в каталозі заводу «Rörstrand». 1894 р.

Рис 16. Каміно-піч за адресою Humlegårdsgatan, 8. Стокгольм.

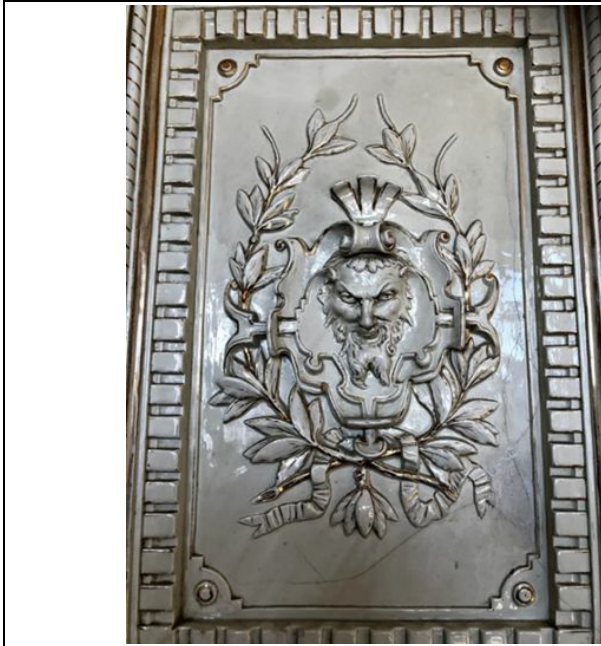

Рис. 22. 23. Центральне панно каміно-печі з палацу Нечаєвих-Новосильцевих в
Ялті та в Музеї Старої Рауму в Фінляндії.

**АРХЕ ТА КОСМОС: АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ПЕРШООСНОВИ СВІТУ У
ВЧЕННЯХ ДОСОКРАТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ
(МІЛЕТСЬКА ШКОЛА ТА ПІФАГОРЕЇЗМ)
ARCHÉ AND THE COSMOS: ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF THE FIRST
PRINCIPLES OF THE WORLD IN PRE-SOCRATIC PHILOSOPHY
(MILESIAN SCHOOL AND PYTHAGOREANISM)**

Анастасія Канцер,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Наталія Седова,

старший викладач кафедри права та
соціально-економічних відносин
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

Дослідження присвячене аналізу фундаментальних концепцій першооснови світу (архе), розроблених у досократичній філософії, зокрема представниками Мілетської школи (Фалес, Анаксімен) та Піфагорійського союзу. Актуальність теми зумовлена тим, що саме в цей період відбувається епохальний перехід від міфологічного світосприйняття до раціонального мислення (логосу), що закладає підвалини європейської науки та метафізики. У статті детально розглядаються гіпотези, де архе визначається як матеріальна субстанція (вода, повітря) та як ідеальна структура (число). Особлива увага приділяється методологічній інноваційності цих вчень, їхньому впливу на подальший розвиток філософської думки, космології та математики.

Ключові слова: досократична філософія, архе, космос, Фалес, Анаксімен, Піфагор, Мілетська школа, число, логос, натурфілософія.

The study is devoted to the analysis of the fundamental concepts of the first principles of the world (arché) developed in Pre-Socratic philosophy, particularly by representatives of the Milesian School (Thales, Anaximenes) and the Pythagorean brotherhood. The relevance of the topic lies in the epochal transition during this period from a mythological worldview to rational thinking (logos), which laid the foundations of European science and metaphysics. The article examines in detail the hypotheses in which arché is defined both as a material substance (water, air) and as an ideal structure (number). Special attention is given to the methodological innovation of these teachings and their influence on the subsequent development of philosophical thought, cosmology, and mathematics.

Keywords: Pre-Socratic philosophy, arché, cosmos, Thales, Anaximenes, Pythagoras, Milesian School, number, logos, natural philosophy.

Актуальність та методологічні засади дослідження

Питання про першооснову (архе́) світу – початок, джерело і сутність усього існуючого – є центральним для всієї історії філософії, але його найбільш радикальне і новаторське формулювання відбулося у VI ст. до н. е. у Стародавній Греції. Саме в цей період, відомий як досократичний, закладаються основи раціонального мислення, ініціюється відмова від міфологічних наративів, де світоутворення пояснювалося теокосмічними силами, на користь пошуку природних, універсальних і логічно обґрунтованих принципів буття.

Актуальність дослідження проблеми архе́ в давньогрецькій філософії є двоаспектною:

В історико-філософському аспекті вивчення перших філософських систем Мілетської школи та Піфагореїзму дозволяє простежити генезис ключових філософських категорій: матерії (субстанції), форми, руху, порядку (космосу), які лягли в основу європейської метафізики.

Науково-методологічний аспект свідчить про аналіз гіпотез Фалеса, Анаксімена та Піфагора та демонструє формування протонаукового підходу, який прагнув до уніфікації, систематизації та пояснення множинності явищ через єдиний принцип.

Мета дослідження полягає у проведенні порівняльного аналізу ключових концепцій архе́, розроблених у Мілетській школі (Фалес – вода, Анаксімен – повітря) та Піфагореїзмі (число), а також у з'ясуванні їхнього методологічного та історичного значення для розвитку філософської думки.

Методологічну основу статті складають:

- історико-філософський метод, який дозволяє розглянути концепції у контексті їхнього часу та культурного середовища;
- герменевтичний метод для інтерпретації збережених фрагментів та свідчень про вчення досократиків (зокрема, з праць Аристотеля);

- компаративний метод для зіставлення матеріалістичних (стихійних) та ідеалістичних (числових) підходів до визначення архе́.

Розглянемо стихії Мілетської школи як матеріалістичнік архе́.

Мілетська школа, що виникла в Іонії (Мала Азія) у VI ст. до н. е., стала колискою європейської філософії. Її представники – Фалес, Анаксимандр та Анаксімен – вперше зосередили увагу на пошуку єдиної матеріальної субстанції, що лежить в основі різноманітності природних явищ. Це був свідомий відхід від антропоморфних та міфологічних пояснень до натурфілософії.

Фалес Мілетський: вода як першооснова (архе́)

Фалес Мілетський (бл. 624 – бл. 546 до н. е.) традиційно вважається першим філософом у західній традиції та одним із Семи мудреців. Його знання охоплювали математику (приписується доведення низки геометричних теорем) та астрономію (пророкування затемнення). Ці здобутки, як зазначили Культенко В.П. та Радовільська О.О., свідчать про формування абсолютно нового стилю мислення, заснованого не лише на емпірії, а й на абстрактній, теоретичній формі [4].

На думку Хромової О.І., Маруховської-Картунової О.О. та Цой Т.В. Аргументація гіпотези «Вода – архе́» є основним положенням Фалеса, збережене завдяки свідченням Аристотеля і полягає у твердженні, що вода є першооснотою (архе́) і першопричиною всього суцього. Ідея Фалеса не була простою констатацією чи запозиченням із давньосхідних міфів; вона містила три ключові філософські вимоги, які, за інтерпретацією Фрідріха Ніцше, роблять Фалеса «першим філософом» [8].

В пошуках матеріальної основи Фалес вперше ставить питання про матеріальну, а не ідеальну основу всіх речей, тому його можна назвати «першим стихійним матеріалістом».

Раціональне пояснення вимагає відповідь на питання про архе́, яка повинна бути отримана шляхом інтелектуального аналізу, а не звернення до релігійних чи міфологічних уявлень.

Світ можливо і необхідно зрозуміти на основі єдиного вихідного принципу – принципу уніфікації, що є припущенням щодо можливості розуміння світу, незважаючи на його багатоманітність.

Фалес ґрунтувався на спостереженнях, що вода має велику значущість для життя – усе живе потребує вологи, і життя виникає з вологого середовища. На думку Фалеса вода є єдиною субстанцією, яка легко приймає всі три агрегатні стани (твердий – лід, рідкий – вода, газоподібний – пара), що пояснює, як з одного начала може виникати вся множинність світу.

З точки зору космології Фалес вважав, що Земля плаває на воді, як на якійсь першооснові, що її підтримує. Важливим є те, що Фалес мислив не просто про звичайну воду, а про універсальну, божественну субстанцію, наділену внутрішнім

рухом та життєвою силою (концепція гілозоїзму – «живої матерії»). Вода у Фалеса є першим раціонально обґрунтованим поняттям субстанції в історії філософії.

Анаксімен Мілетський (бл. 585 – бл. 525 до н. е.) та його твердження «Повітря як динамічний архе́» – останній із тріади мілетських філософів і, за загальноприйнятою думкою, учень Анаксимандра. Він запропонував власну версію архе́, критично переосмислюючи концепції попередників. Якщо Фалес обрав воду, а Анаксимандр – невизначений апейрон, то Анаксімен обрав повітря (аер) [8].

В чому ж Анаксимандр вбачав переваги повітря перед водою та апейроном?

Анаксімен, подібно до Фалеса, був моністом і шукав єдине матеріальне джерело. Однак він намагався подолати два методологічні недоліки попередніх ідей: визначеність, коли на відміну від апейрона Анаксимандра, повітря є чуттєво сприйнятною, хоч і малопомітною, стихією та динамічність: На відміну від води Фалеса, повітря має очевидну, внутрішню, динамічну властивість – рух (вітер), який є причиною змін.

Основний внесок Анаксимена полягає не лише у виборі стихії, а й у розробці чіткого механізму перетворення першооснови в інші елементи, який ґрунтується на двох протилежних процесах – розрідженні та конденсації (згущенні) [3, 4].

Конденсація (згущення) відбувається тоді, коли повітря згущується і стає щільнішим, перетворюючись послідовно на вітер, хмари, воду, землю і, зрештою, на камінь, що і пояснює, як із єдиного, відносно невидимого начала виникають тверді та рідкі форми.

Розрідження відбувається тоді, коли повітря розріджується і стає менш щільним і перетворюється на вогонь.

Ця модель не просто називає першооснову, вона дає фізичне пояснення (хоч і примітивне) якісних змін через кількісні зміни (щільність). Анаксімен також пов'язував повітря з диханням (пневмою), припускаючи, що, як дихання тримає тіло разом, так і повітря охоплює і тримає весь космос, що свідчить про глибокий зв'язок між мікрокосмом (людиною) та макрокосмом (Всесвітом) у його філософії.

Піфагорейський космос числа

Приблизно в той же час, коли Мілетська школа розвивала матеріалістичну натурфілософію, на півдні Італії (Кротон) Піфагор Самоський (бл. 570 – бл. 490 до н. е.) заснував філософсько-релігійний союз, який радикально змінив напрямок пошуку архе́. Піфагор відмовився від фізичних стихій і вперше в історії європейської думки визначив ідеальну основу світу – число, що стало важливим моментом у розвитку ідеалістичної традиції.

Піфагор, який, за свідченнями, багато подорожував (Єгипет, Вавилон) і вивчав математичні та релігійні культу, привніс у філософію глибоке переконання у тому, що світ є не хаосом, а впорядкованим цілим – Космосом (термін, що,

можливо, походить саме з його школи). Цей порядок є кількісним і може бути виражений через числові співвідношення. Піфагор вважав число як сутність речей.

З позицій філософської аргументації числа на противагу іонійським мислителям, які бачили першооснову в змінних матеріальних об'єктах, Піфагор та його послідовники стверджували, що число – це фундамент порядку: числа, на відміну від матеріальних об'єктів, є постійними, незмінними та універсальними. Вони утворюють порядок (логос) у Всесвіті та суспільстві.

Явища як числові співвідношення свідчили про те, що весь космос є гармонійним, утвореним за кількістю, мірою та пропорцією. Піфагорійці відкрили, що музичні інтервали (октава, кварта, квінта) можна виразити через прості числові співвідношення (1:2, 3:4, 2:3). Ця гармонія музики (що є формою руху) стала для них емпіричним доказом того, що «все є число» [2].

Піфагорійці вважали, що об'єкти існують лише тому, що вони «причетні до чисел». Зміна числових показників призведе до утворення іншого предмета. Таким чином, число стає реальною суттю (усією сутністю) речей, ідеально-безтілесною, але структуруючою основою [5].

Філософія піфагорійців заклала основи для розвитку математики як абстрактної, дедуктивної науки. Піфагорійці не просто використовували числа для рахунку, вони надали їм онтологічного статусу. Вони візуалізували числа геометрично (наприклад, трикутні, квадратні числа), і навіть елементи стихій зображували у формі геометричних тіл.

Піфагорійська школа розвинула вчення про граничні протилежності, які формують світ: парне/непарне, єдине/множинне, пряме/криве, світло/темрява. При цьому число (одиниця) сприймалося як примирення цих протилежностей і джерело Космосу.

Порівняльний аналіз концепцій та їх методологічний внесок

Концепції архе Мілетської школи та Піфагореїзму, незважаючи на різницю між матеріальним (стихія) та ідеальним (число) початками, мають спільний епохальний внесок у розвиток філософії: вони вперше впровадили логос як інструмент пізнання [7].

Спільні методологічні інновації

Критерій	Фалес (Вода) та Анаксімен (Повітря)	Піфагор (Число)
Перехід від міфу	Заміна антропоморфних богів на природну, фізичну субстанцію.	Заміна теогонії на структурний принцип (закон, гармонія).
Пошук універсальності	Прагнення пояснити усе суще через один матеріальний елемент	Прагнення пояснити усі форми та співвідношення через один числовий

	(монізм).	закон.
Раціональність	Використання емпіричних спостережень і логічних висновків (напр., три стани води, конденсація повітря).	Використання математики, геометрії та абстрактного мислення для пізнання світу.

Концептуальні розбіжності: стихія та структура

Аспект	Мілетська Школа (матеріалізм)	Піфагорейський союз (ідеалізм/формалізм)
Природа архе́	Матеріальна (тілесна, речовинна) стихія, що наділена внутрішнім рухом.	Ідеальна (безтілесна, формальна) структура.
Онтологічний вектор	Від буття (як фізичної субстанції) до форми (яка є результатом перетворень).	Від форми (як числової структури) до буття (як прояву цієї структури).
Спадщина	Започаткування натурфілософії та емпіричного знання, що пізніше переросло у фізику.	Започаткування метафізики, акцент на математиці та логіці, що вплинуло на Платона.

Як стверджує Лосев О. Ф., ідеї Мілетської школи були «першим кроком до звільнення людського розуму» [5], який надав природі самостійного значення. Піфагореїзм, у свою чергу, надав першооснові світу формального характеру, що стало найважливішою передумовою для ідеалістичних систем Платона.

Досократичні вчення про архе́ створили дискусійне поле, яке визначило розвиток усієї античної думки. Наприклад:

Геракліт Ефеський (вогонь) та Емпедокл (чотири корені – вода, повітря, земля, вогонь) розвивали ідеї Мілетської школи про стихійний монізм та плюралізм відповідно.

Вчення про конденсацію та розрідження Анаксімена лягло в основу ідеї якісних змін через кількісні в подальшій фізиці.

Аристотель у своїй класифікації першопричин визначив матеріальну причину (з чого зроблено) та формальну причину (що це таке), які є прямими нащадками відповідно стихійних (Фалес/Анаксімен) та числових (Піфагор) концепцій.

Основне значення цих філософів, як зазначає Колосюк І.А., не стільки в точності їхніх космологічних гіпотез, скільки в тому, що вони навчили людство мислити логічно і шукати пояснення причин явищ, а не просто приймати міфи [3]. Вони сформували установку на універсальність – віру у те, що за множинністю явищ стоїть єдиний, пізнаваний принцип та систематичність – потребу у поясненні, яке б охоплювало і природу, і космос, і навіть людське життя, як у Піфагора, де число керує і космосом, і етикою.

Висновок

Досократична філософія, представлена Мілетською школою та Піфагорейським союзом, здійснила коперніканський переворот у світосприйнятті, перевівши людське мислення з рівня міфу на рівень логосу.

Фалес Мілетський став основоположником матеріалістичної субстанціональної філософії, визначивши воду як динамічну, життєдайну першооснову.

Анаксімен Мілетський удосконалив цей підхід, обравши повітря і запропонувавши фізичний механізм перетворення архé (конденсація/розрідження), збагативши натурфілософію динамічною моделлю.

Піфагор Самоський став основоположником ідеалістичної формальної філософії, вперше визначивши число як безтілесну, але універсальну та структуруючу сутність, що є основою світової гармонії (Космосу).

Ці концепції, не будучи абсолютно точними з погляду сучасної науки, створили методологічний фундамент для всієї подальшої європейської наукової та філософської традиції, навчивши людство бачити світ як цілісну, впорядковану та пізнавану систему, де все взаємопов'язане: стихія, рух, математика і світовий порядок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антисери Д., Реале Дж. *Західна філософія від витоків до сьогодення. Том 1. Античність*. Львів. Літопис, 2001. 193 с.
2. Кучерюк О. С. *Антична філософія: навчальний посібник*. К.: Центр учбової літератури, 2012. 261 с.
3. Колосюк І.А. Філософські та спеціально-наукові аспекти загальної методології наукового пізнання. *Гілея: науковий вісник*, 2017. СС. 122; 182-187.
4. Культенко В.П., Радовільська О.О. Особливості методології наукового пізнання. *Гілея: науковий вісник*, 2020. №52. С.188-190.
5. Посев О. Ф. *Історія античної філософії*. К.: Основи, 1994. 234 с.

6. Ольховик М.В. Антична філософія як інструмент розвитку аналітичного мислення в соціогуманітарній сфері. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. URL: <https://orcid.org/0000-0003-2789-9194> (дата звернення: 31.10.2025)
7. Панфілов О. В. Історія філософії. К.: Видавничий центр «Академія», 2003. 165 с.
8. Хромова О.І., Маруховська-Картунова О.О., Цой Т.В. Філософія науки та структура наукового знання: еволюція концептуальних підходів. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/1140> (дата звернення: 13.11.2025).

УДК 316.34 + 316.4.06 + 378.11

**ЦІННІСНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ
VALUE TRANSFORMATIONS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT
AND ENSURING ITS SOCIAL SECURITY UNDER CONDITIONS OF WAR**

Ірина Ткаченко,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та обліку
Дніпровського державного технічного
університету,

м. Дніпро, Україна

Orcid ID: 0000-0001-5425-5330

Людмила Сорокіна,

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-психологічних і
гуманітарних наук Дніпровського
державного технічного університету,

м. Дніпро, Україна

Orcid ID: 0000-0003-4875-2896

Назар Назаренко,

здобувач вищої освіти другого

(магістерського) рівня

Дніпровського державного технічного
університету, м. Дніпро, Україна

Стаття присвячена аналізу ціннісних перетворень у системі освіти України в умовах війни. Розглянуто трансформацію істиннісних орієнтирів соціальної ідентичності студентської молоді та роль освітнього середовища як простору соціальної безпеки. Визначено ключові напрями змін у соціалізації, комунікації та соціальній мобільності. Показано, що освіта стає важливим чинником підтримки психологічної стійкості, солідарності та громадянської відповідальності. Обґрунтовано значення освітніх інституцій у формуванні ціннісної єдності та соціальної згуртованості суспільства.

Ключові слова: ціннісні перетворення, соціальна безпека, освітнє середовище, соціальна ідентичність, студентська молодь, соціалізація, цінності, соціальна згуртованість, війна.

The article examines value transformations within Ukraine's education system during wartime. It explores the shifting value orientations of students' social identity and the role of the educational environment as a space of social security. Key directions of change in socialization, communication, and social mobility are identified. The study demonstrates that education becomes a crucial factor in fostering psychological resilience, solidarity, and civic responsibility. The significance of educational institutions in shaping value unity and social cohesion within society is substantiated.

Keywords: *value transformations, social security, educational environment, social identity, student youth, socialization, values, social cohesion, war.*

Воєнні події в Україні актуалізували необхідність переосмислення соціальної ролі освіти як інституту формування не лише знань і професійних компетентностей, а й духовно-моральних, ціннісних і соціально відповідальних орієнтирів. У період глибоких суспільних трансформацій освіта постає не лише інструментом відтворення людського капіталу, а й простором забезпечення соціальної безпеки, підтримки психологічної стійкості та громадянської єдності.

Особливої ваги набуває проблема збереження й розвитку істиннісних орієнтирів соціальної ідентичності студентської молоді, яка в умовах війни стикається з травматичним досвідом, вимушеною міграцією, втратою стабільності та невизначеністю майбутнього. Формування стійкої соціальної ідентичності, заснованої на гуманістичних і патріотичних цінностях, стає ключовою умовою соціальної згуртованості та безпеки освітнього середовища.

Теоретичне осмислення цих процесів є необхідним для розробки нових підходів до освітньої політики, соціально-психологічної підтримки здобувачів освіти та побудови безпечного освітнього простору, що поєднує академічні, ціннісні та соціальні виміри розвитку особистості. На практичному рівні це сприяє підвищенню стійкості освітніх інституцій, збереженню людського потенціалу й формуванню соціально зрілої, солідарної молоді як чинника національної безпеки України.

У цьому контексті дослідження ціннісних перетворень в освітньому середовищі набуває особливого значення. Воно дозволяє виявити, як трансформація суспільних цінностей у період війни впливає на поведінкові моделі, соціальну ідентичність студентської молоді та загальний рівень соціальної безпеки освіти. Освітній простір перетворюється на середовище стійкості, де поєднуються індивідуальні цінності, колективна відповідальність і спільне прагнення до відновлення та розвитку країни.

Проблематика ціннісних трансформацій в освіті та соціальної безпеки освітнього середовища є предметом міждисциплінарних досліджень у галузях соціології, педагогіки, психології та безпекознавства. У наукових працях

українських і зарубіжних дослідників (І. Бех, В. Кремень, О. Сухомлинська, Н. Побірченко, О. Заболотна, Т. Левицька, Z. Bauman, U. Beck, A. Giddens) розкривається сутність цінностей як системоутворювального чинника соціалізації особистості та як основи її соціальної ідентичності.

Значна увага приділяється дослідженню освітнього простору як середовища формування морально-громадянських орієнтирів, розвитку критичного мислення й соціальної відповідальності молоді. Зокрема, у працях С. Максименка, Г. Філіпчук, Л. Хомич, Т. Яценко підкреслюється важливість гуманістичної парадигми освіти, яка забезпечує цілісність особистісного та соціального розвитку.

Питання соціальної безпеки освіти в умовах нестабільності суспільства досліджуються у працях В. Андрущенка, Л. Губерського, І. Предборської, де освіта розглядається як складова системи національної безпеки, що формує соціальну згуртованість і протидіє девіантним впливам. У контексті воєнного стану нове звучання набувають дослідження, присвячені психологічній безпеці освітнього середовища (О. Кочубей, Н. Чернуха, М. Савчин), цифровій адаптації навчального процесу, а також формуванню стійкості (resilience) академічної спільноти.

Попри наявність ґрунтовних напрацювань, недостатньо розкритими залишаються питання взаємозв'язку між ціннісними перетвореннями освітнього середовища та механізмами забезпечення його соціальної безпеки в умовах війни. Недостатньо вивченими є також особливості збереження істиннісних орієнтирів соціальної ідентичності студентської молоді в контексті воєнних ризиків і післявоєнного відновлення. Саме це зумовлює актуальність обраного дослідження.

Метою дослідження є виявлення сутності та напрямів ціннісних перетворень в освітньому середовищі України в умовах війни, аналіз їхнього впливу на формування істиннісних орієнтирів соціальної ідентичності студентської молоді та обґрунтування механізмів забезпечення соціальної безпеки освітнього простору як середовища стійкості, довіри та солідарності.

Методологічна основа дослідження соціальної безпеки студентської молоді спирається на міждисциплінарний підхід, який інтегрує соціологічні, психологічні та педагогічні аспекти аналізу [1, 2].

Сучасні воєнні події в Україні докорінно змінили соціальне життя та функціонування системи освіти. Студентська молодь виявилася однією з найбільш уразливих соціальних груп, адже війна впливає не лише на навчальний процес, а й на психологічний стан, соціальні зв'язки та життєві перспективи. Освітнє середовище, яке традиційно було простором соціалізації та професійного розвитку, сьогодні набуває додаткової ролі — простору соціальної безпеки. У соціологічному вимірі воно виступає ареною соціалізації, комунікації та формування соціальної ідентичності, а отже, є важливою складовою системи соціальної безпеки держави.

Війна не лише випробовує матеріальні ресурси суспільства, але й актуалізує питання духовної стійкості, моральної орієнтації та гуманітарної безпеки. Саме освіта стає тим середовищем, де формуються істиннісні орієнтири соціальної ідентичності — гідність, солідарність, відповідальність, патріотизм, довіра. Ці цінності визначають здатність людини діяти у кризових умовах, підтримувати інших, брати участь у відновленні суспільства.

Водночас руйнація звичних соціальних зв'язків, вимушене переміщення студентів і викладачів, емоційне виснаження та невизначеність майбутнього створюють додаткові ризики для соціальної безпеки освітнього простору. Забезпечення цієї безпеки сьогодні передбачає не лише захист від фізичних загроз, але й підтримку психологічної стійкості, розвиток комунікативної культури, формування довірчих відносин і взаємопідтримки в академічній спільноті. Варто підкреслити, що система цінностей і смислів, яка визначає морально-культурні, національні, громадянські та професійні засади формування самоусвідомлення особистості й спільноти в цілому, є фундаментом істиннісних орієнтирів соціальної ідентичності. Саме вона задає напрям морального розвитку суспільства, визначає моделі поведінки та формує колективну свідомість.

В умовах війни ціннісні орієнтири соціальної ідентичності українців зазнали глибокого переосмислення. На перший план вийшли такі цінності, як патріотизм, свобода, гідність, солідарність і відповідальність. Вони набули не лише символічного, а й практичного значення — як чинники соціальної згуртованості, взаємопідтримки та стійкості. Ці істиннісні орієнтири стають основою резильєнтності суспільства, зміцнюючи соціальну єдність і формуючи підґрунтя для його відновлення у післявоєнний період. У цьому контексті освітнє середовище постає не просто як простір навчання, а як багатофункціональна соціальна система, що поєднує процеси засвоєння знань із формуванням ціннісних орієнтацій, соціальної стійкості та готовності до колективної дії. У кризових умовах воно відіграє роль ключового ресурсу підтримання соціальної безпеки, відновлення довіри та формування культури взаємодопомоги.

У сучасних умовах війни відбуваються суттєві ціннісні перетворення в освітньому середовищі, які впливають на формування соціальної ідентичності та забезпечення соціальної безпеки. Зміна суспільних орієнтирів зумовила перегляд значущості таких цінностей, як гідність, свобода, солідарність, взаємодопомога та відповідальність. Освітні інституції, реагуючи на ці трансформації, стають не лише простором навчання, а й середовищем відновлення моральних і соціальних смислів, у якому формується нова система ціннісних координат молоді.

З огляду на це, освітній простір у період суспільних і військових викликів можна розглядати у трьох взаємопов'язаних площинах, кожна з яких зазнає власних ціннісних змін і наповнюється новим змістом (рис.1).

1. Простір соціалізації. Освітні інституції виконують роль соціального інституту, у межах якого особистість засвоює культурні норми, моральні цінності та соціальні ролі. У сучасних умовах цей процес доповнюється утвердженням цінностей національної ідентичності, громадянської свідомості, патріотизму та відповідальності за спільне майбутнє. Формується новий тип соціальної зрілості, у якому поєднуються професійна компетентність і громадянська позиція.

2. Простір взаємодії та комунікації. Освітнє середовище виступає майданчиком для розвитку культури діалогу, взаємоповаги й підтримки. В умовах війни цей простір набуває рис спільноти довіри, де цінності взаємодопомоги, емпатії, толерантності й солідарності стають основою соціальної безпеки. Через механізми колективної взаємодії відбувається формування почуття єдності та стійкості до стресів.

3. Простір соціальної мобільності. Освіта забезпечує умови для реалізації принципів соціальної справедливості, рівних можливостей і підтримки тих, хто постраждав від війни. Ціннісні перетворення у цьому вимірі полягають у переорієнтації освітніх практик на інклюзію, соціальну підтримку, розвиток людського потенціалу та розширення доступу до знань як ресурсу відновлення суспільства.

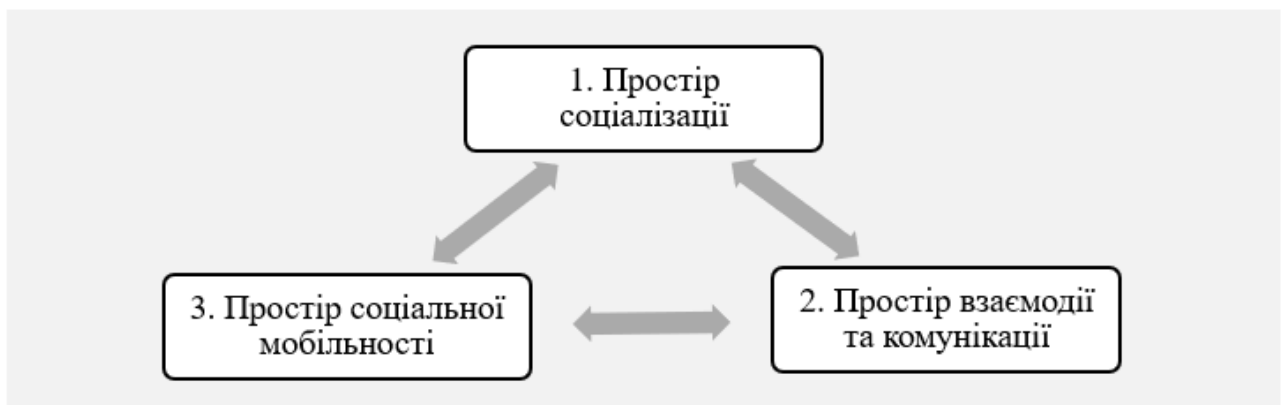

Рисунок 1 – Соціологічні аспекти освітнього простору

Таким чином, ціннісні перетворення в освітньому середовищі є не лише відображенням суспільних змін, а й активним чинником зміцнення соціальної безпеки, оскільки формують морально зрілу, відповідальну й солідарну спільноту, здатну до відновлення та розвитку в умовах невизначеності.

Соціальні відносини, ціннісні орієнтири та норми виступають ключовими чинниками формування сучасного освітнього середовища. Його зміст можна визначити як сукупність умов, взаємодій і соціальних практик, у межах яких здійснюється освітній процес і формується ціннісно орієнтована особистість (рис. 2).

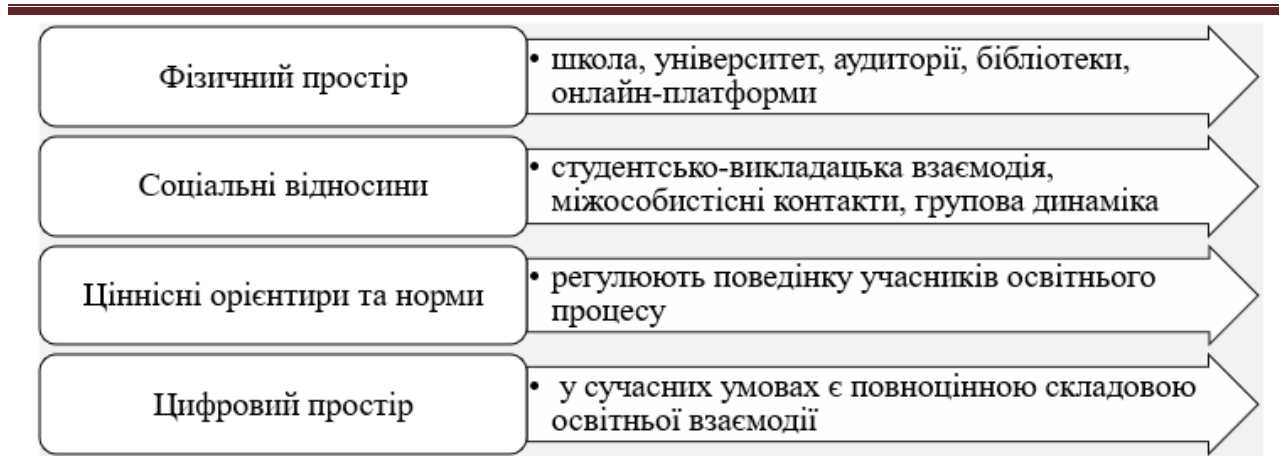

Рисунок 2 – **Фактори формування освітнього середовища**

Освітній простір виконує функції формування соціальної стійкості, єдності суспільства, підготовки фахівців для відбудови країни (рис. 3), які мають безпосередній вплив на соціальну безпеку.

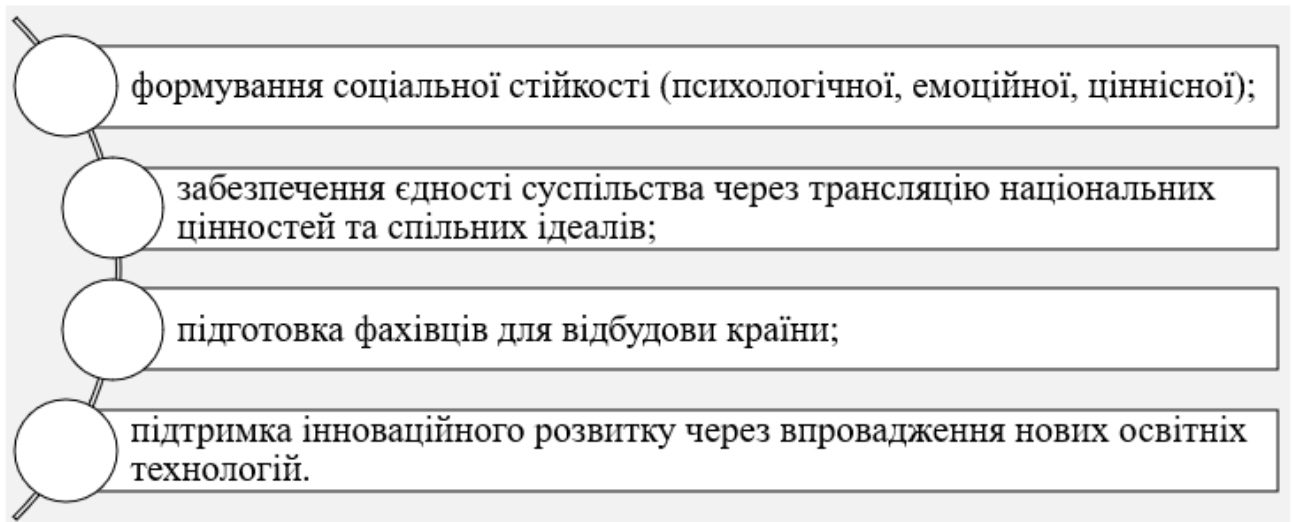

Рисунок 3 – **Функції освітнього простору**

Отже, освітнє середовище як соціальний простір виступає багатовимірною системою, що формує не лише знання й компетентності, а й соціальну стійкість, згуртованість та здатність до колективних дій. У кризових умовах воно трансформується у важливий ресурс підтримання соціальної безпеки, стабільності та відновлення суспільства.

В умовах війни освітній простір зазнає глибоких структурних і ціннісних трансформацій, стикаючись із низкою викликів, що ставлять під загрозу його безпеку й цілісність. До них належать воєнні загрози, цифрові ризики, соціально-економічна нестабільність, культурно-ціннісні зміни та психологічна напруга. Тому соціальна безпека освіти не може тлумачитися лише у фізичному вимірі, а

потребує системного підходу, який охоплює інституційний, психологічний, технологічний і культурний рівні.

Руйнування освітньої інфраструктури призводить до втрати звичних форм навчальної взаємодії. Перехід до дистанційного формату відкрив нові можливості (гнучкість, цифровізація), але водночас загострив проблеми цифрової нерівності, соціальної ізоляції та зниження емоційної включеності студентів. Постійна небезпека, стрес і нестабільність створюють передумови для погіршення якості навчання та зниження почуття безпеки серед молоді.

Сучасне освітнє середовище перетворюється на простір перетину інтересів держави, суспільства й особистості, де питання безпеки набуває гуманітарного, соціального та стратегічного змісту. Його соціальна безпека визначається не лише фізичним захистом, а й формуванням психологічної стійкості, соціальної рівності, довіри та ціннісної згуртованості.

Війна істотно вплинула на соціально-психологічний стан студентської молоді: руйнування закладів, вимушена міграція, кадрові втрати та емоційне виснаження перетворили навчання на комплексний соціально-безпековий виклик. Попри це, освітній простір залишається середовищем підтримки, солідарності та формування цінностей, необхідних для відбудови країни.

Таким чином, війна, виступаючи фактором руйнування традиційних форм освіти та соціалізації, водночас стимулює пошук нових підходів до розвитку освітнього середовища — більш стійкого, інклюзивного й орієнтованого на забезпечення соціальної безпеки. Університети й школи в цій системі відіграють роль осередків не лише знань, а й соціальної стабільності, підтримки й духовного відродження суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коновалова О.В., Бикова С.В. Формування резильєнтності у студентської молоді. URL: <http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/215/300> (дата звернення: 02.11.2025).
2. Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с. URL: <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2024/04/24071611302645-8677.pdf> (дата звернення: 02.11. 2025).

ІНКЛЮЗІЯ ЯК ФІЛОСОФІЯ ГІДНОСТІ: ВІД АНТИЧНИХ ІДЕАЛІВ ДО СВІТОГЛЯДНОГО ПРИНЦИПУ ХХІ СТОЛІТТЯ

INCLUSION AS A PHILOSOPHY OF DIGNITY: FROM ANCIENT IDEALS TO A WORLDVIEW PRINCIPLE OF THE 21ST CENTURY

Анна Жеменик,

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня спеціальності
«Терапія та реабілітація»
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна;

Наталія Седова,

старший викладач кафедри права та
соціально-економічних відносин
Центральноукраїнського інституту
розвитку людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті здійснено глибокий філософський аналіз інклюзії як фундаментальної соціальної цінності та світоглядного принципу сучасної цивілізації. Розкрито її історико-філософські витоки, починаючи від античних ідей космополітизму та моральної гідності (Сократ, стоїки), через гуманізм Просвітництва (Локк, Руссо, Кант) до сучасних принципів прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р.). Проаналізовано ключові філософські засади інклюзії – рівність, свобода, толерантність, повага до людської гідності та солідарність. Обґрунтовано стратегічне значення інклюзії у формуванні демократичного, справедливого та гуманного суспільства, здатності долати соціальну ізоляцію, дискримінацію та нерівність. Окреслено ключові виклики та шляхи впровадження інклюзивних практик у сучасному світі, наголошуючи на необхідності подолання світоглядних бар'єрів і стереотипів.

Ключові слова: інклюзія, філософія, толерантність, рівність, гідність, солідарність, справедливість.

The article provides an in-depth philosophical analysis of inclusion as a fundamental social value and a key worldview principle of modern civilization. It explores the historical and philosophical origins of inclusion, beginning with ancient ideas of cosmopolitanism and moral dignity (Socrates, the Stoics), through the humanism of the Enlightenment (Locke, Rousseau, Kant), and culminating in contemporary human-rights principles articulated in the Universal Declaration of Human Rights (1948). The study examines the core philosophical foundations of inclusion – equality, freedom, tolerance, respect for human dignity, and solidarity. It substantiates the strategic importance of inclusion in building a democratic, just, and humane society capable of overcoming social isolation, discrimination, and inequality. The article also outlines major challenges and pathways for the implementation of inclusive practices in the modern world, emphasizing the necessity of dismantling worldview barriers and entrenched stereotypes.

Keywords: *inclusion, philosophy, tolerance, equality, dignity, solidarity, justice.*

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація переживає докорінну переоцінку ціннісних орієнтирів, серед яких інклюзія посідає провідне місце. Вона вже не зводиться лише до соціальної чи освітньої сфери, а сягає філософсько-світоглядного рівня. У центрі цієї концепції – визнання абсолютної та унікальної цінності кожної особистості, її невід'ємного права на всебічний розвиток, повну участь у житті суспільства та самореалізацію, незалежно від будь-яких фізичних, культурних, соціальних чи інших відмінностей.

В умовах стрімкої глобалізації, соціальної поляризації та складних трансформаційних процесів, проблема інклюзії набуває особливої актуальності та стратегічної ваги. Ступінь емпатії, розуміння, взаємоповаги та єдності в суспільстві безпосередньо визначає його стабільність, гуманістичний потенціал і здатність до стійкого демократичного розвитку. Необхідність глибшого осмислення філософських основ інклюзії як ціннісного феномена сучасного суспільства є очевидною, оскільки вона слугує світоглядним принципом, що протистоїть дискримінації, ізоляції та соціальній нерівності.

Сьогодні інклюзія виходить за межі суто прикладної площини, утверджуючись як провідний світоглядний принцип. З огляду на стратегічне значення інклюзії для формування гуманного суспільства, необхідною є її ґрунтовна теоретична рефлексія.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю більш глибокого осмислення філософських основ інклюзії як ціннісного феномена сучасного суспільства. У сучасному світі, що переживає складні соціальні трансформації, особливо важливо досліджувати інклюзію як світоглядний принцип, який сприяє подоланню дискримінації ізоляції та соціальної нерівності. Аналіз філософських підвалин інклюзії дозволяє не лише краще зрозуміти її гуманістичну сутність, а й

визначити роль цієї концепції у формуванні демократичних цінностей, толерантності та солідарності між людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що філософські аспекти інклюзії вже давно стали предметом глибокого наукового інтересу. Зокрема, у працях В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої, Г. В. Давиденка, І.О.Білозерської, Н. В. Фокіної та інших науковців. Їхні роботи присвячені формуванню інклюзивної освіти, вихованню толерантності, забезпеченню рівних можливостей для всіх членів суспільства. Сучасна наука розглядає інклюзію як глибоку міждисциплінарну категорію, яка інтегрує філософію, етику, соціологію, освіту та політику, підкреслюючи її комплексний характер.

Мета дослідження – здійснити систематичний філософський аналіз явища інклюзії, визначити її історико-філософські основи, виокремити ключові ціннісні принципи та обґрунтувати її стратегічне значення для модерного демократичного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Філософський аналіз феномену інклюзії та визначенні її історико-філософських основ вимагає детального розгляду еволюції цієї ідеї.

Інклюзія як фундаментальний світоглядний принцип

Інклюзія по праву вважається однією з провідних ідей сучасної філософії, яка визначає вектор розвитку суспільства у XXI столітті. Її першоосновою є непохитне визнання рівності всіх людей, незалежно від їхніх фізичних можливостей, соціального статусу, культурного походження чи релігійних переконань. Як слушно наголошує В. В. Засенко, «інклюзія – це не лише освітня стратегія, а філософія гуманізму, яка спрямована на створення умов для повноцінного життя кожної людини» [4, с. 47]. Отже, варто простежити, як ця філософія формувалася історично.

Сучасна філософія інклюзії формувалася протягом століть, проходячи шлях від античних уявлень про рівність до сучасних концепцій прав людини. Вже у працях Сократа та стоїків порушувались питання моральної гідності кожної людини. Стоїки проголошували ідею космополітизму, згідно з якою всі люди є громадянами світу, а отже, мають однакову моральну цінність. Християнська традиція надала цій ідеї духовного виміру: кожна особа створена за образом і подобою Божою, тому рівність і гідність людини мають божественне походження [2, с. 27].

Проте, справжнього теоретичного оформлення ідеї рівності набули в епоху, коли центр уваги перемістився на раціональне осмислення людських прав.

Епоха Просвітництва стала новим, вирішальним етапом у становленні філософії інклюзії. Мислителі Джон Локк, Жан-Жак Руссо та, особливо, Іммануїл Кант, створили потужне теоретичне підґрунтя сучасного гуманізму. Особливо

важливою є кантівська ідея про те, що людина має розглядатися виключно як мета, а не як засіб [1, с. 32]. Гуманістичні ідеї І. Канта стали філософською опорою для сучасного розуміння абсолютної рівності, свободи та поваги до людської гідності – цінностей, що формують сьогодні сутність інклюзії.

У XX столітті ідеї інклюзії набули практичного та інституційного виміру. Прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 році закріпило фундаментальні принципи свободи, гідності та рівних можливостей. В. В. Засенко підкреслює, що саме цей документ став «моральною конституцією людства», яка лягла в основу сучасної філософії інклюзії [4, с. 50].

На основі цієї історичної та правової еволюції, сучасна філософія інклюзії кристалізувалася у низку ключових принципів, що формують її аксіологічне ядро.

Ключові філософські принципи інклюзії

Інклюзія в XXI столітті вийшла за межі суто соціальної чи освітньої сфери, трансформувавшись у провідну тенденцію розвитку цивілізації та філософсько-світоглядну категорію. Її серцевиною є визнання абсолютної та унікальної цінності кожної особистості, її невід’ємного права на всебічний розвиток, повну участь у житті суспільства та самореалізацію, незалежно від будь-яких фізичних, культурних, соціальних чи інших відмінностей.

У всьому світі проблема інклюзії набуває особливого значення, адже від рівня толерантності та взаємоповаги між людьми залежить стабільність і гуманістичний потенціал суспільства.

1. Принцип рівності заперечує будь-яку форму дискримінації, означаючи не лише однаковий доступ до ресурсів, а й створення спеціальних умов для тих, хто потребує підтримки. У контексті інклюзії рівність означає не лише формально однаковий доступ до соціальних ресурсів, а й створення індивідуалізованих спеціальних умов (розумних пристосувань) для тих, хто цього потребує. Принцип означає рівність результату, а не просто рівність можливостей.

2. Принцип поваги до людської гідності вимагає бачити в кожному не «об’єкт допомоги», а суб’єкта із власними правами, гідністю й потенціалом. Вимагає розглядати кожну людину не як соціальну проблему, а як повноцінного суб’єкта з невід’ємними поглядами, правами, потенціалом і правом на самостійний вибір. Це зміна фокусу з дефекту на можливості.

3. Принцип толерантності (поваги до іншості), який, за висловом А. М. Висоцької, «є духовною основою інклюзії та запорукою мирного співіснування різних культур і поглядів» [7, с. 15]. Толерантність передбачає активну повагу до іншості та готовність до діалогу. Це не пасивне терпіння відмінностей, а активна повага до особистості, готовність до міжкультурного та міжіндивідуального діалогу. Толерантність перетворює різноманітність на цінність і ресурс для особистісного розвитку, а також до розвитку емоційного інтелекту.

4. Принцип солідарності, тобто усвідомлення спільної відповідальності за добробут кожного члена суспільства. Солідарність формує культуру співпричетності та взаємної підтримки, яка робить суспільство стійкішим і гуманнішим. Інклюзія передбачає не лише соціальну інтеграцію, але й формування нової етики співжиття, де різноманітність визнається цінністю. Як наголошує Н. В. Фокіна, толерантність та емпатія є необхідними умовами, адже вони «перетворюють суспільство з ієрархічної системи на простір рівноправного діалогу» [6, с. 20].

5. Принцип справедливості вимагає такого розподілу благ, ресурсів і можливостей, який максимально сприятиме більш повноцінному життю всіх членів суспільства, особливо найбільш вразливих груп.

Інклюзія є стратегічним світоглядним вибором, який визначає моральну якість та характер розвитку суспільства у XXI столітті. Цей вибір лежить в основі становлення справді демократичних відносин, де участь і голос гарантовані кожній особі. Завдяки інклюзії забезпечується залучення представників усіх соціальних груп до ухвалення рішень, що не лише підвищує легітимність, а й суттєво поліпшує якість демократичних процесів загалом.

Наступним важливим аспектом, невіддільним від демократичних засад, є подолання ізоляції та дискримінації. Інклюзія активно руйнує соціальні бар'єри та стигми, які традиційно призводять до відчуження, дискримінації та соціальної нерівності. Цей процес сприяє формуванню нової етики співжиття, в якій різноманітність визнається безумовною цінністю, а не потенційним джерелом конфлікту.

Рух до прийняття різноманіття, у свою чергу, веде до створення культури людяності та емпатії. Інклюзія виховує взаємоповагу, співчуття та готовність до плідної співпраці. Як слушно зазначає Н. В. Фокіна, толерантність та емпатія «перетворюють суспільство з ієрархічної системи на простір рівноправного діалогу» [6], що, безперечно, зміцнює соціальну згуртованість і дає суспільству нові сили.

З філософського та світоглядного рівня інклюзія ефективно переходить у конкретний практичний вимір, втілюючись у низці моделей. Наприклад, в освіті це виявляється у створенні доступного, гнучкого та індивідуалізованого середовища, яке відповідає потребам дітей з різними особливостями.

Практичний вимір інклюзії проявляється найбільш помітно в освітній сфері, де він набуває своєї найбільш конкретної форми. Інклюзія в освіті – це не просто спільне перебування дітей з різними освітніми потребами в одному класі – це, насамперед, створення доступного, гнучкого та індивідуалізованого освітнього середовища, яке системно адаптується під потреби кожної дитини.

Такий підхід вимагає не лише забезпечення архітектурної доступності, але й глибокої зміни педагогічної парадигми, що втілюється у ключових напрямках, починаючи з індивідуалізації навчання, що передбачає розробку індивідуальних навчальних планів (ІНП) та використання диференційованих завдань і методик, які дають змогу дітям засвоювати матеріал у власному темпі та найбільш ефективним для них способом. Водночас, вкрай важливим є забезпечення ресурсами: наявність допоміжних технологій, спеціальних навчальних матеріалів, асистентів вчителя та корекційних педагогів – усе це є незамінними складниками для гарантування якісного інклюзивного навчання.

Не менш важливим є створення клімату прийняття, тобто формування такої культури класу, де учні природно вчаться взаємоповазі, емпатії та підтримці; це безпосередньо корелюється з філософською цінністю інклюзії – створення простору рівноправного діалогу.

Проте саме тут, у реальній освітній практиці, інклюзія найбільш гостро зіштовхується з викликами впровадження. Однією з головних перешкод є професійна невідповідність педагогів: вчителі часто не мають достатніх знань та навичок для ефективної роботи з ІНП та різноманітними потребами. Без системної підготовки фахівців, інклюзивні класи ризикують стати лише формальною присутністю, а не якісним навчальним процесом. До цього додається нестача ресурсів, особливо кадрових та фінансових, що не дозволяє школам забезпечити необхідну кількість асистентів, провести адаптацію приміщень чи закупити допоміжне обладнання.

Не слід забувати й про світоглядні бар'єри та стереотипи серед частини батьків та вчительського колективу, які можуть чинити опір інклюзії, необґрунтовано стверджуючи, що вона «гальмує» розвиток інших учнів, хоча насправді інклюзивні практики доведено покращують соціальні навички всіх дітей.

Справжня інклюзія в освіті вимагає не лише законодавчого закріплення, а й комплексної стратегії: вона полягає у подоланні світоглядних бар'єрів через просвіту, системному підвищенні кваліфікації педагогів та забезпеченні достатнього фінансування для реалізації якісного індивідуалізованого підходу.

Розкриття аспектів індивідуалізації навчання (ІН) нерозривно пов'язане як із філософією інклюзії, так і з глибинними психологічними закономірностями розвитку особистості.

Філософська цінність інклюзії полягає у визнанні унікальності та гідності кожної людини, незалежно від її здібностей чи потреб. Ця філософія прийняття безпосередньо трансформується у принцип індивідуалізації навчання: якщо кожна особа цінна, то й освітній процес має бути адаптований саме під її унікальну траєкторію. Розробка індивідуальних навчальних планів (ІНП) є матеріалізацією

цього філософського постулату. Індивідуальна форма навчання не просто «дає поблажки», а створює простір справедливості, де доступ до знань забезпечується через диференціацію методів, темпу та обсягу матеріалу.

З психологічної точки зору, індивідуалізація є ключем до ефективного розвитку. Вона ґрунтується на розумінні зони найближчого розвитку (ЗНР) за Л.С. Виготським [5, с. 119]: навчання має бути спрямоване не на те, що дитина вже вміє, а на те, що вона здатна освоїти за допомогою дорослого чи більш здібного однолітка. ІНП, таким чином, стає діагностичним і прогностичним інструментом, який дозволяє психологу та педагогу точно визначити актуальні здібності учня та створити «мости» до наступного рівня розвитку.

Використання диференційованих завдань та адаптивних методик впливає на психологічний комфорт дитини, підвищуючи її внутрішню мотивацію та самоефективність. Коли учень відчуває, що завдання відповідає його силам і темпу, він переживає успіх, що критично важливо для формування стійкої позитивної «Я-концепції».

Отже, ІНП – це не технічний документ, а комплексний психолого-педагогічний механізм, що втілює філософію рівності та справедливості через персоналізований підхід, забезпечуючи максимальний розвиток потенціалу кожної дитини у відповідності до її індивідуальних психологічних особливостей та темпу сприйняття.

Для ефективного впровадження індивідуальних навчальних планів (ІНП) та подолання окреслених психологічних бар'єрів класний керівник має застосовувати цілеспрямовані психологічні стратегії, які впливають як на внутрішній стан учня, так і на соціальну динаміку класу.

По-перше, необхідно працювати із внутрішньою стигматизацією та страхом невдачі у дитини. Класному керівнику слід постійно підкреслювати, що ІНП – це не ознака слабкості чи «особливого» статусу, а персоналізований інструмент для максимального розкриття потенціалу, що використовується для забезпечення справедливих умов успіху. Замість фокусу на недоліках, педагог має акцентувати увагу на процесі та зусиллях, а не лише на кінцевому результаті, що допомагає подолати вивчену безпорадність та підвищує самоефективність учня. Регулярні індивідуальні бесіди про досягнення та встановлення реалістичних, малих цілей за ІНП забезпечують необхідне відчуття компетентності та контролю.

По-друге, дуже важливо змінити соціально-психологічний клімат у колективі, щоб мінімізувати опір однолітків та уникнути відчуття «несправедливих переваг». Цього досягають через відкриті, але тактовні бесіди про різноманітність та емпатію, де пояснюється ключова філософська відмінність між рівністю (однаковий старт для всіх) та справедливістю (різна підтримка, щоб усі досягли фінішу). Класний керівник має організовувати спільні проекти та

кооперативне навчання, де учні з різними потребами можуть демонструвати свої сильні сторони, перетворюючи «слабкості» на ситуативну взаємодопомогу. Такий підхід руйнує стереотипи, підвищує соціальну згуртованість і формує у однолітків просоціальну поведінку.

Робота з батьками інших учнів має бути прозорою та превентивною, з регулярними зустрічами, де демонструється, що інклюзивні практики збагачують соціальний та емоційний інтелект усіх дітей, виховуючи в них необхідну для XXI століття толерантність та готовність до співпраці.

Переходячи до економічної сфери, в економіці інклюзія фокусується на забезпеченні рівних можливостей для працевлаштування та кар'єрного зростання, усуваючи бар'єри на ринку праці. І, нарешті, у політиці це означає повне залучення усіх соціальних груп до суспільного життя та його управління. Таким чином, як слушно підкреслює О. М. Шифр, «інклюзія – це не окрема політика, а спосіб мислення, що змінює структуру суспільства, роблячи його справедливим і людянішим» [7, с. 33].

Незважаючи на глибоку філософську обґрунтованість і стратегічну цінність інклюзії, її практичне впровадження зіштовхується з низкою значних труднощів і викликів.

Світоглядні бар'єри та стереотипи залишаються найбільш стійкою перешкодою – це упередження, стереотипи та психологічні бар'єри, що існують у суспільній свідомості. Недарма В. В. Засенко наголошує, що «бар'єри у свідомості людей є значно стійкішими, ніж архітектурні перешкоди» [4, с. 52]. Подолання цієї стигми вимагає системної та довготривалої просвітницької роботи.

Окрім світоглядних, існують і ресурсні обмеження. Часто інклюзія залишається лише формальною декларацією, оскільки зіштовхується з нестачею фінансових, кадрових та інституційних ресурсів. На жаль, реальна підтримка, належна інфраструктура та технічні засоби для забезпечення повноцінної інклюзії можуть бути просто відсутні.

Додатковим викликом є недосконалість правової та нормативної бази. Хоча міжнародні документи існують, національні законодавства не завжди забезпечують ефективне та комплексне впровадження інклюзивних стандартів на всіх рівнях. Нарешті, гостро стоїть проблема професійної невідповідності. Необхідна спеціальна підготовка фахівців (педагогів, соціальних працівників, менеджерів), які були б здатні кваліфіковано працювати у багатокультурному, різнорівневому та інклюзивному середовищі. Без розвитку цієї професійної культури інклюзії реальні зміни, на жаль, залишаються переважно декларативними.

Незважаючи на глибоке філософське обґрунтування та очевидні позитивні результати практичної реалізації, впровадження інклюзивних практик у сучасному світі залишається процесом, сповненим викликів.

Разом із тим впровадження інклюзивних практик стикається з низкою труднощів, які є стійкими стереотипами і упередженнями, що залишаються в суспільній свідомості. За словами В. В. Засенка, «бар'єри у свідомості людей є значно стійкішими, ніж архітектурні перешкоди» [4, с. 58]. Іншою проблемою є обмежені ресурси – фінансові, кадрові, інституційні. У багатьох випадках інклюзія існує лише формально. Важливою залишається і підготовка фахівців, здатних працювати у багатокультурному та різнорівневому середовищі. Без розвитку професійної культури інклюзії реальні зміни залишаються неможливими.

Філософський зміст інклюзії полягає у визнанні людської гідності як вищої цінності. Інклюзія не лише долає ізоляцію, а й формує культуру співпричетності, що робить суспільство стійкішим і гуманнішим.

Висновки

Філософський аналіз підтверджує, що інклюзія є не просто бажаною соціальною політикою, а глибоким світоглядним вибором, який визначає моральний горизонт людства. Сьогодні інклюзія справедливо визначається як одна з найважливіших цінностей сучасного суспільства, адже вона спрямована на створення умов, у яких кожна людина має можливість реалізувати свої здібності та відчувати власну значущість.

У процесі дослідження було з'ясовано, що інклюзія має глибокі історико-філософські корені: від античних уявлень про рівність усіх людей до гуманістичних ідей Нового часу та сучасних міжнародних документів. Це доводить, що інклюзія є не лише соціальною потребою, але й філософською категорією, яка відображає гуманістичні основи людської цивілізації.

Філософські принципи інклюзії, такі як рівність, свобода, справедливість, толерантність, повага до людської гідності та солідарність, формують моральний фундамент для побудови справедливого суспільства. Особливе значення має толерантність, що дозволяє гармонійно співіснувати різним групам, зберігаючи взаємоповагу та довіру. Сучасне суспільство демонструє значні успіхи, але водночас стикається з низкою труднощів, зокрема стереотипами, нестачею ресурсів та психологічними бар'єрами. Вирішення цих проблем вимагає комплексного підходу, який поєднує освітні, економічні, правові та культурні інструменти. Реалізація принципів інклюзії дозволяє будувати гуманістичне майбутнє, де різноманітність не розділяє, а об'єднує людей, роблячи їхнє співжиття гармонійним і продуктивним.

З огляду на проведений аналіз, подальші наукові розвідки мають бути сфокусовані на трьох ключових напрямках, що поглиблюють філософське розуміння та забезпечують практичну стійкість інклюзивних змін. Першим напрямом є етика відповідальності та практична філософія, де необхідно дослідити, як принципи справедливості трансформуються у конкретні моральні

зобов'язання суспільства та його інституцій, а також розробити концепцію «взаємозалежної гідності», де цінність особистості реалізується лише через взаємодію.

Другий напрям – психологія стійкості та трансформація стереотипів. Пріоритетним є міждисциплінарний аналіз нейропсихологічних основ упереджень та створення надійних психометричних інструментів для вимірювання соціальної емпатії, що дозволить розробити ефективні когнітивно-поведінкові стратегії руйнування стигм.

Третій напрям – комплексний аналізе ефективності та ресурсного забезпечення. Вкрай важливим є проведення комплексних економічних досліджень для точного кількісного визначення соціально-економічного «дивіденду» від інклюзії, що допоможе змінити сприйняття інклюзії з «витратної статті» на стратегічну інвестицію та дозволить створити оптимальні моделі фінансування, що гарантують стійкість інклюзивних послуг. Таким чином, майбутні наукові розвідки мають перейти від констатації філософської цінності до створення емпірично обґрунтованих, міждисциплінарних моделей реалізації інклюзії, які здатні протистояти як світоглядним, так і ресурсним викликам сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білозерська І. О. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Запоріжжя, 2011. 150 с.
2. Висоцька А. М. Сутність поняття «толерантність» у контексті формування інклюзивного середовища. 2021. 30 с.
3. Давиденко Г. В. Інклюзивне навчання: основні принципи та практики. Вінниця, 2018. 120 с.
4. Засенко В. В. Інклюзія: філософія освіти для миру. 2019. 111 с.
5. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: покроково для педагогів: навчально-методичний посібник. Київ, 2023. 232 с.
6. Фокіна Н. В. Підготовка майбутніх учителів до розвитку соціальної толерантності. 2023. 25 с.
7. Шифр О.М. Толерантність в інклюзивному середовищі. 2024. 45 с.

УДК: 316.356.2:316.347

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї: ЕВОЦЮЦІЯ РОЛЕЙ ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ SOCIOLOGY OF THE FAMILY: THE EVOLUTION OF MALE AND FEMALE ROLES

Валерія Пустовіт,

здобувачка фахової передвищої освіти,
Центральноукраїнський фаховий коледж
Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна

Олена Кравченко,

кандидат філологічних наук,
начальник відділу наукової та наукової
роботи,
Центральноукраїнський інститут розвитку
людини Університету «Україна»,
м. Кропивницький, Україна
Orcid ID: 0000-0003-4947-3581

У статті розглядається еволюція ролей чоловіка та жінки в сучасній сім'ї під впливом соціальних, економічних і культурних змін. Проаналізовано перехід від традиційної до партнерської моделі родини, особливості розподілу обов'язків і вплив гендерної рівності на стабільність сімейних відносин. Визначено основні тенденції трансформації гендерних ролей у контексті сучасних суспільних процесів.

Ключові слова: гендерні ролі, сім'я, соціологія сім'ї, еволюція ролей, партнерська модель, патріархат, гендерна рівність, соціальні трансформації, батьківство, соціальна стабільність.

The article examines the evolution of male and female roles in the modern family under the influence of social, economic, and cultural changes. The transition from the traditional to the partnership family model, the specifics of the division of responsibilities, and the impact of gender equality on family stability are analyzed. The main trends in the transformation of gender roles in the context of contemporary social processes are identified.

Keywords: gender roles, family, sociology of the family, role evolution, partnership model, patriarchy, gender equality, social transformations, parenthood, social stability.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві спостерігається глибока трансформація ролей чоловіка та жінки в межах сім'ї, що відображає зміни в соціальних нормах, культурних цінностях і економічній структурі. Традиційна модель, у якій чоловік виконував функцію основного годувальника, а жінка – займалася домашнім господарством і вихованням дітей, поступово зазнає перегляду. Поширення ідей гендерної рівності, зростання рівня освіти у жінок, активна участь їх у ринку праці та зміни у способі життя сприяють формуванню нових моделей сімейної взаємодії.

Зміна сімейних ролей породжує як позитивні, так і суперечливі наслідки: підвищується рівень самореалізації обох партнерів, але водночас виникають напруження у розподілі домашніх і професійних обов'язків, емоційна втома, а також невизначеність щодо виховання дітей і підтримки балансу між роботою та родиною. У певних випадках перепитування гендерних ролей призводить до послаблення традиційних сімейних зв'язків і трансформації інституту сім'ї як стабільного соціального утворення.

Соціологічний аналіз еволюції ролей чоловіка та жінки дозволяє виявити механізми адаптації до нових соціальних реалій, простежити вплив цих змін на стабільність родини, на соціальну згуртованість та на відтворення соціальних цінностей. Для прикладу, за даними United Nations Development Programme (UNDP) в Україні жінки мають середню участь у трудовій силі на рівні 42,9 %, тоді як чоловіки – 56,9 %. Приблизно 60,5 % жінок і лише 8,1 % чоловіків вийшли з числа активної трудової сили через сімейно-домашні обов'язки. У дослідженні United Nations Population Fund (UNFPA) виявлено, що лише 2 % батьків беруть активну участь у догляді за дітьми віком до трьох років, тоді як 45 % батьків висловили бажання чи план мати більше часу з дітьми. Ці статистичні показники підкреслюють актуальність теми еволюції ролей чоловіка й жінки в сім'ї та демонструють наявні дисбаланси між гендерними очікуваннями й фактичним розподілом обов'язків.

Мета дослідження – розглянути соціологію сім'ї, еволюцію ролей чоловіка та жінки в сучасній сім'ї.

Ступінь дослідженості проблеми. Проблема еволюції ролей чоловіка та жінки в сім'ї досліджена у працях науковців. Зокрема, її розглядали соціологічному (М. Лукашевич, В. Степико, Н. Хоменко, Л. Черній, К. Гречана, Р. Бейлсон, Т. Парсонс та ін.), психологічному (М. Білова, С. Бем, Дж. Плек та ін.), історико-філософському та теоретико-позитивістському (А. Конт), а також у контексті культурологічного та соціально-політичного аналізу української сім'ї (І. Грабовська та ін.)

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічні засади дослідження сім'ї ґрунтуються на розумінні її як соціального інституту, що забезпечує

відтворення суспільства, соціалізацію індивідів і формування системи міжособистісних відносин. Сім'я в соціологічному вимірі розглядається як історично зумовлена форма спільного життя людей, у межах якої реалізуються потреби у взаємній підтримці, турботі, емоційній стабільності та соціальному контролі. Визначення сім'ї дають автори посібнику «Соціологія сім'ї» В. Степико, Н. Хоменко, Л. Черній: «сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, усиновлені, пов'язаних спільністю побуту, взаємними відповідальністю, піклуванням і допомогою» [5, с 34]. Такий підхід акцентує увагу на єдності матеріальної, духовної та моральної сфер, що формують основу сімейного співжиття. О. Конт у своїй роботі «Позитивний курс філософії» [8] розглядав сім'ю як один з фундаментальних соціальних інститутів, аналізуючи її роль у суспільстві. Такої думки дотримується М. Лукашевич і доповнює також «що, сім'я – це один з основних соціальних інститутів суспільства. Але одночасно це й мала група, і соціальна організація, і соціальна структура» [4, с 5].

У соціології вироблено кілька підходів до вивчення сімейних ролей, що відображають різні способи інтерпретації сімейних процесів. Структурно-функціональний підхід розглядає сім'ю як систему взаємопов'язаних елементів, де кожен виконує певну соціальну функцію, спрямовану на підтримання стабільності соціального порядку, а ролі членів сім'ї мають бути чітко визначеними. Феміністичний підхід аналізує нерівність між статями та патріархальні моделі влади, наголошуючи на перегляді традиційного розподілу праці та відповідальності між чоловіком і жінкою. Гендерно-конструктивістський підхід розглядає сімейні ролі як соціальний конструкт, що формується у процесі взаємодії, соціалізації та комунікації, а інтеракціоністський зосереджується на щоденному відтворенні або трансформації ролей у спілкуванні, поведінці та домовленостях.

Як зазначає К. Гречана, «В сучасних дослідженнях сім'я розглядається як соціальний феномен, який об'єднує в собі риси соціального інституту та малої соціальної групи. Так, на рівні суспільства вона постає як соціальна інституція, яка виконує ряд функцій, насамперед репродуктивну та соціалізаційну. Другий рівень – сім'я як мала соціальна група, тобто власне сім'я. Третій рівень – особистість, де сім'я постає як сфера життєдіяльності і покликана задовольняти певні людські потреби» [3, с 135]. Ця концепція поєднує макро- та мікрорівні аналізу сімейних ролей, підкреслюючи взаємозв'язок соціальних структур і особистісних потреб членів сім'ї.

Історична еволюція сімейних ролей відображає зміни у соціальних структурах, економічних умовах та культурних уявленнях про обов'язки чоловіка і жінки. Важливу роль у формуванні гендерних стереотипів відіграла концепція «природного» взаємодоповнення статей, запропонована Т. Парсонсом і Р. Бейлсом

«Сім'я: процес соціалізації та взаємодії»[6]. Вони розглядали диференціацію чоловічих і жіночих ролей у структурно-диференціальному ключі. На їхню думку, у сучасній сім'ї подружжя виконують дві різні ролі: інструментальну та експресивну. Інструментальна роль полягає у підтриманні зв'язку сім'ї із зовнішнім світом через професійну діяльність, яка забезпечує матеріальний дохід. Експресивна роль передбачає турботу про дітей та регулювання взаємовідносин усередині сім'ї. Парсонс і Бейлс стверджували, що здатність жінки до народження та виховання дітей визначає її експресивну роль, тоді як чоловік виконує інструментальну роль.

Традиційні гендерні ролі, як показує подальший розвиток ідей у цій сфері, стримують розвиток особистості та реалізацію природного потенціалу. Ця проблема стала підґрунтям для концепції андрогінії, запропонованої С. Бем [7]. Згідно з нею, людина незалежно від біологічної статі може поєднувати в собі риси маскулінності та фемінності, що дозволяє виділяти маскулінну, фемінну та андрогенну моделі гендерних ролей. Дж. Плек продовжив цю ідею, «Gender roles are operationally defined by gender role stereotypes and norms»–автор зазначає, що гендерні ролі не витікають із якоїсь «природної» сутності, а сконструйовані через суспільні стереотипи та норми.[9. с 24].

Переходи до індустріального суспільства змінювали соціальний статус чоловіка та жінки. Промислова революція привела до масової міграції населення в міста, де виникли нові форми праці та економічної взаємозалежності. Жінки почали залучатися до фабричної та службової діяльності, що формувало нові навички, соціальні зв'язки і ускладнювало традиційне виконання домашніх обов'язків. Чоловіки залишалися основними носіями економічної влади, але їхні ролі поступово розширювалися за межі патріархальних рамок.

У вище згаданому збірнику «Соціологія сім'ї» також зазначено про дослідження соціологом і філософом Е. Дюркгейма. Він звернув увагу що під впливом урбанізації сім'я втрачає цінність і важливі функції які вона мала би виконувати. Далі з цитати: «Вона стає менш міцною через добровільність шлюбу (замість шлюбу за домовленістю батьків), а зменшення кількості членів сучасної сім'ї зменшує сімейну солідарність» [5, с 43].

Урбанізація, поширення освіти та економічні зміни глибоко впливали на структуру сімейних відносин. Зростання рівня освіти серед жінок і чоловіків підвищувало соціальну мобільність та розширювало спектр життєвих можливостей, що відображалось на виборі партнерів і розподілі домашніх функцій. Економічна активність жінок і чоловіків ставала більш симетричною, що стимулювало переформатування традиційних ролей та виникнення нових моделей взаємодії у сім'ї.

М. Білова розмірковує «у контексті сучасного соціуму відбувається значний перегляд чоловічої і жіночої ролі, відбуваються багатовимірні процеси зміни розподілу професійних обов'язків, соціального статусу, можливостей особистісної реалізації, які стають все більш відокремленими від статевої приналежності.»[1, с 7], і з цим важко не погодитись. У сучасних суспільствах спостерігається глибока трансформація гендерних ролей, що відображає зміну соціальних очікувань і норм поведінки всередині сім'ї. Чоловіки дедалі частіше беруть участь у вихованні дітей і домашніх обов'язках, тоді як жінки поєднують професійну діяльність із сімейними функціями. Формуються моделі партнерських відносин, де обидва члени родини ділять відповідальність за матеріальний добробут та соціально-психологічну підтримку сім'ї. З'являються нові форми батьківства, що включають активну участь чоловіків у повсякденному догляді за дітьми та розвиток емоційного контакту з ними.

Соціологічні дослідження вказують на тенденції до рівноправності та змішаного виконання ролей, що відображає прагнення родин до більш справедливого розподілу обов'язків. Партнерські моделі набувають поширення у містах і серед освічених верств населення, водночас традиційні ролі залишаються більш стійкими у сільській місцевості та серед консервативних культурних спільнот. Соціальні очікування змінюються під впливом феміністичних рухів, освіти, мас-медіа та розвитку ринку праці, що стимулює усвідомлення значення спільної відповідальності у сімейних відносинах.

Гендерні ролі у різних соціокультурних контекстах демонструють значні відмінності. У західних країнах поширені партнерські моделі, пошук балансу між професійним і сімейним життям, розвиток програм підтримки батьківства та материнства. У країнах Східної Європи та Україні відбувається поступове зближення ролей, при цьому зберігаються елементи традиційного патріархального устрою. Урбанізація та доступ до освіти прискорюють зміну ролей, тоді як у сільській місцевості і менш розвинених регіонах трансформація відбувається повільніше, часто обмежуючись поступовим залученням жінок до економічної діяльності.

Сучасні сім'ї стикаються з конфліктом між традиційними та новими гендерними ролями, що проявляється у суперечностях щодо розподілу обов'язків і очікувань щодо поведінки чоловіка та жінки. Баланс між професійною самореалізацією та виконанням сімейних функцій стає однією з центральних проблем для обох партнерів. Жінки поєднують кар'єрну діяльність із доглядом за дітьми та веденням господарства, тоді як чоловіки поступово залучаються до домашніх завдань, що вимагає перегляду традиційних уявлень про роль кожного члена родини.

Соціальні наслідки трансформації сімейних ролей відображаються у зростанні кількості розлучень, поширенні неповних сімей та тенденції до відтермінування шлюбу. Нові моделі родинних відносин, що включають партнерську участь у вихованні дітей і спільну відповідальність за добробут сім'ї, змінюють структуру соціальних мереж і взаємозв'язків у суспільстві. Водночас виникають проблеми адаптації до змін, що вимагає розвитку соціальних інститутів, підтримки родин та вдосконалення нормативної бази для гармонізації сімейних відносин.

Висновки. Аналіз історії та сучасного стану сімейних ролей показує, що патріархальні моделі поступаються партнерським і змішаним формам взаємодії. Рівномірний розподіл обов'язків сприяє соціально-психологічному благополуччю родини та підвищує її стабільність. Трансформація ролей впливає на розвиток дітей і зміцнення соціальної згуртованості. Подальші дослідження доцільно зосередити на впливі цифровізації, глобалізації та культурних відмінностей на сімейні ролі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білова М. Вплив стереотипізованих статево-рольових уявлень на рівень тривожності особистості в умовах трансформації соціальних відносин. *Вісник. ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Одеса: 2016. Том 21, Випуск 2 (40). С. 7-13.
2. Грабовська І. Українська сім'я як чинник утвердження ідей гендерної рівності в сучасному суспільстві. *Українознавчий альманах*. К: Київ. нац. універ. ім. . Шевченка, 2010. вип. № 4. С. 67-72.
3. Гречана К. О. Сім'я як соціальний інститут: поняття та сутність: зб. доп. студ. істор. ф.: За заг. ред. д.політ.н., проф. К. В. Балабанова, д.е.н., проф. О. В. Булатової. Маріуполь: 2017. 151 с.
4. Лукашевич М., Шандор Ф. Соціологія сім'ї : підручник. К. : Знання, 2013. 223 с.
5. Степико В. П., Хоменко Н. В, Черній Л. В.. Соціологія сім'ї: навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. 197 с.
6. Bales R. F., Parsons T. *Family, Socialization and Interaction Process* London: Routledge, 1955. 440 p.
7. Bem S. L. The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1974. Vol. 42 (2). P. 155-162 p.
8. Comte A. *Cours de philosophie positive. Au siège de la société positiviste*. Paris: 1892. 640 p.
9. Pleck J. H. The Gender Role Strain Paradigm: An Update. In: Levant, R. F. and Pollack, S., Eds., *A New Psychology of Men*, Basic Books, New York, 1995. P.11-32.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Актуальні питання права та соціально-економічних відносин
Збірник наукових статей. 2025. Випуск 1 (7). В трьох томах. Том 3.**

*Матеріали подано в авторській редакції.
За зміст матеріалів відповідальність несуть автори*

*Адреса редакції: м. Кропивницький, вул. Андрія Матвієнка, 1А
Відповідальний редактор О.В. Кравченко
E-mail: institutekirol@gmail.com*
